

ՀՀ ԳԱՍ Հ. ԱԾԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶԻԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ-2007

Հանրադասական գիտական նստաըջանի զեկուցումներ
(Երևան, ապրիլի 3-4, 2007 թ.)

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р.АЧАРЯНА НАН РА

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ-2007

Доклады республиканской научной сессии
(Ереван, апрель 3-4, 2007 г.)

INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA

JAHUKIAN READINGS-2007

Republican Scientific session reports
(Yerevan, April 3-4, 2007)

YEREVAN
«VAN ARYAN»
2007

ЕРЕВАН
“ВАН АРЬЯН”
2007

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ-2007

Հանրադիմական գիտական նստաբանի զեկուցումներ
(Երևան, ապրիլի 3-4, 2007թ.)

ԵՐԵՎԱՆ

ՎԱՆ ԱՐՅԱՆ,
2007

A 95793

Տպագրվում է
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2Հ
Ջ 229

Ջ 229 **ՋԱՅՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ-2007**
Հանրապետական գիտական մատաչքանի զեկուցումներ
(Երևան, 2007 թ., ապրիլի 3-4).-Եր.:
«Վան Արյան», 2007, 192 էջ:

Խմբագրական խորհուրդ՝
Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (*նախագահ*),
Ա. ԳԱԼՍՏՅԱՆ, Ս. ՊԱՊԻԿՅԱՆ,
Ն. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ն. ՍԱՐԳՍՅԱՆ,
Ռ. ՈՒՌՈՒՏՅԱՆ (*պատասխանատու քարտուղարներ*)

Ջ--4602020100 2007
854(01)2007

ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-99941-67-66-1

© ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտ, 2007թ.

ԲՈՎԱՆ-ՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Աղաքեկյան Սեյադա ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳԼՈՏԱԼԱՅԱԾ ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ	7
Ավագյան Արմենուհի ԴԱՐՁՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՇԱՐՏԱՆԱՅՏՉԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԼԱՆՅԱՆԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿՈՒՄ	14
Ավետիսյան Տիգրան ՏՈՂՄԱՆՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ	24
Բաքսեղյան Ամայա ՇԱՐԼՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԽԱԼԳՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՍՄԱՌԼՈՒՄ	29
Բոգդանյան Մարինե ԶԵՎԻ ԵՎ ԲՈՎԱՆ-ՂԱԿՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՂՈՒՄԸ ԼԵԶՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ	33
Գալստյան Անահիտ ՀԱՅԵՐԵՆ ՍԱՆԿԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒՇՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ	42
Գալստյան Սերգեյ ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԵՐԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ	49
Գրիգորյան Սուսաննա ՆՈՐԱՆԱՅՏ ԲԱՌԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ՆԵՐԲՈՂԱՆՈՒՄ	57
Գևորգյան Գայանե ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐՔԱՆՆԵՐԻ ԴԻՍԱԶՎԱՆԻՇ ԶՈՒՅԻՉՆԵՐԸ	63
Դալայան Տորք ՀԱՅ-ՕՍԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԶՈՒԿԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ	72
Զաքարյան Հովհաննես ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԱՆԵՐԵՎՈՒՅԹԻ ԵՎ ՀԱՄԱՆՄԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԶՈՒԿԱԶԵՎՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ	79
Խաչատրյան Օֆելյա ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԲԱՌԱԿԱՆԶԸ	87
Հանգյան Անահիտ ԲԱՌԱՔՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱՐԱՆՈՒՄՆԵՐ (ԲԼԻԹ, ԳԼԻԹ, ԽՐԵԹ, ԿՆԵԹ)	93
Հովհաննիսյան Լավրենտի ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԻԻ ԲԱՌՆԵՐ ԳՐԱՐԱՐՈՒՄ	101
Հովսեփյան Լիանա ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԵՎԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ	112
Մեսրոպյան Հայկանուշ ԱՄԱՆՈՐԻ ԲԱՌԱՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐՔԱՆՆԵՐՈՒՄ	118
Միքայելյան Ժաննա ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԲԱՅԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐՔԱՆՆԵՐՈՒՄ	123
Մյուսրաթյան Գայանե ԶԱՅՆ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՔՆԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ	129
Մկրտչյան Նելլի ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱՐԱՆՈՒՄԸ ՖՐԱՆՅՈՒՍԿՈՒ ՌԻՎՈԼՅՈՒՆ «ՀԱՅԵՐԵՆ-ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՒՄ»	137
Շաղոյան Գոռար ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՀՎԵՐԺԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒՄԸ ԱՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ 6-րդ ՄԻՍՅՈՒՆԻԱՅՈՒՄ	142
Պապիկյան Սիլվա ԲԵՄ ՏԵՐՄԻՆԻ ՄԱՄԻՆ	147
Սարգսյան Արտեմ ՊՈՒՐՊՈՒՐ ԳՈՒՆԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐԶ	155
Սարգսյան Նվեր ՊԱՏՈՒՄԻ ԺԱՆՐԸ ԽՈՍԱԿԱԿԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ	160
Սահաթյան Տաթևիկ ԿՐԿՆԱՍԵՐ ԲԱՅԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ	165
Սիմոնյան Նեկտար ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀՈՄԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	171
Տիգրան Սուսաննա ԽՆՏԵՐՖԵՅՍԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՐՔԵՐԱԿԻ ՄԱՄԻՆ	175
Ուռուտյան Ռոբերտ ԼԵԶՎԻ ԶԵՎԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԼԵԶՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ	179
Ուռուտյան Ռոբերտ, Սահակյան Նիմա ԳՈՒՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԼԵԶՎՈՒՄ	187

Մերայա Աղաբեկյան

ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Հայ լեզվաբանության մեջ գլոտալացած բաղաձայնների հարցը շատ քիչ դեպքերում է շոշափվել, որի հետևանքով ուսերեն (նաև միջազգային) глоттал, глоттализированный, глоттализация տերմինների բարձրանությունը նույնպես քիչ է համոզվածությամբ կոկորդային կամ ձայնածերային: Առաջինը, ինչպես հայտնի է, ларингал տերմինի վաղուց ընդունված և լայնորեն գործածվող հայերեն տարբերակն է, և նրանով նոր հասկացություն արտահայտելը, բնականաբար, շփոթ է առաջացնում: Բովանդակության առումով ավելի հարմար է, իհարկե, երկրորդը, որով, սակայն, նոր բառածեր ստեղծելն է դժվարանում: Կարծում ենք, կարելի է որպես հիմք վերցնել միայն ծերայ արմատը՝ ծերային, ծերայանացած, ծերայանացում:

Ծերայանացումը հնչյունի լրացական հատկանիշ է՝ ըստ արտաբերման տեղի, հետևաբար այդպիսի միավորը երկֆոնոս է [Зиндер, էջ 135-136]: Այսինքն՝ տվյալ հնչյունի արտաբերման հիմնական տեղի ձևավորմանը, որը սովորաբար մեր զգայարանների միջոցով տեսանելի և ընկալելի է լինում, գուցահեռ մասնակցում է հնչարտաբերական ապարատի մեկ այլ մաս ևս, որի ճշգրիտ գործունեությունը կարելի է որոշել սարքերի օգնությամբ:

Լեզվաբանական գրականության մեջ խնդրո առարկա բաղաձայնների նկարագրությունները երբեմն միմյանց չեն համապատասխանում, և դրանց բնույթը մնում է շղարշով պատված: Դրա պատճառը, հավանաբար, այն է, որ այդ հնչյունները, ինչպես մասնագետներն են նշում, դժվար են արվում վորձառական հետազոտության, քանի որ դրանք ուսումնասիրվում են ռենտգենագրության մեթոդով [Зиндер, էջ 136]: Այնուամենայնիվ, եղած կարծիքները ի մի բերելով, կարելի է որոշ պատկերացում կազմել այդ հնչյունների հիմնական հատկությունների մասին: Ծերայանացած բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ ձայնավարերը հպվում են միմյանց և փակում բոքերից եկող օդի ճանապարհը: Այդ հնչյունների իրացումը տեղի է ունենում երկու սրայթյունով՝ առաջինը՝ բերանի համապատասխան հատվածում՝ հիմնական արտաբերման տեղում, և երկրորդը՝ ձայնածերայում, ինչն էլ նրանց լրացական հատկանիշն է: Այսպիսի գործընթացը գրեթե բացառում է ձայնավարերի բրբռումը, որի արդյունքում ստացվում են խուլ բաղաձայններ [Dictionnaire, էջ 182, 237]:

Հատկապես անցյալ դարի լեզվաբան հեղինակները նշված տերմիններից որպես հոմանիշներ օգտագործվել են նաև фарингал, фарингализо-

ванний, фарингализация րառաձևերը, քանի որ, ինչպես երևում է, այդ հնչյունների արաարերությանը մասնակցում է ոչ միայն ձայնաձերայը, այլ նաև ըմսլանը, որի պատերը լարվում են, և տեղի է ունենում որոշ չափի կծկում [Зиндер, նույն տեղում]: Ուրեմն՝ այդպիսի լրացական հասկանիչ ունեցող բաղաձայնները կարելի է կոչել նաև ըմպանացած, գործընթացը՝ ըմպանացում, իսկ հիմնական հատկանիշով բնութագրվողները՝ ըմպանային: Այսօր ամենից լայն շրջանավոր հոմանիշը ejective (ռուս. *эктив*) տերմինն է, որը ծագում է լատիներեն *ejecto*, *-āre* բայից և նշանակում է «նետել, դուրս գցել» [սևս *Латинско-русский словарь*]: Հարմար քարգմանություն չգտնելով՝ բառն օգտագործում ենք անգլերեն արտասանությամբ՝ էջեկտիվ:

Հայերենի, այսպես կոչված, պարզ խուլ հպականների և կիսաշվականների (պ, կ, ս, ծ, ճ) շարքի հնչարտաբերական յուրահատկությունների սարքերությունները բարբառներում միշտ էլ ընկալելի են եղել: Դեռ 19-րդ դարի վերջերին որոշ լեզվաբաններ (Միվերս, Մեյն, Աճառյան) ուշադրություն են դարձրել արևելյան բարբառների (հասկապես Արարատյան) հիշյալ խուլերին, որոնք, ըստ նրանց, չի կարելի նույնացնել եվրոպական լեզուների համապատասխան՝ իսկապես պարզ խուլ բաղաձայններին: Դրանք ավելի շուտ նմանվում են հյուսիսկովկասյան լեզուների այդ հնչյուններին: Այս տեսակետին հաջորդեցին հայերենի արևելյան բարբառներում՝ կովկասյան ենթաշերտի առկայությանը վերաբերող տարբեր վարկածներ:

Կովկասյան լեզուների խնդրո առարկա բաղաձայնները, կարծես քե, բավարար չափով փորձառական և համակարգային քննության են ենթարկվել: Տարբեր լեզվաբաններ դրանց տարբեր անվանումներ են տվել՝ էջեկտիվ, ֆարինգալ, գլոտալ, արբուպտիվ:

Հ. Աճառյանը, ինչպես հայտնի է, Փարիզում 19-րդ դարի վերջերին արբա Ռուսլոյի հնչյունաբանական լարորատորիայում առաջին անգամ քննել է հայերենի վեց բարբառային միավորների (Պոլսի, Ալանբեզի, Նուխի, Շուշի, Մուշի, Սեբաստիայի) հնչյունները [Աճառյան, էջ 248-250]: Սակայն հիշյալ բաղաձայնները մեզ հետաքրքրող տեսանկյունով չեն հետազոտվել՝ համապատասխան սարքերի՝ ոչ բավարար կարողությունների պատճառով:

Հայերենի հնչյուններին վերաբերող՝ մեզ հայտնի մյուս փորձառական քննությունը կատարել է Վ. Ալենը անցյալ դարի 40-ական թվականների վերջերին: Նա ուսումնասիրել է նորջուղայեցի Ջ. Ամիրխանյանի խոսքը իր բարբառով և արևելահայ գրական լեզվով տեքստի ընթերցմամբ, որի ժամանակ նույնպես, ինչպես երևում է, ի հայտ է եկել այս հաղորդավորի բարբառային արտասանությունը: Հեղինակը նրա արտասանած խուլ հպականները և կիսաշվականները (պ, կ, ս, ծ, ճ) կոչում է էջեկտիվներ: Նա գտնում է, որ բաղաձայնների «էջեկտիվ շարքերի ծերայինն սլաքյունը (*glottal plosion*) երբեք շատ ուժեղ չէ և ավելի բույլ է բառամիջի անշեշտ վանկի սկզբում»:

«Բառի և շեշտված վանկի սկզբում, սակայն, ծերայայնացումը ակնհայտորեն առկա է և մասամբ նկատելի (քեկ ոչ ուժեղ) բառավերջում» [Allen, էջ 188]:

Ա. Խաչատրյանը, ի մի բերելով առկա փորձառական հետազոտությունների և իր իսկ կատարած նոր ուսումնասիրությունների արդյունքները, մանրամասն նկարագրել է գրական արևելահայերենի հնչյունները ինչպես առանձին արտասանությամբ, այնպես էլ խառնում: Նա խնդրո առարկա բաղաձայնները համարում է «ուժեղ (լարված) խուլք» [Խաչատրյան, էջ 91]: Հեղինակը ծերայայնացումը (ըմպանացում, էջեկափացում)՝ որպես հայերեն բաղաձայնների այս կամ այն ձևով արտահայտվող յուրահատկություն, չի առանձնացնում ոչ լրացական, ոչ էլ, առավել ևս, բուն հատկանիշները բնակիչ: Միայն շնչեղ ձայնեղների առիթով նշում է, որ Վ. Ալենը Նոր Զուղայի բարբառի «այդ հնչյունների յուրահատուկ առանձնահատկությունը համարում է խլությունը (ոչ կոկորդայնացումը), ի տարբերություն սլարգ խուլերի, որոնք մոտ համարում է կոկորդայնացած (ejective)» [նույնը, էջ 140]:

Գրական արևելահայերենի արտասանական նորմերը ձևավորվել են հիմնականում Արարատյան բարբառի հնչյունական յուրահատկությունների հենքի վրա: Ուրեմն ենթադրելի է, որ գրական լեզվի սլարգ խուլ հայկականներն ու կիսաշփականները ժառանգել են Երևանի և մյուս շրջակա բնակավայրերի բարբառային միավորների համապատասխան բաղաձայնների հոսկանիշները, իսկ վերջինների շարքում որոշ լեզվաբաններ առանձնացնում են մասն ըմպանացումը: Համեմատյալապ, լսողությամբ՝ գրական և բարբառային հնչյունների միջև տարբերություններ չեն ընկալվում: Ա. Խաչատրյանը, կարծում ենք, այս հարցին չի անդրադարձել՝ Երևանում մեր մակարդակով համապատասխան փորձարարական հետազոտություններ կատարելու գրեթե անհնար լինելու պատճառով:

Հայերենի խնդրո առարկա բաղաձայնների փորձարարական մեկ այլ ուսումնասիրություն մեզ հայտնի չէ: Մինչդեռ Վ. Իվանովի և Թ. Գամկրելիձեի առաջ քաշած նոր վարկածի համաձայն՝ հնդեվրոպական մախալեզվի բաղաձայնական համակարգը ունեցել է ծերայայնացած բաղաձայններ: Այս առնչությամբ լեզվաբանության մեջ հիշյալ հնչյունների նկատմամբ հետաքրքրությունը կարծես զուրով մեծանում է:

Հնդեվրոպական մախալեզվի բաղաձայնական համակարգի վերականգնված ավանդական տարբերակի վերաբերյալ դիտողություններ հաճախ են արվել: Առաջարկվել են և՛ եռաստիճան, և՛ երկաստիճան, ինչպես մասն ծերայայնացած ու ոչ ծերայայնացած շարքերով հակադրվող հայկականներ ունեցող կադապալներ, որոնց գործառությամբ հեղինակները, քվում է, կարողանում են հ.-ե. լեզուների հնչյունական համակարգերում առկա անհամապատասխանություններում որոշակի օրինաչափություններ տեսնել: Սակայն այդ վարկածները հնդեվրոպաբանների կողմից լայն ընդունելություն չեն գտել՝ դրանց բավարար չափով հիմնավորված չլինելու պատճառով:

Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը անցյալ դարի 70-ական քվականներին ստարեր հողվածներով սկսեցին առաջ քաշել մի նոր վարկած, ըստ որի, ինչպես նշվեց, հ.-ե. նախալեզվում գործառնել է բաղաձայնների ձերայնացումը հայկականների շարք ունեցող համակարգ: Նրանք իրենց տեսակետները ավելի մանրամասն հետազոտություններով և հատկապես զանազան լեզուների տիպաբանական ու պատմահամեմատական տվյալներով փաստարկված ներկայացրին ծավալուն մեմոգրությամբ [Гамкрелидзе, Иванов]: Նրանց վարկածի հիմնավորման, այսպես կոչված, մեխը հ.-ե. լեզուներում երկշրթնային սլարգ ձայնեղ հայկականի գրեթե բացակայությունն է: Այդպիսի բաղաձայնի կորուստը, ինչպես տիպաբանական ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, բնորոշ է ձերայնացած հայկականներով շարքին: Հետևաբար հ.-ե. սլարգ ձայնեղ համարվող հայկականները իրականում խուլ ձերայնացած (էջեկտիվ) բաղաձայններ են եղել: Մյուս կողմից, շնչեղ ձայնեղ հայկականներ, որոնց առկայությամբ հ.-ե. նախալեզվում ամառաբեկելի է համարվում, ունեցող համակարգում, ըստ տիպաբանական տվյալների, մեծ հաճախականությամբ գործառնում է նաև համապատասխան շնչեղ խուլների շարքը: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ հ.-ե. նախալեզվի հայկական բաղաձայնները կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով.

$$\begin{array}{c} (p') b^h p^h \\ t' d^h t^h \\ K' G^h K^h \end{array}$$

Այստեղ ձերայնացած շարքում p' -ն ընդգրկված է մեծ վերապահությամբ [Гамкрелидзе, т. I, էջ 12-15]:

Հեղինակները, հենվելով Վ. Ալենի հրապարակած Նոր Ջուղայի բարբառի բաղաձայնների վերը նշած փորձաբարական հետազոտության արդյունքների վրա, գտնում են, որ հայերենի բաղաձայնական համակարգը հ.-ե. լեզուների մեջ ամենաանատիպներից մեկն է: Նրանք գրում են. «Հնդեվրոպական հայկականների ձերայնացած շարքը հայերենում արտացոլվել է որպես ոչ ձայնեղ հայկականների շարք, որոնք հայերենի՝ մի շարք ժամանակակից բարբառներում հանդես են գալիս որպես ձերայնացածներ: Գոյություն ունի ենթադրություն, որ հին հայերենում նույնպես հայկականների այդ շարքը ձերայնացած էր: Եթե դա ճիշտ է, ապա հայերենի ձերայնացածների շարքը պետք է համարել հնդեվրոպական ձերայնացած հայկականների ամփոփական շարունակությունը» [Гамкрелидзе, т. I, էջ 41]: Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը գտնում են, որ հայերենի հնատիպությունը ավելի վստահորեն արտահայտվում է հնդեվրոպական շնչեղ ձայնեղների գործառնության առումով: Հայերեն բարբառներում շնչեղ ձայնեղ հայկականները և կիսաշվականները, ինչպես և հ.-ե. նախալեզվի տարածքային այն տարբերակում, որից զարգացել է հին հայերենը, գործառնում են

բառասկզբում, իսկ մաքուր ձայնեղները՝ բառամիջում: Այդպիսով հ.-ե. հպակամները հայերենում արաացմովել են հետևյալ ձևով:

I	II III →	I	II III
(p') b ^h /b p ^[h]		p ^[·] b ^[h] p ^h	
t' d ^h /d t ^[h]		t ^[·] d ^[h] t ^h	
K' G ^h /G K ^[h]		K ^[·] G ^[h] K ^h	

Ինչպես տեսնում ենք, հայերենում հ.-ե. բաղաձայնների տեղաշարժ տեղի չի ունեցել՝ *t'om -> տում, *d^hur -> դում (դ-ն շնչեղ է), *p^[h]et' -> հետ, p^[h]ot' -> ոտն և այլն [Гамкрелидзе, т. I, էջ 41-45]:

Թ. Գամկրելիձենի և Վ. Իվանովի առաջ բաշած այս տեսությունը, որ հնդեվրոպականների շրջանում լայն արձագանք գտավ, ոչ բոլորն են ընդունում: Այնուամենայնիվ, քիչ չեն մասնա կողմնակիցները: Շ. դը Լամբերտերիեն, օրինակ, գտնում է, որ այն հնդեվրոպականության բնագավառում «մի իսկական կոպեոնիկոսյան հեղաշրջում է» [Lamberterie, էջ 31]:

Հարող Ֆլեմինգը, սակայն, այդ տեսությունը կասկածի տակ է դնում, քանի որ ծագումնաբանական խնդիրներն, ըստ նրա, չի կարելի լուծել տիպաբանական մեթոդներով: Իր տեսակետը նա աշխատում է հիմնավորել դարձյալ հայերենի ծերայնացած բաղաձայնների օրինակով:

Հ. Ֆլեմինգը, ինչպես ինքն է գրում, հիմք տալի շարունակ ուսումնասիրել է տարբեր լեզուների ծերայնացած բաղաձայնները և կարողանում է ցանկացած լեզվում լսողությամբ հստակորեն որոշել դրանց առկայությունը կամ բացակայությունը [Fleming, էջ 158]: Հեղինակը հետազոտել է ԱՄՆ ծնված և կրթություն ստացած մի հայտնի խոսքը, որի մախնիները գաղթել են Մալմաստից և ընտանիքում այսօր էլ խոսում են հարազատ բարբառով: Նա իր հաղորդավարի կողմից ընձեռած նյութը համեմատել է մեկ այլ՝ արևմտահայերենով խոսողի հնչյունական յուրահատկությունների հետ:

Հ. Ֆլեմինգը, հենվելով իր լսողական ընկալման վրա, Մալմաստցի Ալնուշիի արտաբերությամբ *ս, կ, տ, ծ, ճ* բաղաձայնները բնութագրում է որպես ծերայնացածներ: Ըստ նրա՝ այդ հնչյունները ակնհայտորեն մնան են մահարիքի՝ Երովպիայում գործառոջ սեմական լեզվի համապատասխան բաղաձայններին, որոնք նա ժամանակին լավ ուսումնասիրել է [Fleming, նույն տեղում]:

Բարբառախոսից բաղած տվյալները հեղինակը քննել է հայազետ Բերտ Լոքսի մասնակցությամբ, և միասին եկել են այն եզրակացության, որ, այսպես կոչված, «Ալնուշիի բարբառը» ունի սլարվ խուլ, սլարվ ձայնեղ ու ծերայնացած բաղաձայններ [Fleming, էջ 175]: Այսինքն՝ շնչեղ խուլ շարքի անդամները նա համարում է սլարվ խուլեր, և այնքան էլ հստակ չէ՝ դարձյալ լսողական ընկալմամբ, քե՞ տիպաբանական ընդհանրության վրա հենվելով է որոշում այդ հնչյունների բնույթը: Նա ինքն էլ նշում է, որ ծերայնացած

բաղաձայնները հաճախ հնչուբային հակադրություն են կազմում ոչ թե շնչեղ, այլ սլարգ խոսքերի հետ:

Ուսումնասիրության արդյունքներից ելնելով՝ Հ. Ֆլեմինգը կատարում է ուշագրավ եզրահանգումներ: Նա գտնում է, որ արևելահայերենի և արևմտահայերենի՝ հոսկիապես բաղաձայնական համակարգերի սարքերությունները հին են: Հնագույնը ծերայանացած բաղաձայններ ունեցող, այսինքն՝ արևելահայ բարբառներն են: «Ալմուշիի բարբառը» նախահայերենին ավելի մոտ է, քան դասական հայերենին: Հեղինակը նույնպես գտնում է, որ հ.-ե. նախալեզուն ունեցել է ծերայանացած բաղաձայններ: Այդ աեսակետը, սակայն, բխում է ոչ թե ախաբանական վերլուծություններից, այլ հենց ցեղակից լեզուների, ինչպես օրինակ՝ հայերենի քնձեռում վաստերից: Ընդունելով լեզուների նոստրատիկ ցեղակցության գաղափարը՝ Հ. Ֆլեմինգը հայերենում ծերայանացած բաղաձայնները համարում է նոստրատիկ լեզվաընդհանրության շրջանում սեմական ճյուղից մնացած ժառանգություն: Կովկասյան սզդեցությունը հայերենի վրա քիչ հավանական է, քանի որ հայերենում այդ բաղաձայնները ավելի շատ են ու մեծ գործառություն ունեն: Մինչդեռ Եթովպիայի մոտ 70 սեմական լեզուների և «Ալմուշիի բարբառի» բաղաձայնական համակարգերը նման են [Fleming, էջ 182-183]:

Բերա Լաբսը հայերենի հնչյունաբանությանը նվիրված իր աշխատությունում բոլորովին նոր մտաեցումով է հետազոտել մեր արդի բարբառների հնչյունական համակարգերը: Ընդհանուր հնչյունաբանության մեթոդներով քննել է հնչյունների ֆիզիկական ու գործառական հատկանիշները և՛ տեքստային, և՛ համակարգային մակարդակներում: Կատարել է ուսումնասիրության արդյունքներից բխող հետաքրքիր տեսական հետևություններ: Սակայն աշխատանքում խնդրո առարկա բաղաձայնների վերաբերյալ մեզ հետաքրքրող աեսանկյունից քննություն չենք գտնում [տե՛ս Vaux]:

Հայերենի ծերայանացած բաղաձայնների հարցը, ինչպես տեսնում ենք, դուրս է գալիս զուտ հայերենագիտության շրջանակներից: Բայց հայերենագիտության սահմաններում անգամ այն բավարար չավով ուսումնասիրված չէ: Մենք չենք պարզել, թե հայերենի տարածքային ո՞ր միավորներին են հասկապես բնորոշ այդ հնչյունները, նրանց սովորականը ու գործառությամբ համակարգային ի՞նչ յուրահատկություններ են ի հայտ գալիս, պատմական ի՞նչ փոփոխություններ կարող են առաջանալ: Ըստ Հ. Ֆլեմինգի, օրինակ, արևմտահայ բարբառներում խուլ > ձայնեղ անցումը պայմանավորված է նաև խուլ հարկանների և կիսաշփականների ծերայանացած լինելու փաստով [Fleming, էջ 158]:

Հրապարակի վրա այդ բաղաձայններին վերաբերող միայն Վ. Ալենի կատարած՝ մեկ բարբառախոսի կնադարյա վաղեմություն ունեցող հնչյունների փորձարարական քննության տվյալներն են, որոնց վրա էլ հենվում են հասկապես օտար հետազոտողները: Հ. Ֆլեմինգի ուսումնասիրությունը, որ-

քան էլ կարևոր ներդրում համարենք ավյալ բնագավառում, խնդրի լուծում, բնականաբար, չի տալիս:

Արդի և՛ հայերենագիտության, և՛ ընդհանրապես լեզվաբանության տեսանկյունից հրատապ է հայերեն բարբառային միավորների՝ հատկապես հնչյունների բազմակողմանի փորձաքննարկման հետազոտության ենթարկելը: Դիշտ է, տարիների ընթացքում բավականին բարբառային ուսումնասիրություններ են հրատարակվել, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում մեծ բանակությամբ համապատասխան նյութեր են հավաքվել, սակայն հայերեն բարբառային միավորների աստիճանական մասնացման հետևանքով սրղեն կորցնում ենք կենդանի խոսքի ուսումնասիրության հնարավորությունը:

Ներկայացվող խնդիրը, ինչպես հայերեն բարբառների շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններին վերաբերող՝ անցյալ դարի 50-60-ական թվականներին ծավալված բանավեճը, կարծում ենք, վաղ քե ուշ դարձյալ լայն բնագավառների նյութ է դառնալու: Իսկ հայերենագիտությունը դրան պատրաստ չէ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Հ. Անտոյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. VI, Երևան, 1971:
Ա. Խաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյալաբանություն, Երևան, 1988:
Т. Б. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984.
И. Х. Дворещкий, Латинско-русский словарь, Москва, 1976.
Р. А. Зиндер, Общая фонетика, Москва, 1979.
W. S. Allen, Notes on the phonetics of an Eastern Armenian speaker, Transactions of the Philological Society of America, 1950.
Dictionnaire de linguistique, Paris, 1973.
Harold C. Fleming, Glottalization in Eastern Armenian, The Journal of Indo-European Studies, Vol. 28, Number 1 & 2, Spring/Summer 2000.
Charles de Lamberterie, Méthode comparative et approche typologique: regards croisés sur les deux disciplines, La linguistique, Vol. 34, Paris, 1 / 1998.
Bert Vaux, The Phonology of Armenian, Oxford, 1998.

ԴԱՐՁՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՃԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
Վ.ԱՆԱՆՅԱՆԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿՈՒՄ

Արմենուհի Ավագյան
Գ.ՊՄ-ի հայոց լեզվի ամբիան,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի լեզվի ինստիտուտ

Դարձույթներն այն լեզվական միջոցներն են, որոնք առարկաներն ու երևույթները ներկայացնում են անուղղակիաբեմ: Սրանք գրողի պատկերավոր մտածողության արտահայտությունն են, ինչի շնորհիվ հեղինակը հասնում է խոսքի զուսովորման ու զեղարվեստական արժեքի բարձրացման: Դարձույթներն օգնում են յուրաքանչյուր գրողի՝ ասելու ոչ միայն «ինչ», այլև «ինչպես», այսինքն՝ սրանք մտածողության կադապրներ են, որոնց նկատմամբ ամեն մի ստեղծագործող յուրովի մոտեցում է համղես բերում: Սրանով է պայմանավորվում գրողի ճճի ինքնատիպությունը: Դարձույթներն են բացահայտում հեղինակի անհատական ճճը, քանի որ «խոսքը արտահայտված մտածողություն է»¹, իսկ գրողի հմտությունն ու պատկերավոր մտածողությունը դրսևորվում են հենց իր խոսքի, իր կերտած զեղարվեստական պատկերի միջոցով:

Վ. Աճառյանի վեպերի լեզվամոճական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակի պատկերավորման արվեստում առանձնահատուկ դեր ունեն փոխաբերությունը, համեմատությունը, չափազանցությունը, անձնավորումը, շրջասույթը, մակդիրն ու փոխանունությունը: Ոճավորման բոլոր այս միջոցները փոխաբերական մտածողության արդյունք են:

Փոխաբերությունը այլաբանության մի ձև է, որ դրսևորվում է բառերի և արտահայտությունների ոչ ուղղակի իմաստներով զործածության շնորհիվ՝ հենվելով երևույթների նմանության վրա: Իսկ առարկաների ու երևույթների միջև ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին նմանություն գտնելը կամ միմյանց զուգորդելն արդեն բարդ ստեղծագործական աշխատանք է, որով էլ ընդգծվում են գրողի անհատականությունն ու ինքնատիպությունը: Անտիկ աշխարհի մեծ մասածող Արիստոտելը, զնահատելով փոխաբերության դերը, նկատել է. «...Պոեզիայի բոլոր զեղեցկություններից միայն դա է, որ սովորել չի կարելի, այն իսկական տաղանդի նշան է, քանի որ գտնել մետաֆորներ, նշանակում է՝ կարողանալ բնության մեջ նկատել առարկաների նմանությունը»:²

Աճառյանը ոչ միայն հմտորեն օգտվել է մեր լեզվի գրական և ժողովրդախոսակցական տարբերակների ընձեռած հնարավորություններից, այլև դրանք հարստացրել է յուրովի: Ընդհանրական կամ «պատկերավոր համալեզվային»³ փոխաբերությունների կողքին նա կերտել է նաև անհատական

փոխաբերություններ՝ չափազանցության և համեմատության տարրերով: Այսպես, նկատի ունենալով կարկուտի հատիկների առատությունը, հարվածի ուժը և այլ հատկություններ, հեղինակն այդ բառի հիման վրա կերտել է մի շարք հաջողված փոխաբերություններ. «Բլուրներից ու գյուղի դիմացի գերեզմանատներից սկսեց տեղալ արճճե կարկուտ (ԿՕՄ, 52), «... արագ անցաւ ու բարձրացաւ տանձուտի պոնկի ծառերից մեկը: Թափ սովի՝ տանձի կարկուտ տեղաց» (ՈւՏԻ, 195):

Իր նուրբ դիտողականության և պատկերավոր մտածողության շնորհիվ հեղինակը ասելիքը ներկայացնում է ոչ թե ուղղակիորեն, այլ «շուռ տված»⁴, որով դիմացինին ևս մտորելու, վերլուծելու հնարավորություն է ընձեռվում: Փոխանակ ասելու, թե ծերունին կարմրեց, հեղինակը գրում է. «Շերմակ մուգերով շրջանակված ծերունու դալուկ այտերը վայրկենասպես հրդեհվեցին» (ՀԳ, 427), որով էլ խոսքը դարձել է գեղարվեստական, պատկերը՝ տեսանելի: Կամ մեկ այլ տեղ սարսափելու, սարսուռու պահը ներկայացվում է այսպես. «Տղայի մարմնով կարծես մրջյուններ վազեցին » (ՍԱ, 195):

Փոխաբերությամբ հարուստ է ոչ միայն հեղինակի, այլև հերոսների խոսքը: Մա քույլ է տալիս պատկերացում կազմել տվյալ հերոսի մտածելակերպի, բնավորության, կարգավիճակի մասին: Հեղինակը փոխաբերությունը դարձնում է միջոց կերպարները ախպականացնելու համար: Օրինակ, ծերունի Ասախուրը («Մեանի ափին»), որը ժողովրդական իմաստանության կրողն ու մարմնացումն է, ինչ-որ տեղ՝ նաև խորհրդանշական կերպար, բնականուրար նրա խոսքը, ի տարբերություն մյուս հերոսների, համեմված է ժողովրդական բառ ու բանով և հատկապես ժողովրդական լեզվամտածողությանն այնքան բնորոշ դարձվածքներով, որոնց միջոցով են արտահայտվում ծերունու խորիմաստ մտքերը: Դարձվածքներն, ըստ էության, լեզվական սուռնով կարելի է համարել ժողովրդական փոխաբերություններ: Ինչպես նշում է Ս. Մելքոնյանը. «Ժողովրդական փոխաբերությունների մեջ պատկառելի տեղ են զբաղեցնում դարձվածքները, որոնք անխտիր վերաիմաստավորված բառական միավորներ են: Ի տարբերություն փոխաբերական նշանակությանը հանդես եկող սովորական բառերի, որոնք կարող են և ուղղակի նշանակությամբ օգտագործվել, դարձվածքները միայն փոխաբերական իմաստով են օժտված»⁵: Եվ այդ դարձվածքները, հանդես գալով նախադասության մեջ, ամբողջությամբ կամ մասամբ կարող են փոխաբերական իմաստ հաղորդել նրան. «Մեանա ծովի ձկան մեջքը դրանք են կռաբում (ՍԱ, 31), «Մտիկ, մարդ ձեզ պես մոզի վախաը (երիասասարդ-ընդգծումը՝ Ա.Ա.)¹ չի համբերում, կրակում է խմբի մեջտեղը ...» (ՍԱ, 1953թ., էջ 26): «Հանաք չի է՛, վաքսուն տարի է ուռ ենք մաշում, սար ու ձոր ոտի տակ տալիս...

¹ Այս և հետագա օրինակներում փակագծերում տրվող ընդգծումները, բացառությունները մերն են:

(քայլել, կարել անցնել)» (ՍԱ, 38): «Երեխեր հո չեն, առյուծի ճտեր են, առյուծի (քաջ, անվախ)» (ՍԱ, 42):

Նման փոխաբերություններ կան նաև հեղինակային խոսքում. «Յնդեցին ծերունու հույսերը (հուսախաբել) և դրանից հետո հանգստի նրա ներսում այն կրակը (ոգևորությունը կորցնել), որ ուժ էր տալիս նրան» (ՀԳ, 427) կամ՝ «Թեև նրա խաղած (քնաբափված, հուսահատված) իջանք երկնքից, ուր սավառնում էինք» (ՈւՏԿ, 306):

Վ. Անանյանը կարողանում է հմտորեն կողմնորոշվել խոսքային միջավայրում, զգալ և սխալկերափոք վերաբերադրել նրբությունները: Երբ տարբեր միջավայրի հերոսներ են խոսում, հեղինակի վարպետության շնորհիվ ընթերցողն անմիջապես կուսանում է դա, օրինակ՝ գլխանականների խոսքը («Սևանի սփինն»), որ ճշգրիտ է, գիտական, զերծ դարձույթներից:

Հեղինակն առանց դարձվածքների էլ կարողանում է կերտել ժողովրդական փոխաբերություններ, որոնք միաժամանակ կարող են լինել սոցիալական: Սրանք նպաստում են խոսքի ժողովրդայնացմանը, նրան հաղորդում կենդանություն: Օրինակ՝ «Դրանից դադար (վիրավորված, ազդված) Սաքն փող էր ճարել և ... ժողովրդի վաշխառվին» (ՀՎՓԲ, 210): Նման դեպքերում հեղինակը կարողանում է հմուտ բառընտրությամբ դիպուկ ու խորը ներկայացնել ոչ միայն իրականությունը, այլ նաև մարդու ներքին հոգեկիճակը: Ինչպես նշում է Ս. Մելքոնյանը. «Ժողովրդական փոխաբերությունները մի առանձին արտահայտչականությամբ են օժտվում այն դեպքում, երբ դրանց մեջ առաջին սլոան է մղվում բառական այն նշանակությունը, որն առավել չափով հարազատորեն է արտացոլում ժողովրդի մասձոգությունը»⁶:

Տարբերակելով փոխաբերություն և փոխաբերույթ՝ հասկացությունները՝ Ֆ. Խղաթյանը դարձվածքների կապակցությամբ նկատում է, որ «Ժողովրդի խոսակցական լեզուն առհասարակ շատ հարուստ է փոխաբերությամբ: Նրա բառապաշարում մեծ թիվ կազմող դարձվածքների մի մասը իրենց բնույթով փոխաբերույթներ են: Օրինակ՝ գլուխ բերել (հաջողությամբ ավարտել) և այլն»⁷: Ընդ որում, փոխաբերույթ ասելով մա նկատի ունի «դարձույթ, որ հիմնված է բառերի փոխաբերական գործածության վրա՝ ըստ նրանց արտահայտած առարկաների, երևույթների, արտաքին կամ ներքին մասնության»⁸, իսկ փոխաբերության հիմքում դնում է «...առարկաների ու երևույթների հասուկ հասկանալիներ՝ ելնելով նրանց միջև եղած մասնության, կցորդական կամ քանակային զանազան հարաբերություններից»⁹:

Փոխաբերության ճանաչման հիմքում, որպես միասնական սկզբունքներ, ընկած են առարկաների, երևույթների, իրողությունների արտաքին ձևի, ներքին հատկությունների կամ գործառնությունների մասնությունը և նրանց ազդեցությամբ ծագող բարդ գույգործությունների, սպավորությունների մասնությունը¹⁰, հետևաբար դրանք արոհելը առանձին ենթատեսակների, մեր

կարծիքով, նպատակահարմար չէ: Այսպես՝ «Քիչ անց հեռու դաշտում մի սև կետ երևաց և ծուխը ժապավեն կապեց օդում» (ԿՕՄ, 114) օրինակում մեկտեղված են փոխաբերության երեք սկզբունքներն էլ, ինչի շնորհիվ պահը վերաբնութագրվել է մեծ վարպետությամբ:

Վ. Անանյանի ստեղծագործություններում քիչ չեն մասնատված փոխաբերություններով կերտված ամբողջական հասկացումներ ու սլարբերություններ, որոնք խորը ենթատեքստ են պարունակում: Դրանց կերտմանը միաժամանակ օգնում են և՛ գրողի գեղարվեստական մտածողությունը, և՛ սլաոկերավոր վառ երևակայությունը, և՛ որսորդ-բնագետի անձնական փորձն ու անմիջական տպավորությունները: Օրինակ, ամուսն տուային ցամաքող, ջրագրվող գետուկը հեղինակը նկարագրում է այսպես. «... մտել եմ շոգից բարակած գետակն ու ակն եմ տալիս նրա սալաքարերի տակը, բունջ ու պունախը» (ՈՒՏԿ, 127), կամ՝ «...Գիշերը ձյունը դադարել էր, մի աներևույթ ձեռք երկնքից վերցրել էր երկիրը ծածկող ամպե վերմակը և միջնորակային կտրող սառնությունն իջնում էր ցած, բարացնում ամեն ինչ» (ՀԳ, 325):

Ի տարբերություն ուղղակի, պարզ նկարագրական խոսքի՝ փոխաբերությամբ խոսքն ավելի սեղմ ու հակիրճ է, բայց լայն է բովանդակությամբ: Օրինակ՝ «Գլխակնակներն էդ տեսակ բաները պետք է մեզ նման որսկաններից իմանան... բա որ ասում եմ՝ բնության գիրքն էլ կարդացե՞ք...» (ՍԱ, 38): Ընդգծվածով հեղինակն իր իմաստուն հերոսի միջոցով ոչ միայն ուզում է կոչ անել, որ մարդը վարձի հասկանալ բնության զաղտնիքները, պարզի նրա առեղծվածը, այլև ճանաչի նրա օրենքները: Կամ՝ նորի ու հնի սլաքարը հեղինակը սլաոկերում է հորդացած ջրով և լճացած-ճահճացած ջրով ամբարտույտը խորսակելու փոխաբերական պատկերի միջոցով. «...ամբարտույտը սլաոտվում է և լճացած-ճահճացած ջուրը դուրս է հորդում այնպիսի քավով, որ այլևս առաջն առնելը դառնում է անհնար... հորդացած ջրերը վառի հետ երբեմն խորտակում տառնում էին մասն շատ պեպալական բաներ, որ ստեղծել էր մեր ժողովուրդն իր աշխատանքի ու տառապանքի ընթացքում» (ՈՒՏԿ, 499):

Վ. Անանյանի սրճակում հաճախակի կիրառվող դարձույթներից է անձնավորումը, երբ կենդանիների կամ անշունչ առարկաներին ռճական որջուկի նպատակներով վերագրվում են մարդկային հատկություններ:

Անձնավորման և փոխաբերության միջև սահմաններ դնելը գրեթե անհնար է, քանի որ անձնավորումը փոխաբերության դրսևորումներից մեկն է և ձևավորվում է փոխաբերության հիման վրա: Ահա բնության մի սլա, որ հեղինակի գեղարվեստական մտածողության շնորհիվ վեր ածվել է հիասքանչ սլաոկեր-սեսարանի. «Լուսինը կարծես կաք է քավում ձյունածածկ դաշտերի վրա» (ԿՕՄ, 182): Լուսնի անձնավորումը (կաք քավելը) ընթերցողի մեջ շարժապատկերի տպավորություն է առաջացնում. հեղինակը շունչ

95793

ու շարժում է հստորդեղև պլաստիկին, և ընթերցողը կարծես տեսնում է լուսնի ադոստ լույսի տառի տարածված ձայնածածկ դաշար, ուր լուսնի կարճագույն լույսի ու ձայն սպիտակության միջոցով ստեղծվում է գունային ներդաշնակություն՝ բնության անդորրի մեջ: Կամ՝ «Արևը հենց նոր պտունկը բավուս ների մեջ դրեց ու իր փեշերը հավաքեց անառառ ձորերից» (ԿՕՄ, 95), որտեղ արևի անձնավորումը զուգակցվում է փոխաբերության հետ, և արևի ճառագայթներն անվանվում են «արևի փեշեր», «Ժոռահարքի մեջ ծղրիղներն սկսել են իրենց համերգը» (ՈՒՏԿ, 358), «Ջրով-էն-քալի կողմից գալիս գյուղի վրա քախծ էր փռում հեռացող երգը՝ անդարձանալի մորմռի նման» (ՀՎՓԲ, 444), «-Դիշերս էլի լսեցի հավերի խոսակցությունը: Իրենց ճուտերին քնքուշ ձայնով կանչում էին. «Դուրս եկե՛ք, ... մեր բալիկներ»: Ճուտերից մեկը ձվի միջից պատասխատեց. «Դու ո՞վ ես...» (ՍԱ, 97):

Բնության և կենդանական աշխարհի գեղարվեստական անձնավորման առումով առանձնապես հետաքրքիր է հետևյալ պատկերը. «...Շատ բարի սիրտ է ունենում էդ Կարինեն, էնքան բարի, որ երբ հանդն է դուրս գալիս, խոտերը նրա սառչ և խոնարհվում են ու հարգանքով ճամփա ստալիս, եղնիկները հեռվից հմայված նրան են մայում, ծաղիկները իրար ակամջի բլիշում են, քե՛ «Կարինեն է գալիս», իսկ քոչունները նրա տեսքից ուրախացած՝ երգ են տաում, նրա գեղեցկությունն ու բարի սիրտը գովում» (ՍԱ, 152):

Նման ակարագրությունները հիմք են տալիս մեզ լիովին համաձայնել գրաքննադատ Ս.Աղաբաբյանի հետ, քե՛ «Վախթանգ Անանյանը մտն քնանկարիչ է՝ հայրենի բնության գույներն ու զոները, խաղերն ու գաղանիքները, քնքշությունն ու դարերի շունչն ու հոգին խորապես զգացող բնանկարիչ»¹¹:

Անձնավորման միջոցով հեղինակը կարողանում է արտահայտել բնության այս կամ այն երևույթից ստացած իր մաքրամաքուր տպավորություններն ու զգացմունքները: Եվ դա ամուր է այնքան վարպետորեն ու կատարելապես, որ ամիս է տալիս ժմանց՝ անհիմն մեղադրելու իրեն կենդանիների կամ բնության երևույթները անձնավորելու հարցում: Նրանք կարծում են, քե՛ մարդկայնացնելով բնությունն ու կենդանիներին, գրողն անտեսում է մարդուն, ստորադասում է նրան կենդանուց կամ հավասարության մշուն դնում կենդանու և մարդու միջև: Իրականում իր մեծարանակ անձնավորումներով, դրանց պլաստիկավոր ու տեղին գործածությամբ «Վ. Անանյանը ընդարձակեց կենդանագրության սահմանները, կենդանական աշխարհը ներկայացնելով իրրև իր յուրահատուկ ձևերով սալբող աշխարհ, որ չեն բացառվում և՛ «խելացի գործողությունները», և՛ հոգեկան ապրումները, և՛ բարոյական ինչ-ինչ մորմաներ՝ մայրական բնագոյ, ծննդավայրի կյուրտ և այլն»¹²:

Անանյանի վիպական արձակում (խասկապես արկածային և պատերազմական բեմաներով վեպերում) պատկերավորման ինքնատիպ միջոց է չափազանցությունը: Սա պայմանավորված է ոչ միայն ստեղծագործության

ժանրային կամ բեմատիկ առանձնահատկությամբ, այլև հեղինակի ժողովրդային լեզվամածողությամբ: Իբրև վերջինիս դրսևորման հիմնական եղանակ և արդյունք՝ չափազանցությունն ունի խոր արմատներ. նրանով են կերտվել ժողովրդական բանասիրության լավագույն էջերն ու Լայոսը, որոնցում ժողովուրդը ձգտել է այս կամ այն հերոսի, գործողության կամ իրողության առավել տպավորիչ արտահայտման: Նույն նյութատևողորմն ունի նաև Անանյանը: Օրինակ՝ «Ակովի բերած սունկը կարմիր պեծերի վրայից այնպիսի բուրմունք տարածեց Մագյալի ձորում, որ չուշաբավվելու համար գլուխներս սռանք, վախանք դեպի ծմակը» (ՈՏԿ, 126): Ոճական այս հնարքի շնորհիվ հեղինակին հաջողվել է ներկայացնել հորքարած սլասունիների քաղցի չափը՝ միաժամանակ ընդգծելով նրանց գտած ուտելիքի անզնախառնելի լինելը:

Երբեմն Անանյանը չափազանցության միջոցով կերտում է այնպիսի տեսարաններ, սրտակերում այնպիսի իրավիճակներ, որոնցում տկերալիս դարձած իրողության կողքին առկա է և՛ հումոր, և՛ հեզմանք. «Մի գիշեր, շատ ուշ, մեր վրանը խիստ ցնցվեց: Տաշտերում կաթը սկսվեց րվելով վե՛ր՝ դուրս գալով ավերից, իսկ ուտերը սկսեցին ճրճրբալ: Մայրս վեր բռավ իր տեղից, ես էլ հետը: Հասկացա, որ մեր գոմեշն է, մեջքը քորում է» (ԿՕՄ, 37):

Նման դեպքերում հեղինակը գրեթե հասնում է սահմանազանցման (գրոտեսկ), որ «չափազանցության ծայրահեղ ստտիճանն է, «երբ միտումնավոր կերպով խախտվում է իրականության արտաքին համաձայնությունը՝ նրան տալով այլանդակ, ծիծաղելի անսովոր տեսք»¹³:

Չափազանցությունն առկա է նաև իմաստուն ծերունու խոսքում, որը դիմացինի ուշադրությունը գրավելու, իր սյուսմությունը հետաքրքրի դարձնելու նպատակով օգտվում է ժողովրդական այս արտահայտչամիջոցից: Օրինակ՝ «...Գիլլի ափի մոտիկ կղզիներից մեկը հանկարծ երկու անգամ մեծացել է: Դու մի սաի գիշերը մի ուրիշ կղզի տեղից պոկվել է ու վերևից եկել դեմ առել դրան»: (ՄԱ, 43): Նման դեպքերում հեղինակն էլ է կասկածում. «Որսորդական փչո՞ց էր, քե իրականություն» (ՄԱ, 43):

Դարձույթներն ունեն մեկ նպատակ. նպատակը կատարյալ գեղարվեստական խոսքի կերտմանը: Այս առումով ուշադրության են արժանի Անանյանի կերտած համեմատությունները, որոնց միջոցով ընդգծվում է գրողի վերաբերմունքը որևէ անձի կամ երևույթի նկատմամբ, բացահայտվում գրողի գեղարվեստական վարպետության, աշխարհայացքային և այլ հարցեր: Անանյանը նորություն է բերում սյուսող ևս. նրա կերտած համեմատությունները ինքնաախալ են, հագեցած քարմությամբ, և դրանցից ամեն մեկը նրա գեղարվեստական խոսքում ունի իր արդարացված նպատակն ու լիիրավ տեղը: Դրանք այսպես ասած՝ դիպուկ համեմատություններն են, «որոնք ամժամոք կամ քիչ ծանոթ երևույթները ներկայացնում են նրանց նման, ըսյց լավ ծանոթ երևույթների միջոցով»¹⁴: Անանյանն իր ստեղծագոր-

ծուրյուններում համեմատությունները կատուցում է և՛ բառային միջոցներով (նման, պես, ինչպես, ոնց որ և այլ), և՛ առանց դրանց: Այսպես՝ «...այստեղ ու այնտեղ քափքփված գերանները նրանց աչքում քնդանոթներ են երևում՝ ահարկու երախները բացած» (ԿՕՄ, 240), «... լամբապես Մուրադը-բրբապես ֆրոնտում սարսափ սուսածող այդ «աննահանջ հերոսը» կտրված ճյուղի նման կախ ընկավ ձիուց» (ԿՕՄ, 95-96), «Նրա հետևից մի վաշտ կարմիրբամակայիններ լավայի պես (անապատելի,արուզ) քափվեցին գյուղ» (ԿՕՄ, 208), «... գորքը մեջը գալ ընկած հոտի նման ցովեց ու սկսեց խուճուպի մատնված հետ ու առաջ ծփալ...» (ԿՕՄ, 209), «- Դու արծվի պես սրատես ես ու շան նման հոտառու» (ԿՕՄ, 162): Ինչպես վերջին օրինակներից է երևում, և որ շատ հասկանչական է Անանյանի համար, որևէ արարքի, անձի կամ երևույթի համեմատության հիմքում գերազանցապես բնության երևույթները, կենդանիները կամ նրանց արարքներն են: Սու է անանյանական սկզբունքը, մեծ բնագետի ու բնության փիլիսոփայի կարգախոսը:

Համեմատություններում Անանյանը երբեմն գործածում է կարծես, կարծես քե, ասես և նման եղանակավորող բառեր. «Նրա մեղրոտ շոբերի վրա այնքան ճանճ էր հավաքվել, որ կարծես ամառվու շոգին ճանճահար եղած զանազան լիներ» (ՄԱ, 200), «...ջրերի մեջ մամուռները աճել, իրար էին խճճվել ու բռնել ամբողջ նեղուցի մակերեսը: Կարծես կանաչ բուրդ վալված լիներ ջրի երեսին» (ՄԱ, 57): Նման դեպքերում հեղինակը չի ընդհանրացնում տեսարանի համեմատական սալավորությունը, այլ սոսկ հայտնում է անհատական կարծիք, որը վայրկենական ազդեցության արդյունք է: Նման համեմատությունները Լ.Եզեկյանն անվանում է «քեական համեմատություններ»¹⁵:

Երբեմն հեղինակը նկարագրում է երևույթը և հետո մոր տալիս այն բնութագրող բառի համեմատությունը. «Գնացքը վաղուց եկել է, իսկ այժմ դանդաղ, եզան սայլի նման շարժվում է դեպի Սանահին» (ԿՕՄ, 129): Այս և նման կիրառությունները տվյալ իմաստը շեշտելու,սաստկացնելու նպատակադրմանը զուգահեռ պարունակում են նաև մեկնական իմաստ:

Վ. Անանյանի կերտած համեմատությունների հաջողության գաղտնիքն այն է, որ հեղինակը կարողանում է նմանության, առնչության ընդհանուր գլիծ գտնել այնպիսի անհամատեղելի առարկաների և երևույթների միջև, որոնք երբևէ չեն համատեղվել: Սա գրողի պատկերավոր մտածողության, հմուտ բանօգտագործման լավագույն վկայություններից է: Ինչպես նշում է Պ.Պոդոյանը. «Միայն ցից հեռու և անհամատեղելի առարկաների ու երևույթների մեջ ընդհանրություն գտնելը և դրանց զուգակշռելի դարձնելը ոչ միայն մուրր ճաշակի, սրամտության և բանաստեղծական շնորհքի, այլև իմացության արտահայտություն է»¹⁶: Ասվածի փառ վկայությունն է անանյանական հետևյալ համեմատությունը, ուր հետաքրքիր զուգահեռ է տարվում քարի և

մարդկային դեմքի միջև. «Ան ժայտերի մեջտեղով, նրանց լայնքով մի քանի քիվեր էին ձգվում՝ ծեր մարդու ճակատին գուգահեռ շարված կնճխների նման» (ՍԱ, 158):

Նման կիրառություններն ավելի շատ սուբյեկտիվ բնույթ ունեն. սրանցում ընդգծվում է հեղինակի վերաբերմունքը համեմատվող առարկաների նկատմամբ: Այս դեպքում բացակայում է «համեմատվող առարկաների համալր. ընդհանուր հատկանիշը (կամ հատկանիշները), որի հիման վրա կատարվում է նրանց համադրումը»¹⁷:

Է. Անանյանի վիպական արձակի լեզվառական բնութայունը ցույց է տալիս, որ աարբեր դարձույթների դրսևորման հաճախականության հարցում կարևոր նախապայման է ստեղծագործության քեմատիկան: Սակայն գրողի ամենաշատ գործածած՝ ռճական դարձույթներից է շրջասույթը (շրջասույթյուն), որն առկա է նրա բոլոր ստեղծագործություններում՝ անկախ նրանց ծավալից ու քեմատիկայից:

Շրջասույթը վոխարերության վրա հիմնված այն ռճական դարձույթն է, որի հիմքում առարկայի, երևույթի ուղղակի անվանումը վոխարինվում է նրա ավելի ծավալուն, նկարագրական արտահայտությամբ: Այն օգնում է գրողին ամբողջությամբ ու համակողմանի ներկայացնել որևէ անձ կամ երևույթ, հասնել կերպարների լիարժեք, բազմակողմանի բնութագրման ու ախպականցման, քանի որ շրջասության մեջ խտսցված են տվյալ անձի կամ երևույթի հիմնական, բնորոշ գծերը: Հաճախ Անանյանն իր գործածած շրջասույթը ներկայացնում է չակերաներով, կամ էլ փակագծերում տալիս է դրանց մեկնաբանությունը: «...ասաց «գիտնական բալան» (այդպես էր ծերունին միշտ կոչում Արմենին՝ նրա խոհեմություն ու խելքի համար)» (ՍԱ, 30), «Այդ ժամանակ շաքարը «սև աղվես էր դառն», իսկ «ստտունի բշշանի» (այդպես էին ասում մոր լույս ընկած ամերիկական սախարինին) անունն էինք միայն լսել» (ԿՕՄ, 31):

Անանյանի կազմած շրջասույթներն ըստ բաղադրիչների բանակի կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ երկբաղադրիչ և բազմաբաղադրիչ: Երկբաղադրիչ շրջասույթները կազմված են երկու բառից. օրինակ՝ «Հիանում էին նրա հերկուլեսյան կազմվածքով (հաղթանդամ, ամբակազմ)» (ՍԱ, 170), «Ընդունեցրեք վետրափորների թագաժառանգին (արծվաճուռ)» (ՍԱ, 204), «...Ահա սյողպասե թռչունը (ինքնաթիռը) ճեղքում է սպիտակ ամպերը...» (ԿՕՄ, 251), «Պողպատե բերդը (գրուհազնացք) անվնաս էր մնում» (ԿՕՄ, 213), «-Մի կարմիր կխտար (կարմիր բանակային, բոլշևիկ) է՞մ բերել,- ասաց Մհարլամը սլառամուն ներկայացնելով» (ԿՕՄ, 108), «...ամառուներն իրար եկան միացան և մովը մնաց «կանաչ պարսնների» (մամուռի ցանցը, շերտը) մեջ խճճված» (ՍԱ, 57):

Բազմաբաղադրիչ շրջասույթները կազմված են երեք և ավելի բառերից. «Ներքևում, հսկա անտառի վրա օղից կախված յոթ գույնի կամարը...

(ծխածանը)» (ԿՕՄ, 54), «– Բնող վայր դիր, շորերդ հանիր ու կորիր, քե չե՛ծուխը փորդ կլցնեմ (կկրակեմ)» (ԿՕՄ, 53):

Բազմաբարդության շրջաստայքների մեջ ուշագրավ են հոսակացուցիչ-հատակացյալ հարաբերությամբ կառույցները, որանդ հոսակացուցիչը շրջաստայքի կազմում էլ պահպանում է իր ուղղակի իմաստը և շարահյուսական պաշտոնը, իսկ հատակացյալը որոշիչ-որոշյալի կապակցությամբ շրջաստայքն է, որը կարելի է փոխարինել իրեն համարժեք մեկ բառով՝ վերածելով երկբարդության՝ հասակացուցիչ-հատակացյալ կառույցի: Այսպես՝ «Լճի շուրջը պար բռնած լեռները քարացած մայրում էին Սևանի ջինջ հայելուն (ջրերին)» (ՍԱ, 267), «...ուսումնասիրում ենք եղեգնությունների քնավոր բնակչության (քաղցունների) կյանքը, սովորությունները» (ՍԱ, 77):

Անանյանին հարստացող ժողովրդական հմար է մաս վեպերի հոսովածները շրջաստայքներով վերնագրելը, որով հեղինակը ձգտում է կենսաբանական ըմբերացողի ուշադրությունը, լրացուցիչ հետաքրքրություն առաջացնել նյութի նկատմամբ, ստեղծել լարված պահեր: Օրինակ՝ «Բազենները (կամավորները) որսի են պատրաստվում» (ԿՕՄ, 222), «Շնչավոր և անշունչ քիսեր (ինկուբատորներ)» (ՍԱ, 79), «Ամբարտակը (հին քաղաքակրթության կապանքները) պատռվել է...» (ՈՒՏԿ, 499):

Վ. Անանյանի կազմած շրջաստայքները հաճախ դրսևորվում են այլաբանության միջոցով. «...իսկ առայժմ ինձ ոչ ոք չպիտի տեսնի, էդ շների (հակառակորդի) բերանից մի քանի անգամ հագիվ եմ ազատվել» (ԿՕՄ, 136), «...Գնա՛, բալամ, գլուխդ պրծացրու էդ գեղերի (հակառակորդի) ձեռքից» (ԿՕՄ, 137):

Քննարկվածներից բացի Անանյանի վիպական արձակում տեղ են գտել մաս դարձությունների այլ տեսակներ ևս, ինչպես, օրինակ՝ փոխանունությունը («Մեր կոլխոզի անունը մինչև Մոսկվա կհասնի(Մոսկվայի ղեկավարության)» (ՍԱ, 77), «Ուրեմն այնքան ապստեղ եմ, որ քնամու գլխի վրայով (հակառակորդի տարածքով) էլ եմք անբալլուն քշում» (ԿՕՄ, 253), մուկորդները (մեղիի սմալ (ՈՒՏԿ, 126), սմալե վերմակ (ՀԳ, 325), սառցի շունչ (ԿՕՄ, 183) և փոխաբերության վրա հիմնված այլ ռեալական միջոցներ, որոնք ոչ միայն հարստացրել են մրու լեզուն, հաղորդել մրու ինքնատիպ հմայք ու գրավչություն, այլև օգնել են գրողին ձեռք բերելու մյուս ժողովրդաշունչ գրողներից ակնհայտորեն տարբերվող ռեալական ուրույն ձեռագիր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Երևան, 1979:
2. Ս. Գյուրյուդյան, Ա. Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը, Երևան, 1966:
3. Լ. Եզեկյան, Հրանտ Մաքեռյանի արձակի խոսքարվեստի մի քանի հարցեր, Երևան, 1986:
4. Լ. Եզեկյան, Հայոց լեզվի ռեալիստություն, Երևան, 2003:

5. Ֆ. Խրլարյան, Ոճաբանական բառարան, Երևան, 2000:
6. Ա. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, բառագիտություն, Երևան, 1993:
7. Մ. Մելքոնյան, Թունմանի պոեզիայի լեզուն և ոճը, Երևան, 1969:
8. Մ. Մելքոնյան, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Երևան, 1984:
9. Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, Երևան, 1990:
10. Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի հիմունքներ, Երևան, 1991:
11. Գ. Ջահուկյան, Էդ.Ալոսյան, Վ.Առաքելյան, Վ.Զոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա. պրակ, Երևան, 1980:
12. Գ. Ջահուկյան, Ֆ. Խրլարյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1994:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԿՕՄ - Կրակե օդակի մեջ
2. ՀՎՓԲ - Հին վրանի վտրիկ բնակիչը
3. ՀԳ - Հովազածորի գերիները
4. ՍԱ - Սևանի ավիան
5. ՈՒՏԿ - Ո՞ր եմ տանում կաժանները

¹ Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, Երևան, 1990, էջ 86:

² Արիստոտել, Պոետիկա, Երևան 1955, էջ 202:

³ Ա.Ա. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Բառագիտություն, Երևան, 1993, էջ 37:

⁴ Պ.Սևակ, Երկերի ժողովածու, 1976, հ. 6, էջ 433:

⁵ Ս.Ա.Մելքոնյան, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Երևան, 1984, էջ 104:

⁶ Մ.Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 103:

⁷ Ֆ.Հ.Խրլարյան, Ոճաբանական բառարան, Երևան, 2000, էջ 166:

⁸ Ն. տ., էջ 165:

⁹ Ն. տ., էջ 165:

¹⁰ Ա. Մարգարյան, ն. տ., էջ 34:

¹¹ Մ. Ալաբաբյան, Դեպի աղբյուրը լույսի, Երևան, 1979, էջ 196:

¹² Ն. տ., էջ 195:

¹³ Լ.Եգեկյան, Ոճագիտություն, Երևան, 2003, էջ 356:

¹⁴ Գ.Ջահուկյան, Ֆ.Խրլարյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1994, էջ 33:

¹⁵ Լ.Եգեկյան, Ոճագիտություն, էջ 344:

¹⁶ Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի հիմունքներ, Երևան, 1991, էջ 10:

¹⁷ Լ.Եգեկյան, Ոճագիտություն, Երևան, 2000, էջ 340:

Տոհմանունը միևնույն նախնուց սերած լինելու ինքնագիտակցությամբ արյունակից մարդկանց խմբի անունն է, որ երբեմն նույնացվում է ազգանվան հետ¹:

Ելնելով հայկական անվանագիտական համակարգի ընձեռած վաստերից՝ մենք հատակորեն տարբերում ենք տոհմանվան երկու դրսևորում՝ *իշխանական* տոհմանուններ և *ժողովրդական* տոհմանուններ: Անվանումները որոշ պայմանականությամբ ունեն. լուսաբանվող նյութը ներկայացնում է ոչ միայն իշխաններին: Մինչդեռ, եթե ելնենք «վշտողներ» իմաստային դաշտից, ապա այն արդարացված է:

Այս հոդվածում կրավարարվենք դրանց բնութագրության քննությամբ:

1. Իշխանական տոհմանուններ

Քննության համար օգտվում ենք ՀՍՀ «Գահնամակ» և «Զորանամակ» բառահոդվածների նյութերից և հատկապես Գահնամակի երկու վարկածներից՝ ըստ Խորենացու և «Ներսեսի Վարք» - ի: Խորենացու մոտ վկայված են 62 տեղեր, գահեր և պատվաստիճաններ, իսկ «Ներսեսի Վարք» - ում՝ 154: Բառակազմորեն դրանք ներկայացվում են երկու կադասարով՝ ա) հիմք + տոհմանվանակերտ ածանց, բ) տեղանուն + տեր, բղեշխ և մեկ դեպք՝ դատավոր՝ Բասենի դատավոր:

Ածանցներ	Գահնամակ՝ ըստ «Ներսեսի վարք» - ի	Գահնամակ՝ ըստ Խորենացու	Զորանամակ
-ունի	≈40	19	29
-յան	≈ 35	15	18
-եցի	≈ 13	9	19
x + տեր	25	12	2
-ական	6	4	3
այլք	22	15	14

Առաջին՝ *հիմք* + *Տա* կադասարով կազմություններում հանդես են գալիս *-ունի*, *-ան*², *-եցի*, նաև *-ացի* և *-ական* ածանցները, որոնց բաշխումը և բառակազմական պատկերը ներկայացրինք աղյուսակի տեսքով:

Տոհմանվանական հիմքերի իմաստաբանական, ինչպես նաև ածանցների զուգորդելիության և այլ հարցեր առանձին քննության կարիք ունեն և դուրս են սույն հոդվածի նպատակներից: Ուզում ենք ավելացնել, որ, չնայած անցյալ դարի 20-30-ական թ.թ. արեալիքներից, երբ *Տեղ*-ով ազգանուն կրողները նույնիսկ հալածվում էին, ժամանակի վործությանը դիմացել և

մինչև մեր օրերն է հասել տոհմանունների մի վոքը թիվ՝ *Ամատունի, Արծրունի, Արշակունի, Բագրատունի, Գեքունի, Գևունի, Գլմարսյան, Խորխտունի, Կամսարական, Մանդակունի, Մամիկոնյան³, Շահասյունի, Պախլավունի, Ռշտունի, Սիկունի, Սրվանձոյան, Վահունի, Քաջագունի, Քաջերունի*, որոնք անձնանուն - հայրանուն - ազգանուն մարդանվանական համակարգում զրադեցնում են երրորդ՝ ազգանվան դիրքը:

Մենք որոշ վերապահությամբ ենք վերաբերվում այն կարծիքին, թե կրողները մեր իշխանական աների ժառանգներն են: Ընդհանուր առմամբ մյուս հնարավորությունը չի բացառվում, բայց պետք չէ անտեսել այն հնարավորությունը, որ դրանք պարզապես մասունքներ են, հինը, ավանդականը պահպանելով՝ մեր ժողովրդին այդքան բնորոշ գծի դրսևորման արգասիք: Այս շերտի մասին ասելիքը ամբողջացնելու համար ոչնեք, որ հնարավոր է մոտ, որ վերը բերված ազգանունների նորակազմություն լինեն, երբ ազգային ինքնագիտակցության վերելքի տարիներին վերածնվեցին մաս այս կարգի որոշ ձևեր, օրինակ՝ *Մելասկունի*:

Մեր ազգանունարանում առկա է մաս *Կարազյան* ազգանունը: Կարծում ենք, որ այն սերված է հայկական ուշ միջնադարյան նշանավոր մի տոհմանունից՝ *Կիրաք (Գիրաք, Գյարաք, Կյարաք - Միրմաններ)*: Մեր ասելիքը ավարտենք այսպես կոչված կրկնակ ածանցման դեպքերով՝ *Ամատունի - Ամատունյան / Ամատունյանց, Արծրունի - Արծրունյան / Արծրունյանց, Գեքունի - Գեքունյան - Գևունյան - Կևունյանց, Խորխտունի - Խորխտունյան, Ռշտունի - Ռշտունյան, Արշակունի - Արշակունյան, Բզնունի - Բզնունյան, Մանդակունի - Մանդակունյան, Բագրատունի - Բագրատունյան⁴*:

2. Ժողովրդական տոհմանուններ

Տոհմանվան վերը բերված սահմանումը ավելի շատ հասուկ է այս խմբին, քանի որ միևնույն նախնուց սերված լինելու և արյունակցական կապով միավորվող՝ մարդկանց ինքնագիտակցությունը մեր օրերում ևս խիստ հասուկ է և հենց այդ պատճառով ժամանակներին դիմագրավող: Ավելին, մույն տոհմանունը կրող որոշ գերդաստաններ և ընտանիքներ նոր ազգանուններ ունեն, որոնք հաճախ խմաստաբանորեն չեն առնչվում առիմանվան հետ, սակայն, վերջինս շարունակում է գործել՝ միավորելով իր մեջ նոր ստեղծվող ընտանիքներ: Հայանի են մաս դեպքեր, երբ սկզբնապես ոչ այնքան բարեհունչ և խմաստային առումով խոցելի տոհմանունները շարունակում են գործել ավանդորեն, քանի որ կրողները դրանցից դժվարությամբ են բաժանվում: Այսպես, գոյություն ունի *Բոգիշանք* տոհմանունը, որ կազմված է *բոգ «մոխրագույն» + էշ բաղադրիչներից*: Թվում է, թե տոհմանվան տառնձին բաղադրիչների պատճառով կրողները կարող էին հրաժարվել նրանից, բայց, ինչպես ասում են, մտքներով իսկ չի անցնում: Ավելին, տարբեր առիթներով այդ տոհմի հասանության հասածներին

համըխալորությունը ընդունում են տոհմի շարքերը: Համեմատենք նաև *Իշանը* (*Վահագնի, Լոռի*), *Իշանը* (*աշխատասեր, Եղեգնուտ, Լոռի*), *Իշանը* (*Մարց, Լոռի*), *Իշանը* (*Չկալով, Լոռի, անտառից շալակով փայտ բերելու համար*): Եթե առաջին երեքի պատճառաբանվածությունը բավականին տարածված է, ապա վերջին օրինակը բավականին բարդ իրադրական հիմք ունի: Նախասպառը երազել է գայլ դառնալ, որպեսզի ուսի Ագու-Մզոյի էջերին, որ սար չգնա:

Ժողովրդական տոհմանունները ավելի շատ հաստուկ են երկար ավանդույթ ունեցող գյուղերին: Քաղաքներում, օրինակ՝ Երևանում, դրանք պատմական արժեք ունեն: Անցումային վիճակում են Գյումրին ու Վանաձորը, երբ հնարանակները ինչ-որ դեպքերում անվանվում են իրենց տոհմանուններով:

Նրանք բացակայում են նաև նոր ձևավորված բնակավայրերում՝ Նոր Գեղի, Նոր Երզնկա, ուր բնակչությունը հավաքված է զանազան բնակավայրերից և, իբրև հավաքականություն, գուրկ է նման ավանդույթներից և, հետևաբար, տոհմանուններից: Նման բնակավայրերում որոշ ժամանակ անց երևում են մականուններ, որոնք հետագայում կարող են տոհմանվան առաջացման աղբյուր դառնալ, իսկ դասական ժողովրդական տոհմանունները գրեթե բացառված են:

Տոհմանունը, իբրև հաստուկ անվան մի տեսակ, հաճախականներից մեկն է անձնանունից հետո, քանի որ համայնքի շրջանակներում գործում է անձնանուն - տոհմանուն - մականուն - հայրանուն - ազգանուն շարքը: Հասկանալի է, որ խոսքը առօրյա - խոսակցական լեզվի մասին է: Պաշտոնական ոճում՝ ծխամատուցներ, զանազան ցուցակներ, ազգանունը գրավում է առաջին տեղը, իսկ տոհմանունը չի գործառվում:

Տոհմանունը վճռական է նաև իրար մոտ զանվող մի քանի գյուղերի շրջանակներում, և եթե անձնանվան հետ այն այլևս չի բավարարում անձը ներկայացնելու համար, ապա դիմում են մականվանը և վերջում միայն՝ ազգանվանը:

Տոհմանունների և մասնավորապես նրանց բառակազմության քննությունը կատարել ենք Հայաստանի բոլոր շրջանների⁵, հարևան հանրապետությունների, Հյուսիսային Կովկասի, Աբխազիայի, Աջարիայի հայաբնակ վայրերի, իսկ Մեծուրու շնորհիվ՝ նույնիսկ Աբխազյան Հայաստանի մի քանի գյուղերի ավելի քան 172 բնակավայրերի շուրջ 5000 օրինակների նյութի վրա:

Տոհմանունների իմաստաբանությունը ինքնուրույն ուսումնասիրության խնդիր է, որին արդեն ձեռնամուխ ենք եղել:

Ամենաընդհանուր գծերով տոհմանուններում առկա են հետևյալ իմաստային խմբերը՝

ա) *Անձնանուն* (հայրանուն, պապանուն)՝ Տերովնեսենք (Մեծուրի), Զուհարաբնք, Ունջանանք (Օհանջան) (ԼՂՀ, Հադրութի շրջ., Դեղնուլար),

Տերաբնաճ (Սպիտակ), Հեղնարան (Մուրառ, Խանլար), Օսնանք (Հովսեփ, Կոթի, Նոյեմբերյան): Այստեղ պետք է ավելացնե՛լ, որ եթե այս ենթախմբի ճշող մեծամասնությունը կապվում է արական անձնանունների հետ, ապա հանդիպում են նաև իգական անձնանուններից սերվածներ՝ Մաճինեք (Մարամեջ, Սպիտակ), Թմարունք (Լեռնապատ), Նանանք (Ջուջևան, Նոյեմբերյան), Ջավոյանք (Բագում), Մլաքանք (Մարգանովիտ): Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են ավել, որ այս դեպքում պատճառաբանվածությունը հիմնականում երկուսն է՝ մեծ գերդաստանի գլխին կանգնած կամ գյուղի պաշտպանության գործում ակնառու դեր ունեցող կին:

բ) *Մակնուն* Ստանանք (Լուսադրյուր, Սպիտակ), Տգրկենք (տգրուկի նման գործի կաշոյ) (Ջավախք, Սամսար), Թանոսունք (Արծվաշեն), Ժուկովանք (իբր Ժուկովի սավրիչն է եղել), Ճղբերանք (Ճղրիկ) (Կոթի, Նոյեմբերյան), Ծանանք (նման) (Կրաշեն, Ախուրյան), Բուիկենք (բաղանման, Մարալիկ), Ծեֆ Պասյունք (Կարնաշուր, Սպիտակ), Յերգյանանք (կարճահասակ) (Հալաբձին), ինչպես նաև Աժդահարյան (վաղբամարմին), Կուլոսունք (Մղարք, Լոռի), Իմացարենք (շատ է գործածել *իմացար* բառը) (Խանդո, Ջավախք):

գ) *Արհեստի, զբաղմունքի անուն* Նաղաշենք (Մնձուրի), Դարբնանք (Մաթլա, Ջավախք), Դլարանք (Կոթի), Պրանանք (պարանազոր), Փրնչանք (Աբան, Լոռի), Դուրգարանք (Շահումյան), Նալբանդանք (Օձուն), Դանանք (Վազաշեն, Իջևան):

դ) *Տեղանուն* Արդահանցոնք և Քեքցոնք (Գանձա, Ջավախք), Դարբաղցունք (Շահումյան, Մառնեու), Դղեցոնք (Դազախ, Դեբեդ, Լոռի), Թիֆլիզանք (Մեղրու, Լոռի):

Ներկայացվածներից իրականպես անձնանուն և մականուն խմբերից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթախմբերը՝ անձնանուն - կոչական, անձնանուն - վաղարշական, անձնանուն - բարբառային, մականուն - դրական և բացասական իմաստով, արտաքին և ներքին հատկանիշ և այլն:

Տոնանունների իմաստաբանությանը այս քույրիկ անդրադարձից հետո ներկայացնում ենք տոնանունների բառակազմությունը:

Վերլուծական կազմությունները ներկայացված են $x + տոնանուն$ կերտող բառ կադասյարով, ուր x -ը բազմազան դրսևորումներ ունի, իսկ նրկորդ բաղադրիչը՝ տոնանվմութիւնսկի զանազան դրսևորումներն է՝

տուն/տներ (Լոխո տուն, Կարմիր իրծու տուն, Ն. Բագմսբերդ, Թալին), Ավեսի, Խալֆի աներ (Լճաշեն),

բախում (Մարգարենց բախում, Գիքքորի բախում, Ապարան),

ազգ (Սիմոյ ազգ, Գևոյ ազգ, Ծովինար, Մարաունի), Մուխառ, Նալբնդի, Ջուրոյ ազգեր (Վարդենիս),

խալխ - Բիլբուլի, Չուկա խալխ (Մեծավան): Այստեղ ավելացնենք, որ սուորյախաբում *տոնե* բառը գրեթե չի գործում: Ավելի շատ գործում են նրա հոմանիշները՝ ազգ, խալխ, բախում, տուն նաև տոյմ:

Ածանցավոր կազմությունները ներկայացված են ավելի քան 15 ածանցներով, որոնցից *-ենք, -անք, -ոնք, -ունք* ընդհանրական են և գործել են բոլոր վայրերում: Ավելին, մյուս դեպքերին գուցա հեռու՝ այս ածանցով կազմություններ նույնպես համոզված են, այսպես՝ Սոլոյի, Մանիչակի և Սիմոնյան, Մյուսյան, Թումոյան (Սուսեր, Թալին): Նշված ածանցներով տոհմանուններ են կազմվել *անձնանուններից*՝ Հուրելյան (Մարտունի), Հանեսունք (Բերդ), Մոսիմանք (Նավուր, Բերդ), Պեպոյանք (Բագամ), Խեչունք (Լեռնանցք, Սպիտակ), Մարութանք (Աբան, Լոռի), Ըբրահամանք (Շրվենանք, Կապան), Խաթունանք (Վազաշեն, Իջևան), *մականուններից*՝ Փետունք (Նորաշեն, Տավուշ), Նեմեցանք, Ճանճանք (Մղարք, Լոռի), Կակազանք, Բոյովանք (Դղնաշեն), Փորձանքներ (Ախուրյան), Բքոյանք (Շահումյան, Մառնեուլ), Խոզունք (Կրաշեն), *անդանուններից*՝ Կարաբաղոնք (Շահումյան, Մառնեուլ), Մշեցունք (Բուչակ), Մշեցունք (Գավառ), Բերցոնք, Արդահանցոք (Գանձա, Ջավախք), *ազգանունից*՝ Իզիքյանանք (Շահումյան, Մառնեուլ), *արհեստի, զբաղմունքի անունից*՝ Դուրգարանք (Շահումյան, Մառնեուլ), Պեչնկանք (վառարանագործ, Կրաշեն), Դամբոնք (Խանդո, Ջավախք), Ջունաշանք, Դարբնանք (Ծիլքար), Ներկարարանք, Դավալանք, Կլեկոնք (Թովուզ, Շամշադին), Չարոնք (Փոքր Մանրաշ):

-ներ՝ Կաղնձներ, Դեկերներ (Ծովինար), Բաղեններ, Օջոներ, Փուրբոներ (Ջաջուռ), Բաղեններ, Եմոքներ, Պետոներ (Աբուր),

-ու՝ Մուլսուռ, Բայախչուռ, Բուլախչուռ (Վարդենիս), Օսկերչուռ (Ջրաշեն), Ժամկոչուռ, Ճնճոռ (Մարաունի),

-ի՝ Սոլոյի, Մանիչակի (Սուսեր, Թալին), Կոլտաի (Վարդենիս), Արգարի, Բերբոքի, Հերանոսի, Կուրշուդի, Կնյազի (Մարաունի),

-ցի/ծի՝ Խանեցի, Շիկալկծի, Ռմկծի, Մկրծի (Ներքին Բագմաբերդ): Այս ածանցը ընդհանրական է համշենուհայերի տոհմանվանակերտության դեպքում, օրինակ՝ Օվակիմցի:

Տոհմանունների կազմությանը մասնակցել են նաև *-լար, -որդ, -ուց, -լու* ածանցները, որոնք շատ փոքր արգասավորություն ունեն և ներկայանում են մեկ - երկու օրինակներով՝ Սոլոլար, Մլոլար (Մեծավան), Արծվորդ (Ներքին Բագմաբերդ), Թանուց (Շահումյան), Աղաջանլու (Բազարչայ, Սխխան):

¹ Հմմտ. Աղայան Էդ. Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ 1453:

² Բերվող օրինակները, որ վերաբերում են Ե դ., կապվածի տակ են առնում Հր.Աճառյանի հետևյալ միտքը. «...6-րդ դարում հայերը պարսիկներից վերցնում են *ան, էան (յան)* մասնիկը...» (Հ.Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ե., 359):

³ Չի բացառվում ավելի ուշ՝ ազգանունների ձևավորման շրջանում *Մամիկոն+յան* գործընթացը:

⁴ Ներկայացվում են ըստ տարածվածության:

⁵ Տվյալները ներկայացվում ենք ըստ ՀՀ շրջանային բաժանման և ոչ՝ մարզային:

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՍԱԼ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ

Ամսալս Բաքսեղյան

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Ինչպես գիտենք, շարահյուսությունը ուսումնասիրում է նախադասությունը, բառերի և նախադասությունների կապակցությունը: Բառերի կապակցությունը կարող է լինել սուդրական (գեղեցիկ աղջիկ), խնդրառական (սիրել աղջկան) և համաձայնական (աղջիկը սովորում է, աղջիկները սովորում են): Վերջին դեպքում էլ առանձին դիտարկվում է ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերությունը՝ որպես շարահյուսական:

Շարահյուսական կապակցություններից է նաև նախադասությունների կապակցությունը, որը լինում է շաղկապներով և շարահարաբայում: Բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները կապակցվում են նաև դերանուններով (հատկապես հարաբերական), որոնք հարաբերակից են շաղկապներին: Հարաբերական դերանունները՝ *որը, ուի, ինչպիսի* և այլն, ի տարբերություն շաղկապների, գուրկ չեն նյութական իմաստից և նախադասության անդամ են: Կապակցող շաղկապները և շաղկապական բառերը խոսքի մեջ արտահայտում են համադասական և ստորադասական հարաբերություններ: Այս կապակցման դերը սմեն մի շաղկապի դեպքում գուգակցվում է իմաստային յուրահատկությամբ:

Արդի մամուլում շարահյուսական կապակցությունները ոչ միշտ են ճիշտ կիրառվում: Այդ են վկայում մամուլում սեղ գտած շարահյուսական կապակցությունների սխալ դրսևորումները: Շարահյուսական կապակցությունների այս ընդհանուր եղանակներից ու միջոցներից մենք կքննենք համաձայնության և առդրության եղանակները, հասկապես դրանց դրսևորման սխալ կապակցական ձևերը: Դիտարկենք դրանք առանձին-առանձին:

Համաձայնություն: Նախադասության քերականական կարգերը հիմնականում հանդես են գալիս ենթակայի և ստորոգյալի կապակցության մեջ: Այդ կարգերից է համաձայնությունը, որը, ինչպես հայտնի է, լինում է դեմքով և բովով: Համաձայնությունը, որպես քերականական կարգ, այնքան կարևոր է, որ այն, բնականաբար, շարահյուսության ամեն մի դասագրքում էլ քննվել ու քննվում է:

Համաձայնությունը նախադասության անդամների կապակցման եղանակ է. այն դրսևորվում է նրանով, որ իրար կապված անդամներն ստանում են միևնույն քերականական կարգը, ուրեմն և համապատասխան քերականական ձևավորումը: Հին հայերենի համեմատությամբ Ժամանակակից հայերենում կապակցման այս եղանակը զգալի չափով սահմանափակել է իր ոլորտը: Ժամանակակից հայերենում ամենաբնորոշը ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունն է. դրա հիմքում ընկած է այն իրողությունը, որ ստորոգյալը ենթակայի էության կամ նրա քրևէ էական հատկանիշի դրսևորումն է, որը ենթակային է վերագրվում դեմքով: Եվ բնական է, որ այդ

կապակցության բաղադրիչները՝ ենթական ու ստորոգյալը, պետք է համապատասխանեն միմյանց: Միաժամանակ համաձայնությունն ունի շատ յուրահատկություններ՝ պայմանավորված սուրբեր կանգամանքներով:

Ենթականի և ստորոգյալի թվային համաձայնության ամենաընդհանուր և հայանի օրինաչափությունն այն է, որ եզակի ենթականի հետ սովորաբար դրվում է եզակի ստորոգյալ, հոգնակի ենթականի հետ՝ հոգնակի ստորոգյալ: Ինչպես՝ «Արևը բավական *բարձրացել էր*, ցողի *կարիվները գոլորշիացել էին*» (ԱԲ, Երկ., 149):

Ենթականի և ստորոգյալի համաձայնության հարցում հաճախ մեծ դեր է կատարում կառույցի ձևային կողմը: Եթե եզակի ենթականի գործադրյալն մասնակից է մահ մեկ ուրիշը, և դա արտահայտված է սեռական հոլովածի և *հետ* կապի միջոցով, ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով (1, 192): Օրինակ՝ «Այդ օրը *ես* նրա հետ կինո *գնացի*»: Թեև *հետ* կապով կապվող բառով նշվում է գործողություն կատարող այլ առարկա (կամ առարկաներ), բայց դա չի ազդում ենթականի և ստորոգյալի համաձայնության վրա, քանի որ այդ առարկայի անունը չի դրվում ենթականի պաշտոնով և ուրեմն չի ազդում ենթականի թվային հասկանիչի վրա: Իսկ արդի մամուլում ստորոգյալը նման դեպքերում երբեմն դրվում է հոգնակի թվով: Այս հարցում դեր է կատարում այն տրամաբանական հիմունքը, որ միասնության պարագայի ցույց տված առարկան նույնպես կատարում է գործողություն (ինչպես ենթական), թեև լրացում է: Այսպես՝ «Մենք այս երկրի այումներն ենք,՝ երեկ «Հայելի» ակումբում հայտարարեց «Գրանդ հոլիվոդի» նախագահ Հրանտ Վարդանյանը, որը ԱԺ պատգամավոր Խաչատուր Սուքիասյանի հետ բանավիճելու էին եկեր» (Առ., 12.4.2007): «Կրթական համակարգը, առողջապահական համակարգի հետ, ըստ միջազգային զեկույցների *ամենատարածվածն են Հայաստանում*» (ՉԻ, 6.3.2007): Ճիշտը եզակի ձևերն են՝ *որը եկել էր, համակարգը ամենատարածվածն է*

Հավաքական գոյականները, որոնք ձևով եզակի են, սակայն ունեն հոգնակի իմաստ, համաձայնվում են, որպես օրինաչափություն, ձևային կողմով, այսինքն՝ ունենում են եզակի թվով ստորոգյալ: Արեղյունն այս երևույթն անվանում է բուկառություն: «Սիվայի ամբողջ *ընտանիքը*, բացի հորից, *գրադվում են* երաժշտությամբ» (Հայկ. ժամ., 12.12.2006): «Ճիշտը՝ *ընտանիքը գրադվում է*

Երբ բազմակի ենթակաները կապված են *կամ* շտկալով, ունենում են եզակի ստորոգյալ: «ԳԱԱ-ն միակ պետական մարմինն է, որի միջոցով գիտնականները կարող են ազդել հանրապետությունում ընթացող գիտական գործընթացների վրա, իսկ ԵԳ՝ *նախարարությունը կամ գործակալությունը կարող են կատարել* միայն գործադիր գործառույթ» (Առ., 12.4.2007): Ճիշտը եզակի ձևն է:

Ժողովրդավոսակցական ոճի դրսևորում պետք է համարել հոգնակի ենթականի փոխարեն եզակի ենթականի գործածությունը: Ինչպես՝ «Մենք նման դեպքերին շատ ցավազին ենք արձագանքում, *դա* ընդհանուր պատմամշակութային *արժեքներ են*» (Իր., 14.6. 2005): Սա գրական լեզվի կանոնների խախտում է: Ճիշտ ձևն է՝ *Դրանք արժեքներ են*:

Առդրություն: Առդրությունը բառերի ստորադասական կապակցության այնպիսի ձև է, որի ժամանակ լրացումը փոփոխություն չի կրում գերադաս անդամի իմաստային կամ քերականական հատկանիշների պահպանման (2, հ. 3, 406): Սակայն առդրության բառերի շարադասությունից է կախված կապակցության ճիշտ կամ սխալ դրսևորումը: Արդի մամուլում տարածված են նման սխալ դրսևորումներ: Ինչպես գիտենք, եթե որոշյալը ունի հարաբերական և որակական ածականներով որոշիչներ, ապա հարաբերական ածականը պետք է դրվի որակականից առաջ: Զանի որ հարաբերական ածականը ունի առարկայական իմաստ և գուրկ է համեմատելիության հատկանիշից, որակական ածականից հետո դրվելով, վերջինս կվերաբերի նաև նրան: Ինչպես՝ «Հայտնի խորհրդային ծանրորդ Վասիլի Ալեքսեևը, որը հանդես էր գալիս ամենամանր քաշային կարգում, համաշխարհային ռեկորդը բարելավում էր 0,5 կգ-ով» (Իր., 12.2.2007): Դիշտ ձևն է՝ *խորհրդային հայտնի ծանրորդ:* «Պարոն Օսկանյանը, փաստորեն խոստովանեց, որ Հայաստանի դեկավարության համար և՛ Ադրամարը, և՛ Թուրքիայի տարածքում գտնվող այլ հայկական հուշարձանները լավ խաղաքարտ են Թուրքիայի դեմ մղվող հավերժական պայքարում» (ՉԻ, 3.4.2007): Դիշտ ձևն է՝ *հայկական այլ հուշարձաններ:* «Դրանից հետո, ինսպեկտ, տարբեր միջազգային կազմակերպություններում կրկին հանդիպել ենք» (Հայկ. ժամ., 30.3.2007): Դիշտ ձևն է՝ *միջազգային տարբեր կազմակերպություններում:* «Նրանք լուծում էին սեփական հոգը, հայրենի եզերքը պաշտպանելու բարդ ազգային խնդիրը» (Իր., 3.5.2007): Դիշտ ձևն է՝ *ազգային բարդ խնդիր:*

Ամփոփապես որոշյալին պետք է նախորդեն մի շարք և մի քանի որոշիչները: Ինչպես՝ «Գիտաժողովում հանդես եկան մի շարք մշակութային գործիչներ և գիտնականներ» (ՀՀ, 7.2.2007): Դիշտ ձևն է՝ *մշակութային մի շարք գործիչներ:* «Մասնագետներին շփոթության մեջ են գցել փաստաթղթում տեղ գտած արտուրդի մի քանի հասնող կետեր» (Առ., 24.2.2007): Դիշտ ձևն է՝ *արտուրդի հասնող մի քանի կետեր:*

Եթե որոշյալն ունի ածական և դերանուն որոշիչներ, ապա ածական որոշիչից առաջ է դրվում դերանուն որոշիչը: Ինչպես՝ «Առափնյին անկախություն ապառ հավանականությունը, աշխարհի բոլոր մյուս վայրերում անկախության համար պայքարողների շրջանում հույս առաջացավ» (Հայկ. ժամ., 16.3.2007):

Հմնտ. «Այն միջազգային հանրության աչքում ինքնորոշման իրավունքի հակամարտությունից աստիճանաբար վերածվել է անջատողական շարժման՝ իր անդը գրավելով մյուս բոլոր անջատողական հակամարտությունների կողքին» (նտ): Դիշտ ձևն է՝ *բոլոր մյուս անջատողական:*

«Մի քվակաճով (երբեմն էլ անորոշ դերանունով) արտահայտված որոշիչը որպես կանոն դրվում է ածական որոշիչից առաջ» (3, հ. 3, 349): Մինչդեռ մամուլում կարդում ենք «Մութ ու ցուրտ տարիներ էին, սովորական ցուրտ մի օր Գերմանիայի հյուպատոսարանի աշխատակիցներից մեկը քակեց դուրը» (Իր., 17.2.2006): Դիշտ ձևն է՝ *մի ցուրտ օր:*

Բազմակի հասկացուցիչների հետ անդի պարագան սովորաբար դրվում է հատկացուցիչներից առաջ: Մինչդեռ մամուլում այդ կապակցությունների սխալ ձևեր են գործածվում: Ինչպես՝ «Համաձայնագրվը քննարկել և հաստատ-

տել է նաև գիտության և առաջատար տեխնոլոգիաների ազգային հիմնադրամի կողմից իրականացվող «Աջակցություն ՀՀ Այիխանյանի տնվում Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտ» ՊՈԱԿ-ի տիեզերական ճառագայթների բաժանմունքի գործունեությունը» (ՀՀ, 3.2.2007): Դիշտ ձևն է՝ ՀՀ Երևանի Այիխանյանի տնվում ֆիզիկայի ինստիտուտ: «Կարեն Դեմիրճյանի անվան Երևանի մետրոպոլիտեն ՓԲԸ-ն կազմակերպում է մրցակցային բանակցություններ» (ՀՀ, 8.5.2007): Դիշտ ձևն է՝ Երևանի Կարեն Դեմիրճյանի անվան մետրոպոլիտեն ՓԲԸ-ն

Եթե լրացյալը ունի հասկացուցիչ և որոշիչ լրացումներ, սպա հասկացուցիչը սկսեք է նախորդի որոշիչ լրացմանը: Ինչպես՝ «Երկրի ղեկավարությունը հաշվի առնելով *նախորդ երկու մշակույթի նախարարների* դառը վորձը, այլև չի վստահում նրա կուսակցությանը» (ՉԻ, 10.2.2006): Դիշտ ձևն է՝ *մշակույթի նախորդ երկու նախարարների*: «Նա ՕԵԿ-ի երրորդ մշակույթի նախարարն է» (Հայկ. ժամ., 8.2.2006): Դիշտ ձևն է՝ ՕԵԿ-ի՝ *մշակույթի երրորդ նախարար*:

Կամ՝ «Նախ անմիջապես առաջանում է ԼԴՀ *նոր պաշտպանության նախարարի* խնդիր» (Իր., 30.3.2007: Դիշտ ձևն է՝ *պաշտպանության նոր նախարար*:

Ամփոփելով նշենք, որ համաձայնության քերականական կարգը, լինելով շարահյուսական, հանդես է բերում տարբեր յուրահասկություններ՝ պայմանավորված քե՝ ենթակայի ու ստորագյալի արտահայտության միջոցների իմաստային հասկություններով, քե երբեմն խոսողի վերաբերմունքով: Ավելացնենք նաև, որ ենթակայի և ստորագյալի համաձայնության օրինաչափությունները զնալով սվելի են կայունանում, չնայած արդի մամուլում երբեմն տեղ են գտնում սխալ դրսևորումներ: Արդի մամուլում ստորագյալ կասկակցությունների սխալ դրսևորումները սվելի տարածված են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ս.Պալասանյան, Զերականություն մայրենի լեզվի (մաս Ա, Բ, Գ), Թիֆլիս, 1894:
2. Ս.Աբրահամյան, Ն.Պառնասյան, Հ.Օհանյան, Խ.Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1976:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ՀՀ – Հայաստանի Հանրապետություն (քերք)
 Առ. – Առավուտ (քերք)
 Հայկ. ժամ. – Հայկական ժամանակ (քերք)
 ՉԻ – Չորրորդ իշխանություն (քերք)
 Իր. – Իրավունք (քերք)
 նա – նույն տեղում
 ԱԲ, Երկ. – Ակսել Բակունց, Երկեր, Երևան, 1986:

ՉԵՎԻ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՂՈՒՄԸ
ԼՆԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մարինե Բոզդանյան
Երևանի կառավարման և ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների
համալսարան

Ձևի և բովանդակության խնդիրը մշտապես եղել է ինչպես մտածողների, այնպես էլ լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում: Ընդ որում, այս խնդիրն իր հերթին առնչվում է լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությանը, ինչպես նաև լեզվական և տրամաբանական կարգերի ուսումնասիրությանը:

Անտիկ շրջանում, սկսած Արիստոտելից, մեծ տեղ էր հատկացվում լեզվի բովանդակային կողմին՝ կապված լեզվի և մտածողության անբաժանելի կապի գիտակցման հետ, որի հիման վրա էլ ենթադրվում էր տրամաբանության և քերականության փոխադարձ կապը: Թեև, դրան զուգահեռ, արդեն հռոմեական անախի լեզվաբանությունը մեջ ի հայտ է գալիս նաև ձևական մոտեցումը՝ խոսքի մասերի առաջին ձևական, Օ. Եսպերսենի բնորոշմամբ, ամենաստարածված դասակարգումը: Դա Վառոնի դասակարգումն է, որտեղ հնդիմուկը տարբերակում է չորս խոսքի մաս՝ հոլովներ ունեցող խոսքի մասեր (անուններ), ժամանակի կարգ ունեցող խոսքի մասեր (բայեր), հոլովներ ու ժամանակի կարգ ունեցող խոսքի մասեր (բայածականներ) և հոլովներ ու ժամանակի կարգ չունեցող խոսքի մասեր (մասնիկներ)¹:

Վաղ միջնադարում հիմնականում առանց որևէ էական փոփոխության ընդունում էին անտիկ շրջանի քերականական համակարգը: Հետագայում ի հայտ եկան նաև ընդհանրական քերականության ստղմերը: Քերականության նկարագրության մեջ փորձեր էին արվում նաև համադրելու քերականական միավորների իմաստային և ձևական հասկանալիները:

Տրամաբանական քերականությունների շրջանում բովանդակությանն ավելի մեծ տեղ է հատկացվում: Հենվելով Դեկարտի փիլիսոփայության վրա՝ այս հոսանքի ներկայացուցիչները փորձում էին քերականության սկզբունքները բխեցնել բանականության օրինաչափություններից:

Արդեն XIX դարում, ի հակադրություն տրամաբանական քերականությունների, ձևավորվեց ձևական քերականությունը, որը հիմնականում բխում էր ձևից՝ ձևը համարելով երկուստ: Այլ հարց է, քե ինչն է ձև համարվել:

Ձևական քերականությունը, որի ակունքները կարելի է գտնել Մոսկովյան դպրոցի ներկայացուցիչների, հատկապես Ֆ. Ժորտուհաստովի աշխատություններում, ձև հասկացությունը սահմանափակում է բառի և բառակապակցության արտաքին հնչյունական կողմով: Ընդ որում, նախապես այն համարելով գիտակցության մեջ տրանզիլու ունակություն², ձևական քերականության ներկայացուցիչները հետագայում այդպես են անվանում տվյալ

բառի քերականական ձևավորումը: Այսինքն՝ այն հասկադրվում է ոչ միայն բովանդակությամբ, այլև նյութական իմաստ ունեցող հիմնական ձևային ձևին, քանի որ սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ նշանակությունը՝ նյութական և ձևական, որոնք նույնպես հակադրվում են միմյանց:

Ձևական քերականության մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Ա. Պեշկովսկին, ձևի գաղափարը փոքր-ինչ ընդլայնում է, գտնելով, որ քերականական ձևը ավելի լայն հասկացություն է, քան առանձին բառի ձևի հասկացությունը: Քերականական ձևը, ըստ նրա, քերականական իմաստների լեզվական արտահայտության միջոցների ամբողջությունն է՝ և՛ առանձին բառերի ձևերը, և՛ բառակապակցությունների ձևերը, և՛ նախադասությունների տեսակները, և՛ բառերի դասավորությունը, և՛ հնչերանգը, և՛ ամբողջի ենթատեքստը և այլն:

Ավելի ուշ կառուցվածքային լեզվաբանության դպրոցների ներկայացուցիչները այլ տեսակետ են առաջ քաշում ձևի մասին: Այսպես, Ժնևի դպրոցի հիմնադիր Ֆերդինանդ դը Սոսյուրը, ձևը հասկադրելով ոչ թե բովանդակությամբ, այլ սուբստանցիան, լեզուն համարում է ձև և ոչ սուբստանց: Ըստ նրա՝ լեզուն բաղկացած է իմաստից և հնչյունից, որոնք միմյանցից կարելի է անջատել միայն վերացարկյան միջոցով, որն անխուսափելիորեն կհանգեցնի կամ մաքուր հոգեբանության (քանի որ լեզվական նշանը նա ընկալում է ոչ թե առարկայի և անվան միասնություն, այլ հասկացության և հնչյունական պատկերի և նրան վերագրում է երկկողմանի հոգեկան բնույթ), կամ մաքուր հնչյութաբանության: Հետևաբար լեզվաբանն աշխատում է սահմանային ոլորտում, որտեղ զուգորդվում են երկու տարրերն էլ. այս զուգորդումը ձև և ոչ սուբստանց: Այստեղ նա կարևորում է ոչ թե այն նյութը, որից կազմվել է լեզվական միավորը, այլ այդ միավորի՝ համակարգում ունեցած հակադրությունները: Մասնով նա փորձում է հիմնավորել լեզվական համակարգի իմաստնությունը իր դրույթը, որի մյուս վկայությունը լեզվական նշանի պայմանական բնույթի նրա սահմանումն է:

Այսպիսով, հանգելով այն եզրակացության, որ լեզվում ոչինչ չկա, բացի իմաստ-տալիան և հնչյունական տարբերություններից, որոնք էլ համակարգում ստեղծում են հակադրություններ, Սոսյուրը պնդում է, որ չի կարող լինել ոչ մի ձևաբանություն առանց իմաստի հաշվառման, թեև նյութական ձևի փոփոխությամբ ամենից հեշտ է հետևել: Ավելի քիչ հիմքերով, ըստ նրա, կարելի է խոսել ձևից դուրս իմաստի մասին:

Կռուկենհագենի լեզվաբանական դպրոցի հիմնադիր Լ.Ելմսլեր ընդհանրացնում է ձևի և սուբստանցի (կամ հիմնաբանային) հասկացությունը արտահայտության և բովանդակության պլանների համար՝ խոսելով արտահայտության և բովանդակության պլանների ձևի և սուբստանցի մասին³: Ընդ որում, Ելմսլեր ձևը հակադրում է ոչ միայն սուբստանցին, այլև նյութին: Այն նյութը, որից կազմվում է արտահայտության պլանը, բոլոր լեզուների համար կարող է լինել նույնը, ինչպես, օրինակ՝ այն բոլոր հնչյունները, որ կարող է արտա-

բերել մարդու արասանական ապարատը: Այդ ամբողջ նյութի վրա պրոյեկտվում է տվյալ լեզվին բնորոշ արտահայտության ձևը: Հենց նա էլ ձևավորում է արտահայտության նյութը՝ այն դարձնելով արտահայտության սուբստանց: Նույն կերպ էլ բովանդակության միևնույն նյութը յուրաքանչյուր լեզվում մասնատվում և ձևակերպվում է յուրովի՝ իրեն բնորոշ ձևին համապատասխան⁴:

Այսպիսով, ըստ Ելմսկի, լեզուն ինքնին ձև է: Ընդ որում, նա ձև է համարում թե՛ բովանդակային և թե՛ արտահայտության կողմը: Նպատակ հետապնդելով քննելու լեզվական կառուցվածքը՝ որպես մաքուր հարաբերությունների համակարգ, նա չի կարևորում հարաբերակցվող միավորների հարցը: Գլխավորը Ելմսկի համար հարաբերությունն է, իսկ հարաբերվողները վաստադրեն դուրս են մղվում լեզվաբանական քննության բնագավառից⁵:

Ամերիկյան ցկարագրական դպրոցի ներկայացուցիչները, ինչպես, օրինակ, Լ. Բլումֆիլդը, լեզուն դիտելով որպես մարդու վարմունքի ձևերից մեկը, լեզվական միավորների նշանակությունը համարում է այն իրադրությունը, որի մեջ խոսողը գործածել է այդ ձևը և այն հակադրումը, որն առաջացել է լսողի մեջ: Այսպիսով, Բլումֆիլդը գրկում է բառը իր ընդհանրացնող արժեքից:

Ձևական անալիտիզմի ներկայացուցիչներից Ջ. Հառիսը, հետևելով Բլումֆիլդին, լեզվական վերլուծության նվազագույն միավոր է համարում ձևայքը: Լեզվական կառուցվածք ասելով՝ Հառիսը հասկանում է ոչ թե բառերի, այլ ձևայքների հետևողական շարքը: Ընդ որում, այստեղ նրան չի հետաքրքրում ձևայքի բնույթը՝ նյութական կամ բերականական իմաստ ունենալը, որպես բառ, ամսանց թե վերջավորություն հանդես գալը, այլ այն հունգամանքը, թե տվյալ ձևայքը ինչ դիրքում կարող է հանդես գալ, ինչ ձևայքների հետ կարող է գուգորդվել: Իմաստային կողմի անսեսումը Հառիսը հիմնավորում է նրանով, որ այն կարելի է լիովին փոխարինել միավորների բաշխման և գուգորդելության գաղափարների կիրառությամբ: Այսինքն, ըստ նրա, եթե երկու ձևայքներ տարբեր իմաստներ ունեն, ապա տարբերվում են իրենց բաշխումով:

Եթե փորձենք գուգադրել Ֆորտունատովի և կառուցվածքային դպրոցների ներկայացուցիչների՝ ձևի մասին ունեցած հայացքները, ապա կարող ենք տեսնել հետևյալ սկզբունքային տարբերությունը: Ֆորտունատովը համեմատաբար էր և առաջին հերթին լեզվի քննությունը փորձում էր հանգեցնել հնդեվրոպական լեզվաբանության մեթոդներին, այսինքն՝ բառի հիմքի և բերույթի առանձնացմանը. լեզվի՝ որպես ամբողջական համակարգի ու նրա բաղադրիչների հարաբերության հարցը, թեև ընդգրկվում է նրա քննություններում, սակայն առաջնային չէ:

Կառուցվածքային դպրոցները լեզուն քննելիս, բնականաբար, նկատի են ունենում լեզվի համակարգը: Իսկ թե ինչպես են նրանք քննում լեզվի

համակարգը, և ինչ դեր ունի այնպես լեզվական նշանը, ահա այստեղից էլ բխում են ձևի և բովանդակության մասին նրանց ունեցած պատկերացումները: Այսպես, Ելմսլիք լեզվական նշանը դիտում է որպես մի միավոր, որը բաղկացած է բովանդակության ձևից և արտահայտության ձևից: Նու նույնպես, ինչպես և Սոսյուրը, լեզվական ձևը բնում է սուբստանցից անկախ և «արտահայտության» ու «բովանդակության» համակարգերի միջև որևէ անհրաժեշտ կապ չի տեսնում: Ընդ որում, Ելմսլիք բովանդակության ձևը մոտ է Հոմբոլդտի՝ լեզվի ներքին ձևին:

Սոսյուրի և Ելմսլի՝ ձևի մեկնաբանությունը նման է արիստոտելյան հայեցակարգում ձևի և մասերիայի հակադրությանը, որի համաձայն յուրաքանչյուր անհատ իր բաղկացած է մասերիայից (որևէ ֆիզիկական նյութից) և որոշակի ձևից, որը դրվում է մասերիայի վրա և առարկային հաղորդում նույնականություն ինքն իր հետ ու ներքին կայունություն: Մասերիայի և ձևի արիստոտելյան հակադրությունը, մյուս կողմից, հետագայում քերականների կողմից օգտագործվել է «նյութական իմաստի» և «ձևական իմաստի», ինչպես նաև ինքնություն խոսքի մասերի և սպասարկու բառերի տարբերակման համար:

Ընդհանուր առմամբ, հարկ է նշել, որ «ձև» գիտաբանը գործածվում է երկու իմաստով. առաջինը վերաբերում է լեզվին ընդհանրապես, իսկ երկրորդը՝ լեզվական նշանի արտաքին կողմին:

Այն դեպքում, երբ «ձև» գիտաբանը կիրառվում է ընդհանրապես լեզվի վերաբերյալ, ապա համապատասխանում է Ֆ. Սոսյուրի «արտահայտություն» և Լ. Ելմսլի «արտահայտության պլան» տերմինին և նշանակում է նյութական միջոցների ոլորտ, որոնք ծառայում են լեզվական հաղորդումների փոխանցմանը: Այս առումով ձևը հակադրվում է բովանդակությանը, լեզվի իմաստային կողմին:

Իսկ երբ «ձև» գիտաբանը գործածվում է մեկ լեզվական միավորի վերաբերյալ, նշանակում է լեզվական նշանի արտաքին կողմը, նրա նյութական ֆիզիկական էությունը և հակադրվում է բովանդակությանը, իմաստին, հասկացությանը, գործառնությանը: Այս առումով «ձև» գիտաբանը համարժեք է միջնադարյան ավանդական քերականությունների vox «ձնչում, հնչյուն, ձայն»՝ գիտաբանին, որն ընկալվում է որպես dictio՝ «արտաբերման» այն մասը, որը խոսողի գիտակցության մեջ արտացոլվում է նրա մյուս մասի՝ significatio «նշանակության» հետ: Չնի և բովանդակության հակադրությունը զուգադրվում է Սոսյուրի նշանակելի և նշանակյալի հակադրության հետ: Իհարկե, նկարագրական դպրոցի ներկայացուցիչները լեզվական նշանի արտաքին կողմը, նրա նյութական ֆիզիկական էությունը փորձում են փոխարինել բաշխումով (կապակցելիությամբ և շրջապատով)՝ ձև համարելով հենց ավյալ ձևային բաշխումը:

Այսպիսով, «ձևականի» հասկացությունը ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության մեջ տարբերվում է եվրոպական ավանդույթում կիրառվող համասարտասխան տերմինից: Ֆ. Ֆորտունատտովը և Մոսկվայի ֆորտունատովյան դպրոցի ներկայացուցիչները «ձևական» գիտաբանը զուգորդում են առաջին հերթին բառի ձևի հասկացության հետ, այսինքն՝ հիմքի և թերթյալի առանձնացման: Այսպես, նրանք *очень* և *конец* բառերը դասում էին անփոփոխ բառերի մեկ ձևական դասի մեջ: Նկարագրական դպրոցի ներկայացուցիչներն ընդհակառակը, հիմք ընդունելով շարահյուսական բաշխումը, այդ բառերը դասում էին երկու տարբեր ձևական դասերի մեջ՝ «գոյականական արտահայտությունների դաս» և «մակրայական արտահայտությունների դաս»⁶:

«Ձև» գիտաբանը կարող է գործածվել նաև ինչպես առանձին բառի, այնպես էլ տարբեր բառերի միևնույն գործառույթ ունեցող քերականական ձևերի դասի վերաբերյալ, օր.՝ եզակի թվի սեռական հոլովի ձևը ներկայացված է հետևյալ բառաձևերում՝ *սեղանի, տարվա, ընկերոջ*:

Տարբերակվում է նաև «հարացուցային ձև» գիտաբանը, որը այս կամ այն բառի կամ համակցված բառերի՝ որպես ձևերի ամբողջ հարացույցի մի անդամի բնութագիրն է: Այս բառերը, ունենալով նույն գծային ձևը, կարող են ունենալ տարբեր հարացուցային ձևեր: Օր. շո գոյականը, շո ամականը և շո մակրայը ուսերենում, որոնք ըստ գծային ձևի, նույն երկու ձևային են բաղկացած՝ ա-օ, հարացույցներում ունեն տարբեր ձևեր, քանի որ պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի⁷:

Այսպիսով, գործածվում են բառաձև և քերականական ձև տերմինները՝ նշելու համար հարացուցային շարքի անդամը, որն արտահայտում է բառիմաստի և քերականական իմաստի սովյալ համակցությունը: Չանսգանում են ըստ կազմության՝ պարզ ձև, բաղադրյալ ձև, անանցավոր ձև, ըստ խոսքիմաստային պատկանելության՝ անվանական ձև, դերանվանական ձև, բայական ձև, ըստ հարացուցային դրսևորման՝ հարացուցային ձև, հոլովական ձև, խոնարհման ձև և այլն: Ըստ հարացուցային շարքում ունեցած դերի ու գործառույթային ծանրաբեռնվածության՝ տարբերակում են ուղիղ ձև, ինչպես ուղղական հոլովը հոլովական հարացույցում, անորոշ հերթայը՝ բայական հարացույցում և թեք ձևեր, ինչպես մյուս հոլովները հոլովական հարացույցում և մյուս բայաձևերը խոնարհման հարացույցում⁸: Հարելով այն տեսակետին, որ ամեն բառ ունի այնքան ձև, որքան հարացուցային ձև ունի սովյալ խոսքի մասը՝ Է. Ադայանը բառի ուղիղ ձևը անվանում է բառի բացարձակ ձև, իսկ նրա քերականական ձևավորությունները՝ քերականական ձևեր կամ բառաձևեր: Ընդհանուր առմամբ, խոսելով բառի ձևի մասին՝ Ադայանը նշում է նրա հնչույթային կազմն ու բառային շեշտը⁹:

Այսպիսով, «ձև» գիտաբանի նշանակությունները առաջին հայացքից ոչ մի ընդհանուր բան չունեն և նույնիսկ հակասում են իրար:

Չև ասելով կարելի է հասկանալ և՛ լեզվի ձևը, և՛ բառի ձևը իր տարբեր դրսևորումներով, և՛ քերականական ձևը բառի սահմաններում, և՛ քերականական ձևը բառի սահմաններից դուրս: Նախապես ձևը հակադրվում էր բառիմաստին, այնուհետև քերականական իմաստին՝ բառի սահմաններում, իսկ ավելի ուշ այն տարածվեց նաև քերականական այն ձևերի վրա, որոնք բառից դուրս էին, օրինակ՝ շեշտը, շարադասությունը և այլն:

Շչեքրան, օրինակ, լեզվում ձևական նշանների կազմը ընդլայնում է և նրանց մեջ ներառում բառերի զանազան փոփոխումները՝ նախածանցները, վերջածանցները, վերջավորությունները, դարձվածքային շեշտը, հնչերանգը, շարադասությունը, առանձին օժանդակ բառերը, շարահյուսական կապը և այլն¹⁰:

Ինչ վերաբերում է բովանդակությանը, ապա այն էլ կարող է վերաբերել ինչպես լեզվին, այնպես էլ լեզվական նշանին:

Հայտնի է, որ լեզվական բովանդակությունը կապված է մի կողմից՝ լեզվական արտահայտության, մյուս կողմից՝ արտալեզվական իրականության հետ, որի հետևանքով լեզվական բովանդակությունն իր մեջ ունի երկու շերտ՝ ներլեզվական նշանակություն, որը բխեցվում է սովյալ լեզվական արտահայտությունից և վերաբերական նշանակություն, որը սովյալ լեզվական նշանն ունի արտալեզվական իրականության հետ հարաբերակցության մեջ: Ընդ որում ներլեզվական նշանակությունը, ըստ Ա. Աբրահամյանի, ընդհանրություններ ունի որպես ինքնին բաղադրություն համարվող ներքին ձևի ըմբռնման հետ¹¹:

Լեզվի բովանդակության մասին ուշագրավ տեսակետ է առաջ քաշել Վ. Հումբոլդտը, որը, ի հակակշիռ արտաքին ձևի, առաջարկում է լեզվի ներքին ձևի գաղափարը: Ընդ որում՝ հենց ներքին ձևն էլ նա նկատի ունի լեզուն ձև անվանելիս:

Լեզվի ձև գիտաբանում նա նկատի է առնում ոչ միայն այսպես կոչված քերականական ձևը: Ըստ նրա, ձև հասկացությունը բառակապակցության և բառակազմության սահմաններից դուրս է: Հումբոլդտը ձևը սլատկերացնում է մի կողմից՝ որպես սովյալ լեզվի առանձին տարբերի միասնականություն, որի միջոցով ժողովուրդը յուրացնում է ժառանգաբար իրեն փոխանցվող լեզուն, մյուս կողմից՝ որպես ոգու գործունեության մեջ այն նշտականն ու միօրինակը, որը տարբերված հնչյունը բարձրացնում է մինչև մտքի արտահայտություն¹²:

Հումբոլդտի կարծիքով լեզուն միջնորդ է մարդու ներքին աշխարհի և արտաքին աշխարհի միջև: Ներքին ձևը հանդես է գալիս հենց որպես լեզվի այն կողմը, որ հնարավորություն է տալիս հասկացությունները կապելու հնչյունների հետ: Յուրաքանչյուր լեզու, ըստ նրա, ունի իր ներքին ձևը, որը սլայմանավորում է այդ լեզվի արտաքին ձևը: Խոսելով լեզվի արտաքին ձևի մասին՝ Հումբոլդտը հիշատակում է հետևյալ երեք ձևերը՝ լեզվի հնչյունական

ձևերը, լեզվի քերականական ձևերը, որոնք սլարոնական են բառագոյն-
դումների և բառակազմության կանոնները և լեզվի ստուգաբանական ձևերը,
այսինքն՝ բառարմատների ձևավորումը¹³:

Ներքին ձևը տվյալ լեզվին հասուկ հնչյունական նյութի և ժողովրդի ոգու
միավորման միջոցն է: Լեզվի ձևը բոլոր է տալիս որոշելու, քե ինչպես է
արտահայտվում ժողովրդի աշխարհայացքը:

Լեզվի ձևի և բովանդակության մասին Համբուլայի տեսակետը իր
ազդեցությունն է ունեցել Ա. Պոտերնյայի հայացքների զարգացման վրա,
որը դրսևորվել է բառի ներքին ձևի մասին նրա հետազոտություններում: Ըստ
Ա. Պոտերնյայի, քերականական ձևը բառի նշանակության տարրն է և նրա
իրային նշանակության հետ նույնական է: Չկա ձև, որի ներկայությունը և
գործառությոնը գիտակցվեր այլ կերպ, բայց նշանակությամբ, այսինքն՝ խոսքի
և լեզվի մեջ ուրիշ բառերի և ձևերի հետ ունեցած կապով¹⁴:

Լեզվում ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության դիալեկտիկան
ենթադրում է նրանց հակադրության հարաբերականությունը: Ձևը և բովան-
դակությունը հարաբերական հասկացություններ են: Ա. Աբրահամյանը
լեզվական բովանդակությունը համարում է արտալեզվական բովանդակու-
թյունից դեպի լեզվական արտահայտություն ընկած հետևողական աստի-
ճանական անցման մի օղակ¹⁵:

Ըստ Վ. Գրեչկոյի, իրականության գիտակցման և արտացոլման մեջ
առաջնահերթ դեր է խաղում լեզվի ձևը: Ձևը, այսպիսով, անհրաժեշտ
միջնորդ է հնչյունի՝ որպես նյութի, առարկայական բովանդակության և
ընկալվող իրականության միջև: Հենց ձևի մեջ են հանդիպում և փոխազդում
երկու հակադիր աշխարհները՝ մարդու սուբյեկտիվ աշխարհը և նրան
շրջապատող օբյեկտիվ աշխարհը¹⁶:

Ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության խնդիրը Համբուլային
համզեցնում է նաև, այսպես կոչված, անհատական ձևի գաղափարին, որը
հանդես է գալիս որպես ներքին և արտաքին ձևերի փոխադարձ կապ, ան-
ցում և ներափանցում, որպես ներքին և արտաքին ձևերի՝ ստատիկայում և
դինամիկայում միմյանցից անջատ գոյություն ունենալու, վերջին հաշվով
նաև ընկալվելու անհնարինության փաստ: Սա լեզուների անհատական,
այսինքն՝ առանձնահատուկ ձևերի ներկայացումն է, որը պատասխանում է
այնպիսի կարևոր մի հարցի, քե ինչպես են հարաբերակցվում և միմյանց
լրացնում այս կամ այն լեզվի տարբեր կողմերին հասուկ առանձնահատ-
կությունները, ինչպիսի կապ կա, օրինակ, տվյալ լեզվում բառին և նախա-
դասությանը հասուկ ուղղությամբ կառուցվածքների միջև: Սա էլ կազմում է տվյալ
լեզվի բնութագրական յուրահատկությունը: Է. Աբայանի բնորոշմամբ, ան-
հատական ձևը նշանակյալ բովանդակության և նշանակիչ արտահայտու-
թյան հակադրամիասնությունն է, նշանի իմաստային ու հնչյունական (կամ
որևէ այլ՝ փոխարինվող կամ զուգորդվող) կողմերի ամբողջությունը: Այն ձևա-

քանության տարր է, քանի որ հանդես է գալիս որպես իմաստայինի և հնչյունականի համատեղման որոշակի և նշանայնորեն սովորաբար մակարդակ¹⁷:

Չևի և բովանդակության՝ որպես փիլիսոփայական կարգերի միասնությունը նույնպես հարաբերական է: Չևի և բովանդակության հակասության սղորյուրը նրանց գործառույթների զարգացման տարբերությունն է: Առարկայի փոփոխությունը սկսվում է բովանդակությունից, որը նրա առավել շարժական տարրն է: Այնուհետև փոխվում է ձևը, քանի որ այն ավելի կայուն և պահպանողական է: Չևը երբեք անփոփոխ չէ: Սակայն ձևի փոփոխությունը միշտ չէ, որ միանգամից է տեղի ունենում, այլ սովելի հաճախ՝ որպես արդյունք ձևի և բովանդակության միջև գոյություն ունեցող հակասությունների աստիճանական սրացման¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, փիլիսոփայության մեջ ձևը հակադրվում է բովանդակությանը և ոչ սուբստանցի: Ըստ Գ. Ջախուկյանի, սրա պատճառն այն է, որ բովանդակությունը կարող է լինել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական¹⁹:

Համեմատելով ձևի և բովանդակության լեզվաբանական և փիլիսոփայական ըմբռնումները՝ Ա. Աբրահամյանը նշում է. «Բովանդակության և առատահայտության փոխհարաբերության հետ սերտորեն առնչվում է հիմնանյութի և ձևի փոխհարաբերությունը: Չևը և հիմնանյութը հանդես են գալիս միասնաբար, անամջատ: Տվյալ ձևը չունեցող հիմնանյութը տվյալ իրականության մի սլարգ բաղադրիչը չէ, այլ նրան նախորդող աստիճանը (ոչ միայն ժամանակային հաջորդականությամբ, այլև գոյաբանական ստորակարգությամբ), որը դեռևս չունի տվյալ ձևը և այն սատանալով՝ փոխարկվում է հաջորդ աստիճանին: Լեզուն ոչ թե ձև է ի հակադրություն հիմնանյութի, այլ ձևավորված հիմնանյութ է»²⁰:

Խոսելով ձևի և սուբստանցի անաիմոմիայի մասին՝ Ջախուկյանը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ եթե սուբստանցն ընկալվում և մեկնաբանվում է թիչ թե շատ միանշանակորեն, ապա նույնը չի կարելի ասել ձևի մասին, որը տարբեր կերպ է մեկնաբանվում ոչ միայն փիլիսոփաների, այլև լեզվաբանների կողմից: «Չևական», ըստ նրա, լեզվաբանության մեջ հակադրվում է «իմաստայինին», «նյութականին» («գոյաբանականին»), «ինտուիտիվին» (ի տարբերություն «բացահայտի՝ ձևայնացվածի»), «հասկացականին»²¹:

Ինչպես տեսնում ենք, լեզվաբանության պատմության մեջ բազմաթիվ փորձեր են եղել հակադրելու ձևը ինչպես բովանդակությանը, այնպես էլ սուբստանցին: Արդյունքում որոշակիացել են թե՛ ձևի և բովանդակության, թե՛ ձևի և սուբստանցի փոխհարաբերությունները: Հակադրվելով Ֆ. Սոսյուրի հայտնի տեսակետին, որի համաձայն լեզուն ձև է, ոչ թե սուբստանց, ձևի՝ սուբստանցից անկախ լինելու տեսակետը քննադատության են ենթարկել ինչպես Պրահայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները (Ն. Ս. Տրու-

բեցկոյը, Ռ. Օ. Յակոբսոնը, ավելի ուշ՝ Ա. Մարտինեն), այնպես էլ Գ. Ջահուկյանը, որը առաջ է քաշել լեզվի ուսումնասիրության գոյարանական տեսակետը՝ իր համընդհանուր լեզվաբանական կադաստրով, որը հնարավորություն է տալիս մեկնաբանելու լեզվական գործունեության արտալեզվական հիմքերը: Ընդ որում, ըստ նրա, ինչպես արտահայտության, այնպես էլ բովանդակության պլանները հանդես են գալիս որպես նյութական աշխարհի (սուբստանցի) դրսևորումներ. մի սուբստանց (արտահայտվել կամ նշանակվել) հիմք է ծառայում մեկ այլ սուբստանցի (արտահայտելի կամ նշանակելի) արտահայտման կամ նշանակման համար: Իհարկե, Ջահուկյանն աշատեղ «արտահայտության պլանի» գաղափարը փոքր-ինչ ընդլայնում է՝ հերքալով նրա մեջ ինչպես շարժարանությունը, այնպես էլ հնչարանությունն ու՝ զրարանությունը՝ արտահայտության պլանի ուսմունքն էլ անվանելով արտահայտարանություն²²:

Անառարկելի է մնում, սակայն, որ ձևը, կապված լինելով ինչպես սուբստանցի, այնպես էլ բովանդակության հետ, առավել կայուն է ոչ միայն որպես փիլիսոփայական կարգ, այլև լեզվական համակարգի բաղադրիչ:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ю.А. Левинский, Н.В. Боровикова, История лингвистических учений, М., 2005, с. 33.
2. Հմմտ. Փ. Փ. Բորտնատով, Избранные труды, т. 1, М., 1956, с. 136.
3. Г.Б. Джаукян, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, М., 1999, с. 151.
4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь, М., 1998, с. 557.
5. Գ. Բ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Եր., 1962, էջ 260:
6. Языкознание. Большой энциклопедический словарь, М., 1998, с. 557.
7. Հմմտ. А. А. Реформатский, Введение в языковедение. М., 2000, с. 261-262.
8. Հ. Ջ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 442:
9. Էդ. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 314:
10. В.В.Виноградов, Русский язык, М.-Л., 1947, с. 33.
11. Ա. Ս. Արրահանյան, Բովանդակության և արտահայտության հարաբերականությունը լեզվում, ԲԵՀ, 1, 1988, էջ 35-36:
12. Նույն տեղում:
13. Գ. Բ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Եր., 1960, էջ 338:
14. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 1, 2 вып., М., 1958, с. 29, 36.
15. Ա. Ս. Արրահանյան, նշվ. աշխ., էջ 44.
16. И. А. Гречко, Теория языкознания, М., 2003, с. 195.
17. Է. Ռ. Արայան, Լեզուների ձևաբանական տիպաբանության առարկան և «անհատական լեզվական ձևի» բացահայտման խնդիրը, ԲԵՀ, 2, 1988, էջ 39-40:
18. Философский словарь, под. ред. М.М.Розенталя, П.Ф.Юдина, М., 1968, с. 383.
19. Г.Б.Джаукян, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, М., 1999, с. 9.
20. Ա. Ս. Արրահանյան, նշվ. աշխ., էջ 41-42:
21. Г.Б.Джаукян, ук. соч., с. 10.
22. Գ. Բ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 42-43:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՍԱՆԿԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

Անահիտ Գալստյան

ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Երեխաների քառասուներորդ, գործածած քերականական ձևերի, լեզվական այս կամ այն կայուն կապակցություն յուրովի ընկալման, իմաստավորման, նոր որևէ նրբիմաստով բառի գործածության քննությունը կամ վերլուծությունը առանձնանում է վաստակյալ նյութի հավաքման յուրահասկություններով: Ուրվագծված որևէ օրինակափոխություն արդյո՞ք հասկանալիան ու բնորոշ է առհասարակ բոլոր լեզվակիրներին լեզվի յուրացման սկզբնական շրջանում, թե՞ պատահական խոսքային մի դրսևորում է միայն: Գուցե այդ երևույթը բնորոշ է միայն որևէ անհատի և ընդհանրական բնույթ չի՞ կրում: Սրանք հարցեր են, որոնց պատասխանները կարող են լույս սփռել առաջին լեզվի տիրապետման գործընթացի օրինակափոխությունների քննությանը:

Մանկական խոսքի ուսումնասիրության նյութը՝ երեխաների ամենօրյա խոսքի գրառումները, որ բանավոր խոսքի նմուշներ են (խոսակցական հայերենով, որևէ բարբառով կամ խոսվածքով), կատարվում են առանց որևէ խմբագրման, փոփոխության, ճիշտ և ճիշտ այնպես, ինչպես հնչել են երեխայի շուրթերից: Ըստ ամենաթեշտության ճշվում է նաև այն իրադրությունը, երբ արտաբերվել է այս կամ այն նախադասությունը, արտահայտվել է հետաքրքիր մի միտք, կամ լեզվի որևէ միավոր գործածվել է ոչ թե ընդունված, այլ ուրույն խմաստով կամ իմաստային նոր նրբերանգով:

Դիպվածային կամ իրադրային նորակազմություններ հանդիպում են շատ երեխաների քառասուներորդ:

Դիպվածային կազմությունների բառակազմական կաղապարներ: Այս հատվածում կանոնադաշտանք մանուկների խոսքից բաղած այն օրինակներին, որոնցում առկա են ինքնաստեղծ գոյականներ և ածականներ, իսկ նորակազմ բայերի բառակազմական կաղապարները և նրանց գործածությունը կոնտրաբեկներ խոնարհման համակարգի բնությունը ընթացքում:

1) Դիպվածային կազմություններ գոյականական գործածությամբ.

- Տատիկ ջան, *աչկոցդ* բերեմ: (Ստեփան, 3 տարեկան)
- Վա՛յ, ասեղ, չէ, *զոհոց*: (Արուսյակ, 6,5 տարեկան)
- *Կծիչ* եմ ուզում, *կծուկ* եմ ուզում: (Լիլիթ, 3,5 տարեկան)

- Կոշիկս տար *կոշկարարի* մոտ: (Արուսյակ, 6,5 տարեկան)
- *Կարաստը* տո՛ր, բուդըը կարեն: (Ջարուհի, 3 տարեկան)
- Էս սլասլայի *հարքն* ա, դե, որ իմում – հարքում ա: (Լիլիթ, 4 տարեկան)
- Վարդերը *հեզանքով* բացվում են: (Արուսյակ, 6,5 տարեկան)
- *Մրսիչներս* դուրս եկան, շուտ տուն գնանք: (Վահե, 4 տարեկան)
- Պասլիկի *նայիչն* ա: (Էմմա, 4,5 տարեկան)
- Մո՛ւմ, աղվեսի *սլատմը* սլատմիր: (Տաթևիկ, 2,5 տարեկան)
- Գնամ *սափրվիչով* սափրվեմ: (Մհեր, 2,5 տարեկան)

★

- Աննա՛, տո՛ր մատիտը սրեն:
- Բա ու՛ր ա *սրանը*: (Աննա, 3 տարեկան)

Ջրոսնում են այն սպորտհրապարակի մոտ, որտեղ Լիլիթի հայրը առավոտները վազում է.

- Էս սլասլայի *վազն* ա: (Լիլիթ, 4 տարեկան)
- Վառը վրաս ա գալիս: (Էմմա, 4,5 տարեկան)
- Մոցարտի *օրորությունը* երգիր: (Մհեր, 2,5 տարեկան)

Ընդգծված միավորները ներկայացնենք՝ վակագծերում նշելով նրանց իմաստը:

Աշկոց (= աշկոց)	մրսիչ (= քեռի՝ ցրտից վշաքաղված աղվամազը)
զնդոց (= զնդասեղ)	նայիչ (= հայելի)
կծիչ	սլատմ (= սլատմություն, հեքիաթ)
կծուկ } (= եղինջ)	սափրվիչ (= սափրվելու սարք)
կոշկարսուր (= կոշկակար)	սրան (= սրիչ)
կտրաստ (= մկրատ)	վազ (= սպորտհրապարակ)
հարք (= օղի)	վառ (= գոլրշի)
հեզանք (= նազանք, քնքշություն)	օրորություն (= «Օրորոցային»)

Գոյականի իմաստով զործածված վերոբերյալ 16 միավորներից չորսը սլարգ են (հարք, պասմ, վազ, վառ), 12-ը՝ ածանցավոր: Գոյականական հիմք ունեն՝ աշկոց, զնդոց, կոշկարսուր, օրորություն: Բայական հիմքով են կազմված՝ կծիչ, կծուկ, կտրաստ, հարք, մրսիչ, նայիչ, սլատմ, սափրվիչ, սրան, վազ, վառ: Ածականական հիմք ունի *հեզանք* դիպվածային բառը:

2) Դիպվածային կազմություններ ածականական գործածությամբ:

- Մասիսի տակը *դաշտագոյն* ա: (Արեգ, 5 տարեկան)
- Կարդում եմ, ես *կարդասեր* եմ: (Արուսյակ, 5 տարեկան)
- Էս ի՞նչ *կոճոռ* ճամապարհ ա: (Մհեր, 7 տարեկան)
- Ի՞նչ *մոռացկան* կին ես: (Արուսյակ, 4,5 տարեկան)

Երեխաների խոսքում ածականները սակավ գործածություն ունեն: *Դաշտագոյն* (= կանաչ), *կարդասեր* (= ընթերցասեր), *կոճոռ* (= կոներով լի), *մոռացկան* (= մոռացկոտ). ածականական կիրառությամբ ինքնուստեղծ բառերի նշված օրինակները, ինչպես տեսնում ենք, բաղադրյալ կազմություններ են: *Դաշտագոյն*, *կոճոռ* միավորները գոյականական հիմքով են, իսկ *կարդասեր*, *մոռացկան* կազմությունները՝ բայական:

Հոմանիշների և հակառակիշների գործածությունը մանկական խոսքում: Մանկական խոսքում նկատել ենք հոմանիշների և հակառակիշների ուշագրավ կիրառություններ:

Աղբի մեքենայի զանգը լսելով՝ 3,5 - տմյա Լիլիթը նայեց սլառուիսանից.

-- Օհո՛, *կեղաք* եկավ:

Բերենք մեկ այլ օրինակ:

-- Մամա, մի պնդուկ վերցրեցի՝ *չի աշխատում*, ուրիշը վերցրեցի՝ էլի չի աշխատում: (=վաշցած է)

Հակառակիշների ընարությունը ևս որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Ավագի հակառակ զաղափարը արտահայտելու համար փոքրիկը երբեմն բառային միավորներ է գործածում, երբեմն չ ժխտական մասնիկի միջոցով է բառ կազմում: Գույների անվանման ժամանակ, օրինակ, *բաց կանաչի* հակառակը նշելու համար հաճախ է հանդիպում *փակ կանաչ* արտահայտությունը (հմմտ. բաց-փակ, բաց-մուգ):

★

-- Խո՞քն էիր քնել:

-- Խորը չէի քնել, *բարակ* էի քնել: (Լիլիթ, 4 տարեկան)

Նշենք, որ մեր հարցին, թե ինչպես կատենք «խորն էիր քնել»-ի հակառակը, մեծահասակներն էլ մեկ բառով պատասխանել դժվարացան:

★

-- Չուն *քույլ* ե՞ս ուզում:

-- Չէ, *ուժեղ*: (Վարդուհուշ, 4 տարեկան)

Թույլ -- *ուժեղ* և *քույլ* -- *պինդ* հակադրության հետաքրքիր կիրառություն են մաս հետևյալ օրինակները:

Ռեզին խաղալու համար երեխաները բաժանվում են 2 խմբի. փոքրիկ Արուսիկը ընկնում է Հասմիկի խումբը:

Հասմիկը դժգոհ ասում է մյուս խմբի ավագին.

– Տեսնու՞մ եք՝ ինչքան *սլինդերով* եք... Ախր Արուսիկը *թույլ* և խս-
դում...(Հասմիկ, 7 տարեկան)

★

– Մա՛մ, Լնտեղ *սլինդ* սլաժառ էր: (Մարինե, 3 տարեկան)

Այս հոդվածում կոլիտարկենը չ ժխտական մասնիկի բառակազմական կիրառության դեպքերը (երբ երեխան չ-ն երբեմն գործածում է *ան-* նախա-
ծանցի կիրառությամբ), իսկ բայի ժխտականի կազմման յուրահատկություն-
ները քննարկելու ենք խոնարհման համակարգի ուսումնասիրության ժամա-
նակ:

– Տառիկը շարաթ օրն էլ և աշխատում, *չշարաթ* օրն էլ: (Վահե, 4
տարեկան)

– Իմ համար *չկծու* ատամի պատտա կտոներ: (Շողեր, 3 տարեկան)

– Մի խնձորը պոչով և, մեկը *չսլոչով* և (Մարգարիտ, 4 տարեկան)

Հականիշների և համանիշների կիրառության, ինչպես նաև լեզվական
այլ երևույթների գործառնության, առանձնահատկությունների վերաբերյալ
ընդհանրացումներ կարելի է անել վաստակյա հարուստ նյութի կուտա-
կումից հետո միայն: Առայժմ, խուսափելով հապճեպ եզրահանգումներից,
ուրվագծենք մի ուշագրավ երևույթ ևս, որ առնչվում է այս կամ այն սուսը-
կայի անվանմանը:

Մանդուղը գաղափարի համար երեխաները գործածել են հականիշ
սրմատներով կազմված բառեր: Մի երեխա ասել է *խջարան*, մեկ ուրիշը՝
բարձրանալիք:

– *Բարձրանալիքով* բարձրանում են: (Նշան, 2 տարեկան)

Մանդուղը գրքային բառ է, խոսակցական հայերենում եթե գործածվում
էլ է, սալս շատ սակավ: Համեմայն դեպք, մեր դիտարկումների ժամանակ չի
հանդիպել: Այդ գաղափարը չափանաս լեզվակիրները արտահայտում են
աստիճան բառով, երբեմն հանդիպում է նաև *փխլարան*-ը:

Դրափոխություն (մետաբեզիս): Դրափոխության կամ ետևադարձության
երևույթը հանդիպում է և՛ բառի, և՛ բառակապակցության ընկալման և
վերարտադրության ժամանակ:

Այսպես՝ *սլանի գլուխ* ասելու փոխարեն երեխան գործածում էր
գլուխալան, շարաթաթլորի փոխարեն՝ *աթլոր շարաթ*, *փխիկ*-ը մանկիկի
խոսքում դարձել է *սիփիկ*, *հեծանիվը*՝ *հեծալիվ* և այլն:

Բերենք դասփոխության տարբեր դեպքեր ներկայացնող մի բանի ամբողջական համատեքստեր¹:

Մենքը կադավով դրսից զայլա է ու ասում.

– Մի հաս օգնե՛ր, ռաւ *կտարի քար* աւ մաւել: (Մենք, 2,5 տարեկան)

★

– Մա՛մ, էս ի՞նչ ա:

– Կարագի տալոմ:

– Տարագի *կտը*՞ն: (Սոսաննա, 3 տարեկան)

★

Հասմիկը արտասանում է.

– Տատը ճաշ է պատրաստում,

– Պապը *կտար է փայտեցում*: (Հասմիկ, 3 տարեկան)

Երեխաները կյանքի առեղծվածի մասին: Երեխաների խոսքին հեռակեղով՝ տեղեկանում ենք նրանց մաքերին, զգացմունքներին. ի՞նչ են մտածում, ի՞նչ է նրանց մեջ ապավորվել անցնող օրվանից, մարդկանց հետ շփումից, ի՞նչը նրանց զարմացրեց, ի՞նչ են երագում, ինչպե՞ս են հասկացել և ինչպե՞ս են վերարաադրում հեքիաթը, բանասանդծությունը և այլն:

Մանկական խոսքին նվիրված ուսումնասիրություններում փոքրիկ իրագեկորդների մաքերը ներկայացվում են հետևյալ թեմատիկ բաժանմամբ.

1) երեխաները ծնվելու առեղծվածի մասին, 2) երեխաները կյանքի մասին, 3) երեխաները մահանալու մասին²:

Մեր հավաքած նյութից բերենք ծնունդ - կյանք - մահ թեմաներին առնչվող մի շարք օրինակներ:

★

– Մա՛մա՛ ջան, ինչի՞ են մարդիկ տալում, որ պիտի մեռնեն: (Դավիթ, 5 տարեկան)

– Մամա՛, ո՞րտեղից են առաջանում երեխաները, ինչի՞ց: Ես հասկացա. Աստղիկին դու ևս բերել, ինձ էլ՝ պապան, որովհետև ես աղա եմ: (Դավիթ, 7 տարեկան)

★

Ավաորութում մի կին կատու է գրկել, վերարկուի արանքից երևում է կաավի գլուխը.

– Պապա, էն ծյոծյան կուկու ա բերում: (Հայկազ, 4 տարեկան)

★

Ջաքարյան Մարինեն, որ ընտանիքի միակ երեխան էր, 2,5 տարեկանում ասում է ծնողներին.

– Ապերիկ առեք, քույրիկ տոնք:

Մի անգամ էլ՝

– Լավ, որ չեք առնում, զոհե ծիսիկ սուեք:

★

Մայրը ասում է.

– Որ գնամ հիվանդանոց, ի՞նչ բերեմ, բույրի՞կ, քե՞ս սպերիկ:

– Մի հատ բույրիկ, մի հատ սպերիկ, երկու հատ էլ փուչիկ: (Դուկասյան Լիլիթ, 5 տարեկան)

★

– Դավիթ, ի՞նչ բերեմ քեզ համար, սպերի՞կ, քե՞ս բույրիկ:

– Չէ, կապիկ եմ ուզում: (Դավիթ, 2,5 տարեկան)

★

6 տարեկան Արուսյակը հարցնում է.

– Մամ, առաջին մարդը ո՞րտեղից ու դուրս եկել, կապիկի՞ց:

– Այո:

– Հա՛, ուրեմն Էմման (տատիկը) կապիկի՞ց ու դուրս եկել:

★

– Ես ուզում եմ սկզբից տաաիկ դառնամ, հետո՝ մամս, որ չմեռնեմ: (Անի, 5 տարեկան)

★

– Մամ, որ մի փոքր տղայի տնկեն հողի մեջ, շատ տղանե՞ր կաճեն: (Արուսյակ, 6,5 տարեկան)

★

– Ես չեմ ուզում մեծանամ, որ չմեռնեմ: Ես կքաքնվեմ, որ չծերանամ ու չմեռնեմ: Կմտնեմ պսակարանի մեջ, որ չմեռնեմ: (Արուսյակ, 4 տարեկան)

★

– Մամա, ինչի՞ ես շատ ուտում, որ շուտ մեծանաս, մեռնե՞ս: (Արուսյակ, 4 տարեկան)

★

– Մամ, կուզե՞իր դու ե՛ս լինեիր:

– Չէ, ես արդեն մեծացել եմ:

– Ես կուզեի՝ ձեռքիս վրա էրկու կնուպկա լիներ, մեկի վրա գրած լիներ մ, մեկի վրա՝ փ: Մ-ն սխմեի՝ մեծանայի, փ-ն սխմեի՝ փոքրանայի:

★

Հեռուստացույցով համերգ է:

– Ո՞վ է երգում, մամ:

– Գերմանացիները:

6,5-ամյա Արուսյակը զարմանում է.

– Բա չեն մեռե՞լ:

Երեխաների ասածները հնարավորություն են տալիս հետևելու նրանց մաքի ընթացքին. ինչ ձևով է կատարվում ընդհանրացումը, ի՞նչ օբյեկտացավորություններ, ի՞նչ պատճառներ են տեսնում որևէ իրողություն մեկնաբանելիս, ինչպե՞ս են բացատրում այս կամ այն երևույթը: Այդ մասին են վկայում և՛ նրանց դատողությունները, և՛ նրանց բազում, բազմապիսի հարցերը, որոնց բնությունը անչափ հետաքրքիր նյութ է և՛ հոգեբանի, և՛ փիլիսոփայի, և՛ մանկավարժի, և՛ լեզվաբանի համար: Աշխարհի պես իմ ու նոր, անսպառ ու անվերջանալի են այդ հարցերն ու սրտասխտանները:

– Մակարյան. աղայի՞ ազգանուն ա, քե՞տղջկա: (Հասմիկ, 6 տարեկան)

– Բիբը շնչելու համար ա, բերանը ուտելու համար ա, լավ, բա ո՞նքը ինչի համար ա. հա՛, ձղայնանալու... (Հասմիկ, 4 տարեկան)

– Պապի՛, ինչի՞ են քո տնոմը իմ տնոմից դրել: (Ռուստյան Ռոբերտ, 5 տարեկան)

– Լավ կլիներ, չէ՞, պապիկը ճախճի սերմ ցաներ, էղաեղ ճախճ աներ: (Սերգեյ, 6 տարեկան)

– Էս խնձորները գործարանում ե՞մ սարքում: (Արս, 3 տարեկան)

Երեխաների տված հարցերը կարող են դառնալ ամենաթանկ վերլուծության առարկա և նպաստել նրանց աշխարհայացքի, մտածողության զարգացածության պարզաբանմանը, երևակայության և դիտողականության ուսումնասիրությանը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Դրափոխության տարբեր դեպքեր են վերլուծված հետևյալ աշխատություններում. Гвоздев А. Н. // Вопросы изучения детской речи М., 1961, Тюрин П.Т. - Метатезис в детской речи и его аспекты в общей теории языка, в кн. «Психолингвистические проблемы семантики», М., 1983, էջ 209-221.

² К. Чуковский, От двух до пяти. Минск, 1983, А. Брутян, Говорите: мне интересно, или мы и наши дети, Ереван, 1999

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԵՐԲԱՅԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Մերգեյ Գալստյան
Երևանի պետական համալսարան

Իր հինգհազարամյա պատմության ընթացքում հայերենը, այլ խոսքի մասերի բառերի հետ միասին, կերպել, օգտագործել ու օգտագործում է բայ խոսքի մասին պատկանող մի քանի սասանյակ հազարի հասնող բառեր, որոնցից էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացառական բառարանում» արձանագրված է ավելի քան քսան հազարը: Իսկապես կերտել է¹, որովհետև ելակետային ձևերում բայերը հայերենում, առանց որևէ բացառության, բաղադրյալ՝ ածանցավոր և հայկական կազմություններ են՝ վերջադրական -լ ածանցի (արդի հայերենում՝ համաժամանակյա մտեցմամբ -ել, -ուլ) պարտադիր առկայությամբ և կազմված են հիմնականում վերջածանցմամբ (սլատել, վագել), ներածանցմամբ² (բռչել/բռչկոտել, գրել/գրվել) կամ նախածանցմամբ (կառուցել // վերակառուցել // քերակառուցել):

Արդի հայերենում գործածվող համադրական բայերը, համաժամանակյա մտեցմամբ և արդի լեզվահոգեբանական ընկալումը նկատի ունենալով, ըստ հիմքերի խոսքամասային պատկանելության և ածանցման բնույթի կարելի է բաժանել այսպիսի խմբերի.

ա. այլ խոսքի մասերի հիմքերից վերջածանցմամբ կազմված և կազմվող բայեր: Այստեղ մտնում են -ել վերջածանցով գոյականներից (անձրեկ, առաջնորդել, արդուկել, բժշկել, գաջել, լծել, ճաշել, սղոցել) և ածականներից (կարմրել, բուռավորել, մանրել, դժգոհել, պղտորել, սրամոտել), -(ան) ալ-ով նույնպես գոյականներից և ածականներից (զազանանալ, փռշխանալ, սառնալ, դաժանանալ), -(ավոր) ել-ով գոյականներից (կահավորել, սարավորել, վարկավորել, ֆինանսավորել) և բնաձայնական-նմանաձայնական հիմքերով -ալ-ով կազմված բայերը (բխկալ, ղխկալ, սլլլ, կրկնավոր հիմքերով՝ քրխքրխկալ ևն):

բ. Բայերից բառակազմական նախածանցներով կազմված և կազմվող բայեր (կատարել՝ գերակատարել, քերակատարել, վերակատարել..., նկարել՝ արտունկարել, վերանկարել..., հարձակվել՝ հակահարձակվել, նախահարձակվել..., գործակցել՝ համագործակցել, վերագործակցել ... ևն):

գ. Բայերից բայական ներածանցներով կազմված և կազմվող բայեր (գրել // գրտալ, կտրել // կտրտել, կանգնել // կանգնեցնել, խաղալ // խաղացնել, հասնել // հասցնել, փախչել // փախցնել, գրել // գրվել ևն):

դ. Արդի հայերենում գործածության ամենամեծ հաճախականություն ունեցողներից են այն բայերը, որոնց հիմքերը արդի լեզվամտածողությամբ որևէ այլ խոսքի մասի հետ չենք կարողանում կապել, այսինքն՝ ինքնուրույն

բառային գործածություն չունեն, «ամառու» բայական արմատներ են: Այս լսմբի մեջ մտնող բայերը կառուցվածքով բազմազան են՝ զայ, իմանալ, կարդալ, հասկանալ, մնալ, սլաքծենալ, ստանալ, ուզենալ, ուսանել³ ևն:

Ե. Համեմատաբար վաղբառիկ են այն բայական բայերը, որոնք կազմվել են որպես բարդ բառեր՝ բայ բաղադրող հիմքերով՝ հարցաբննել, ցուցաբերել, բարենադիել ևն:

Բայական բառակազմությունը և բայերի ելակետային ձևերի ձևակազմությունը, ընդհանրությունների հեռ միասին, իրարից և գոյականների բառակազմությունից և ձևակազմությունից մի շարք ձևերով տարբերվում են³: Եթե ընդունում ենք, որ լեզվական ցանկացած մակարդակի բաղադրյալ միավորի հիմքը դրա այն մասն է, որը մնում է, երբ նրանից անջատում ենք տվյալ միավորի ձևավորման վերջին բայում հավելված բաղադրիչը (բարդ բառի դեպքում՝ արմատը կամ բառը, անանցավոր բառի դեպքում՝ վերջածանցը, նախածանցը կամ ներածանցը ևն), ապա սլաք է, որ բայերի բառակազմական և ձևակազմական հիմքերը կարող են նույնանալ առաջնային կազմության այն սկզբնաձևերում, որոնք երկձևայք են (արմատահիմք + խոտրամասային // ձևակազմական -ել/-ալ), աններածանց (ուտել, սլատել, խաղալ, մնալ, սալ ևն):

Ներածանցավոր բայերում համաժամանակյա մտացմամբ խնդրին անդրադառնալիս բառակազմական և ձևակազմական հիմքերը չեն նույնանում: Օրինակ՝ ցատկել // ցատկատել գոյգի տառաչին բայի բառակազմական և ձևակազմական հիմքերը նույնն են՝ ցատկ-, մինչդեռ երկրորդ բայի դեպքում բառակազմական հիմքը մնում է նույնը, իսկ ձևակազմականը արդեն ցատկոտ-ն է (ցատկոտ-ում, ցատկոտ-ի, ցատկոտ-եց ևն): Պատել բայի բառակազմական և ձևակազմական հիմքը սլոտ-ն է, իսկ սլատվել կրավորական ձևում բառակազմական հիմքը սլատել-ն է (ոչ որ չի մերժում, որ կրավորականները առաջանում են ներգործականից վ-ով ներածանցմամբ՝ հիմքի մեջ դնելով), իսկ ձևակազմականը՝ սլատվ-ը բաղադրիչը (Պարիսպը սլատվել է հայ վարպետի ձեռքով): Նույն կերպ՝ հեռանալ բայի բառակազմական հիմքը հեռ-ն է, իսկ ձևակազմականը՝ հեռան-ը (հեռան-ում ևն) ներկայի հիմքից կազմվող և հեռաց-ը՝ անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում (հեռաց-ալ), հեռացնել բայինը՝ հեռանալ-ը և հեռացն-ը ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում (հեռացն-ել կամ հեռացնել-ի) և հեռացր-ը (հեռացր-եց, հեռացր-ու)՝ անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում:

Բառակազմական եղանակի տեսանկյունից հարցին մոտենալիս գոյականների մասն են կազմվում այլ խոսքի մասերից բայական -ել և -(ան)ալ անանցներով սերվող (բարել/բարանալ, կարմրել/կարմրանալ ևն՝ վերջածանցում), ինչպես և բառակազմական նախածանցներով բայերից կազմվող բայերը (կառուցել-վերականգնել-թերականգնել ևն)՝ վերջին դեպքում այն

սուրբերությանը, որ այս պարագայում խոսքամատյանն անցումը բացառվում է (բայից մայն քերականական հատկանիշներով բայ է կազմվում):

Այլ է սլուտկերը ներածանցավոր կազմությունների դեպքում: Նույն՝ տմանցների հավելումը այս դեպքում կատարվում է հիմքի մեջ, կատարվում է ներածանցում, որը գոյականների դեպքում բացառվում է, երկրորդ՝ բայական ներածանցները երկակի՝ բառակազմական-քերականական բնույթ ունեն, այսինքն բայական ներածանցավոր երկրորդային կազմությունները և՛ մոր բառեր են, և՛ քերականական իմաստներով մալատիայերից սուրբերվող բայական բառածներ (գրել - գրառել - գրվել, կանգնել -կանգնեցնել, հեռանալ-հեռացնել-հեռացվել են):

Չկա կազմական միջոցների և եղանակների տեսանկյունից հարցին մոտենալիս չի կարելի չարձանագրել, որ՝ ա. արդի հայերենում գոյականները մալատանիկներով և միջմասնիկներով կազմվող քերականական համադրական բառածներ չունեն⁴, բ. իմաստային տեսակետից՝ գոյականների՝ հորվական իմաստները արատահայտող վերլուծական կապային կապակցությունները (սրտում/սրտի մեջ, քաջերից/քաջերի մասին, կացնով/կացնի միջոցով են) գոյականական բառածներ (հետևաբար մասն հորվոցներ) չեն համարվում:

Այլ է վիճակը բայական բառածների գնահատման խնդրում: Այս դեպքում՝ ա. բայական համադրական բառածներ (միայն քերականական իմաստներով իրարից տարբերվող գործառական սուրբերակներ) կազմվում են և՛ քերականական վերջածանցմամբ (խաղաւմ, -ս, -Օ են) և՛ բառաքերականական ներածանցմամբ (գրել -գրվել), և՛ զուտ քերականական մալատանցմամբ (զնում - կզնում, սալրել - չսալրել են), բ. բայական բառածներ են համարվում մասն ինքնուրույն բառային գործածություն չունեցող («կալիսալ») դերբայներով օժանդակ բառերի (բայերի) հարադրմամբ կազմվող վերլուծական ձևերը (զնում են, զնալու են, կարդացել են, չեն կարդա, սալլ՝ գրած կլինի, գրելիս կլինի, գրելու լինես են):

Ստացվում է, որ եթե համադրական բայերի բայականության դեպքում արդի հայերենում գործում են վերջածանցումը և ներածանցումը, ապա բայերի առաջնային ու երկրորդային սկզբնաբառածները, ինչպես և դիմավոր համադրական և վերլուծական ձևերը կազմվում են նշվածներից բացի մասն ձևակազմական հետևյալ եղանակներով՝ վերջահարում (գրում են և այլն), մալատահարում (չեն գրում, չեն գրի):

Նշված բոլոր եղանակներն ու միջոցները, բնականաբար, ստեղծում են որպես արդյունք բաղադրված բայերի կառուցվածքային տիպարների բազմազանություն, որը որոշակի դժվարություններ է հարուցում հատկապես լայն խոսքի մասին ուսուցման գործընթացում, որը և ստեղծում է համադրական սկզբնաձևերում դրանց համակարգը քեկուզ համառոտ ներկայացնելու

անհրաժեշտություն՝ բնութագրելով դրանք երկու հիմնական հասկանիչներով՝ կառուցվածքը, գործունեությունը⁵:

1. Ե խոնարհման անհերաժանց բայեր (գրել, կանաչել, խճապատել, վազել, ուզել և այլն): Արդի հայերենում կադասլարը խիստ զործուն է, և դրանով բազմաթիվ բայեր են կազմվել ու կազմվում գոյականներից (անձրևել, արդարել, քեյել, պատճենել, վարակել ևն), ածականներից (բարդել, դեղնել, մեղմել ևն), որոշ բականներից (երկրորդել և այլն), մակբայներից (հաճախել, կանխել և այլն) և ձայնարկություններից (ավաղել, վայել ևն) Բազմաթիվ են նաև այս կազմության «մաքուր» բայական արմատներով սովորական բայերը (րերել, ուտել և այլն) և կրկնավոր-կցական հիմքերով բայերը (քաշքշել, քաշմշել, վազվզել և այլն):

2. ա խոնարհման անհերաժանց բայեր: Արդի հայերենում այս ախարով մոտ բայեր կարող են կազմվել միայն բնածայնական (դադալ, դուալ, խախալ, բշշալ, բշբշալ, բշվշալ, վշվշալ և այլն) հիմք-հնչյունագույններից: Հայանի է, որ մեծ կազմության ոչ բնածայնական բայերը ջբաղձալ, գալ, զնալ, կարդալ, սալ և այլն) ժառանգություն են լեզվի զարգացման ճախորդ փուլերից:

3. ա խոնարհման -ան-ներածանցավոր բայեր: Տխարը խիստ զործուն է և դրանով ևս կազմվել ու կազմվում են մոտմոտ բայեր, ինչպես՝ գայականներից (ամուսնանալ, արձանանալ, բեռնանալ, գոլորշանալ, լնանալ, ոսկրանալ ևն) ու ածականներից (ամբանալ, առոյգանալ, դառնանալ, մեծանալ ևն), այնպես էլ որոշ դերանուններից (մոյանալ, ոչնչանալ), և մակբայներից (առաջանալ, հավերժանալ ևն): Բավականին շատ են «մաքուր» բայական արմատներով -ան-ներածանցավոր բայերը և զայրանալ, ընթանալ, իմանալ, լվանալ, մոռանալ, ստանալ և այլն):

4. ա խոնարհման -են-ներածանցավոր բայեր: Բայերի սկզբնածների այս ախարը արդի հայերենում զործուն չէ: Մագուհը բացառվում է եա>ե, հիմքի ի կամ ե + ա՝ իա>եա>ե. եա>ե հնչյունափոխությամբ⁶: Այս կառուցվածքի բայերը դասական գրարարում ևս սակավաթիվ էին (արբենամ, յագենամ, մերձենամ, յամենամ, քաղցենամ), իսկ արդի հայերենում զործանական են համարվում արբենալ, արժենալ, գիտենալ, կամենալ, կարենալ, կենալ, հագենալ, հառենալ, մերձենալ, մոռենալ, վախենալ, ուզենալ, ունենալ բայերը:

Արպես սուսջնային սկզբնածներ դիտվող հաջորդ կառուցվածքային երկու ախարները ևս արդի հայերենում զործուն չեն:

5. -ն-ներածանցավոր և խոնարհման բայեր: Այս կազմության և արդի հայերենում զործանական բայերի գերակշռող մասի մեջ -ն-ն (ինչպես դասականներն էին ասում՝ «ռնգականը») արդյունք է -ան->ն հնչյունափոխության: Դրանցից են անցնել, զոնել, ելնել, իջնել, լցնել (<լուցանել), հարցնել, հեծնել, մտնել, սլքծնել, տեսնել ևն, թվով շուրջ 20 բայ:

6. Շատ ավելի փոքրաքիվ են արդի հայերենում գործածվող -չ- ներածանց ունեցող բայերը (դիպչել, թռչել, կորչել, հանգչել, ուռչել, վախչել), որոնք գրասխարում ևս շատ չէին, ըստ որում այս և նախորդ՝ -ն-, ինչպես և -նչ- ներածանցավոր բայերից մի բանիսի մեջ դրանք ույլևս անցյալի հիմքերում ն//օ, չ//օ, նչ//օ հեքսագայություն չեն կատարում և, բնականաբար, չեն գիտակցվում որպես սոմանց (կառչել - կառչեցի, գրոսնել - գրոսնեցին, երկնչել, ճանաչել, մեղանչել):

Հաջորդող կառուցվածքային տիպարներով մոր բայեր և միասմանակ բայածներ են կազմվում բայերից ներածանցմամբ՝ ածանցը հիմքի մեջ դնելով:

7. -ացն-ներածանցավոր բայեր: Հայտնի է, որ այս ներածանցով՝ լծորդության փոփոխությամբ (-ալ//-ել) մոր ներգործական (հեռացնել), սլուռնառական (կարդացնել) և բնածայնական հիմքերից չեզոք (լառացնել) բայեր են կազմվում -ա- խոնարհման աններածանց և -ան- ներածանցով բայերից՝ առաջին դեպքում դրվելով -ել-ից անմիջապես առաջ, երկրորդում՝ -ան-ի տեղում:

8. -եցն- ներածանցավոր բայեր: Այս տիպարի բայերի կազմության դեպքում ևս լծորդության փոփոխությունը և դիրքային բաշխումը մոյճն են: -եցն- ներածանցով մոր բայեր են կազմվում և խոնարհման աններածանց (կանգնել-կանգնեցնել) և -են- ներածանցով բայերից (հագնել-հագեցնել, մոտենալ-մոտեցնել):

9. -ցն- ներածանցավոր բայեր են կազմվում միայն գիտակցվող -ն- և -չ- ներածանցներով բայերից և, բնականաբար, դրանք խիստ սակավաքիվ են, քեև այս կաղապարը ևս գործուն է (մոտնել-մացնել, վախչել-վախցնել և այլն) և, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, -ցն- ածանցը հայտնվում է -ն- և -չ- ներածանցների տեղում (կատարվում է -ն-, -չ- // -ցն- հեքսագայություն):

Նախորդ երեք կաղապարների առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ կատարյալի հիմքում սուկա է -ն- // -ր- հեքսագայություն (-ցն- // -ցր-):

10. -վ- ներածանցավոր բայեր: -վ- ներածանց ունեցող բոլոր բայերը և խոնարհման են, և ներածանցը միշտ անմիջապես նախորդում է -ել բայական ածանցին՝ դրվելով անկատարի (-ե- խոնարհման աններածանց և -ն- ներածանցով բայեր՝ գրվել, տեսնվել) և կատարյալի (ս խոնարհման սլարգ և ներածանցավոր բայեր՝ կարդացվել, մոռացվել, մոտեցվել) հիմքերի վրա:

«Պատճառական» ներածանց ունեցող ներգործական բայերի կրավորականը կազմվում է սկզբնաձևերի ն//վ հեքսագայությամբ (հզորացնել-հզորացվել, վարժեցնել-վարժեցվել, տեսնել-տեսցվել):

Արդի հայերենում կան մեկ -վ- ներածանց ունեցող «կրավորակերպ չեզոք» (մմանվել, օգտվել ևն) և միայն բանաստեղծական լեզվում գործածվող բայեր (ամբոցվել, վարդանվել, մասխավել ևն), որոնց մեջ վ-ի դիրքային բաշխումը մյուսներից չի տարբերվում: Որպես ընդհանուր համակարգ բուն

կրավորականները հաղորդակցման գործընթացում ազատորեն գործածելի են մաս որպես չեզոքներ:

11. Բազմապատկական ներածանցներով բայեր (ցատկոտել, կարտտել, կտարտել, փշրտել, բռչկոտել): Սրանք ևս երկրորդային եկակետային սկզբնաձևեր են, և հայերենագիտության մեջ առավել շատ շեշտվում է բազմապատկական ածանցների բառակազմական, բան կերպային (միակատար-բազմակատար) արժեքը:

Բայական ներածանցների դիրքային բաշխումը և՛ ստույգային, և՛ երկրորդային սկզբնաձևերում կայուն է, և բոլոր տեսակի ածանցների սովորյալ դեպքում այն կարելի է ցուցադրել բռչել-բռչկոտել-բռչկոտեցնել-բռչկոտեցվել կադասյարային շարքի օրինակով, ուր, եթե սլահայնենք ներածանցների ավանդական անվանումները, վերջից դեպի ստույգ բաշխվում են հետևյալ կերպ. խոսքամասակերտ, կրավորական, պատճառական, բազմապատկական, սոսկական: Ներածանցներից մեկի կամ մյուսի բացակայությունը հերքականությունը չի խախտում:

Առաջնային և երկրորդային նախադասյա բայերի հետագա ձևակազմության գործընթացում չափազանց կարևոր դեր է կատարում բառակազմորեն տարբերակվող իմքերի համակարգը, որը ըստ կառուցվածքային ախարհների ունի հետևյալ սլահները.

I. ե խոնարհման աններածանց, կրավորական և բազմապատկական բայեր՝ օ//եց (գր-ել//գր-եց-, գրվ-ել//գրվ-եց-, գրառ-ել//գրառ-եց-).

II. ա խոնարհման աններածանց՝ օ//աց (մնուլ-մնուց-).

III. -ն- և -չ- ներածանցավոր բայեր՝ -ն-, -չ-//օ (տեսն-ել//տես-, փախչ-ել//փախ-).

IV. -ան-, -են- ներածանցավոր բայեր՝ համապատասխանաբար -ան-//աց- (հեռան-ալ//հեռաց-), -են-//եց- (մոտեն-ալ//մոտեց-).

V. -ացն-, -եցն-, -ցն- ներածանցավոր բայեր՝ -ն-//ը (հեռացն-ել//հեռացր-, մոտեցն-ել//մոտեցր-, տեսցն-ել//տեսցր-):

Հանրահայտ այս հակադրությունները մենք մեկ անգամ ևս ցուցադրեցինք ուշադրություն հրավիրելու համար Գ. Ջահուկյանի այն դիտարկման վրա, որ բայական ներածանցները անկատարի և կատարյալի կերպային քերականական իմաստ արտահայտող ձևայքներ են և որ *Ե* և *ա* խոնարհման աններածանց միարժույթ բայերի արմատները (զն-ալ, գր-ել) «խնքնին անկատարի արժեք ունեն, և դրանք կատարյալ դարձնելու համար հարկավոր է կցել կատարելություն արտահայտող հոստով վերջամասնիկներ (եց,աց)», -ն- և -չ- ներածանցավոր» բայերի արմատները (տես-, փախ-) «խնքնին կատարյալ են, և դրանք անկատար դարձնելու համար հարկավոր է կցել անկատարություն արտահայտող հոստով վերջամասնիկներ (ն, չ)», իսկ մյուս ներածանցներով բայերի արմատները կերպային չեզոքություն ունեն և

Կտակաբանական անվանումը	Անորոշ դերբայ	Անկատարի հիմք	Դերբայ- յական հիմք	Կատարյալի հիմք		
				Յոյական	Բնական	Արմա- տական
-ել - (անճեղածանց)	սիրել	սիր-	սիրել-	սիրեց-ի		
-ալ - (անճեղածանց)	խաղալ	խալ-	խաղալ-	խաղաց-ի		
-ց -	հասնել	հասն-	հասնել-			հասն-ալ
-չ -	փախչել	փախչ-	փախչել-			փախչ-ալ
-եմ -	մոռենալ	մոռեն-	մոռենալ-	մոռեց-ալ		
-ամ -	հետանալ	հետան-	հետանալ-	հետաց-ալ		
-ացմ -	հետացնել	հետացն-	հետացնել-		հետացր-ի	
-եցմ -	մոտեցնել	մոտեցն-	մոտեցնել-		մոտեցր-ի	
-ցմ -	փախցնել	փախցն-	փախցնել-		փախցր-ի	
-վ -	սիրվել	սիրվ-	սիրվել-	սիրվեց-ի		
0						
1	առտ, - առ, -կառ (չաղճանալատկական)	գրատել	գրատ-	գրատել-	գրատեց-ի	

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ա.Ա. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» (գիրք I, ԳԱ հրատ., Երևան, 1962) մեմագրության մեջ, որը էդ. Աղայանի «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» (Երևան, 1967) ուսումնասիրության և Գ. Ջահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» (Երևան, 1974) հիմնարար աշխատության համապատասխան բաժինների հետ XX դ. երկրորդ կեսի՝ բային նվիրված լավագույն հետազոտությունն է, երևոյքը մանրամասնաբար նկարագրված է՝ անվանելով վերականգնական փոխառություններ (էջ 119-136):

² Մ.Արեղյանի առաջարկած գիտաբաներից ներածանցը շատ ավելի հաջող է, քանի որ պահպանում է նման կարգի միավորների համակարգայնությունը (նախածանց՝ բառակազմական հիմքից առաջ մտնող, վերջածանց՝ հիմքին վերջից ավելացող, ներածանց՝ հիմքի մեջ մտնող և վերջապես՝ միջածանց, որը հայերենը չունի՝ արմատի մեջ մտնող), քան տարբեր հեղինակների առաջարկած այլ այդ քվում մաս ներույթ եզրը: Նման մասնիկ ունեցող բայերը անածանց, պարզ կամ ածանցագուրկ կոչվել արդեն խիստ վերջին թվականներին: Այդ մասին հետաքրքրվողներին առաջարկում ենք Ս.Գալստյան, «Հասակագնական (ձևակազմական) հիմքի հատկացության ընթերցման շուրջ» (Բանբեր Երևանի համալսարանի, հասարակական գիտություններ, 3 (102), 2000թ., էջ 70-74):

³ Խնդրի հանգամանալի գիտական վերլուծությունը տես Գ.Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները (հատկապես «Մոտրագական բայաձևերի հարաբերակցությունը») ենթաբաժինը, էջ 221-291:

⁴ Ընդհանուր լեզվաբանական մոտեցմամբ նախածանցմամբ և վերջածանցմամբ մաս բերականական բառաձևերի կազմություն պլոտի համարվի մաս ածականների համադրական գերադասականը՝ ամենամեծ և մեծագույն:

⁵ Փաստական նյութի հանգամանալի գիտական վերլուծությունը, այլ մոտեցումներով, կարելի է գտնել I-ին ծանոթագրության մեջ նշած երեք աղբյուրներում էլ, հատկապես Ա. Աբրահամյանի մեմագրության մեջ:

⁶ Մոտագրությունը՝ Լ. Ահալյան, Լիակատար բերականության ..., հ. IV Ա, էջ 353, ինչպես և Գ. Ջահուկյան, նշված աշխատությունը, էջ 259:

⁷ Գ.Ջահուկյան, նշված աշխ., էջ 252:

Գրիգոր Տաթևացին միջնադարյան հեղինակների շարքում ուսումնասիրվել է նախ և առաջ իբրև աստվածաբան և փիլիսոփա: Խորհրդային ստալիններին գրվել է նաև նրա սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքների մասին: Սակայն այսպեսով բնութագրել այդ հեղինակին, նշանակում է նրան ներկայացնել խիստ քերի: Տաթևացու մեծածավալ գրական ժառանգության, ինչպես նաև ձեռագիր աշխատությունների ուսումնասիրությամբ հնարավոր եղավ նրա մասին խոսել նաև իբրև ինքնուրույն բերականի, մանկավարժի և նշանավոր գործչի¹: Նրա գրական ժառանգությունը բույլ տվեց հրատարակել նաև նրա քնավոր խոսքերն² ու առակները³: Եվ անհա ներկայացնում ենք նրա «Նորին Գրիգորի ներբողեան ողբերգությամբ սգեալ ի քաղամն աիեզերալոյս Վարդապետի խրոյ Յոհաննու Որոտնեցոյ» փոքրածավալ երկը (այսուհետև՝ Ներբողյանը), որը հեղինակի միակ գեղարվեստական ստեղծագործությունն է: Այն ձևվել է Հովհան Որոտնեցուն՝ միջնադարյան մեծ վարդապետին և Տաթևացու ուսուցչին, և գրվել վերջինիս հուղարկավորության օրերին: Եվ քանի որ մի շարք ուսումնասիրողներ Որոտնեցու մասիվան տարեթիվը նշում են 1386 (այլը՝ 1388) թվականը, ուստի սա նաև Ներբողյանը գրելու տարեթիվն է: Ներբողյանը հրատարակվել է Տաթևացու «Գիրք քարոզութեան» Ամարան հատորի հետ, Կ.Պոլսում՝ 1741թվականին:

Այս փոքրիկ գործը հայագիտության մեջ արժանացել է միայն Մանուկ Աբեղյանի ուշադրությանը, և սրա մասին երբևիցե սոված ամենաբնութագրական խոսքը պատկանում է նրան. «Հովհաննես Որոտնեցու քաղման ժամանակ ասած նրա ներբողյանն իսկապես հարուստ է ճարտասանական ձևերով – հարցում, բացազանչություն, կրկնություն մման կազմությամբ խոսքերի և այլն. կան նաև պատկերավոր և առատաբան արտահայտություններ առանց ճռռմության, տրամագին զգացմունքով և անկեղծ սիրով լի մի գեղեցիկ ներբողյան, Սուրբ Գրքից առած մանություններով մի երախտագիտական գովեստ արժանավոր գործի», – գրում է նշանավոր հայագետը⁴:

Եվ իսկապես, սա էպիկական հզոր շնչով գրված ողբ է սիրելի մարդու կորստյան առիթով: Հեղինակը, ինչպես ինքն է նշում, մեծ մտավախություն է ունեցել արժանավայել «ներբողել քանիս» «վիպասանութիւն»-ը «առն վեհի», քանզի «տարտամ էր լեզուս», «տկար մարմնով», «ներքևեալ ոգով քակարթապատ հաղբի անճաճանչ խաւարին»: Եվ, սակայն, գործը ձեռնար-

կելուն ստիպել է երկու համգամանք. մախ՝ ներկայացնելու Ռոտմեցուն իբրև վիլիխաովա, բանի որ մրանց մեջ սա «գեղեցկագունիցն էր արժանի»: Եվ երկրորդ՝ իրապես գովաբանելու արժանավոր մարդուն, որ էր «ազատ պայազասա յագնէ սիսական բնիկ յայկազնի»: Նպատակն իրագործելու համար Տաթևացին ամբողջ ներբողյանը շարադրել է հալադուրբություններ կառուցելու ճանապարհով (սպասեւիւն-ամսպասեւիւն, լինել-չլինելը, փնտրել-չգտնելը, արժանիքները-չգոյությունը և այլն): Զուգահեռները մատվածաշնչյան կերպարների, սպաս և նշանավոր հայրերի հետ մախապատարատուն են կորստյան ցավի ընդգծումը. փառազարդեալ և գեղեցիկ ինչպես Աղամը. եղբայրադավ, ինչպես Աբելը. ուղղադավան, ինչպես Մելքիսեդեկ քահանան. հավատով ընտրյալ, ինչպես Աբրահամը. տարամբժեալ հայրենիքից, ինչպես Հովսեփը. օրէնստույց, ինչպես Մովսեսը, տուօջնորդ, ինչպես Հեսուն և այլն:

Ներբողյանը՝ ընդհանրապես հարուստ է ճարտասանական հմարքներով, ինչը ենթադրել է տալլա, որ այն հասցեագրվել է կենդանի ուկնդրին. այս համգամանքը, ինչպես տեսանք, նկատել է մահ Մանուկ Աբեղյանը:

Ներբողյանի գեղարվեստական արժանիքներից է ռճական հմարքների բազմաեմուտ կիրառությունը. ամսպասեւի պատկերավոր համեմատությունները, տասնյակից անցնող հեղինակային մորակազմությունները, օբյեկտները, ալիսերացիան (մամսածայնություն, երբ բաղաձայնների կուտակմամբ ներքին ռիթմ է ստեղծվում. ի մասնավորի ներբողյանում նկատելի է գ, ս, ժ, շ, դ, խ, ծ հնչյուններով բաղաձայնությ), ներքին հանգավորում ստեղծող կրկնությունները (որ շաղկասպով, ով ձայնարկությունով, սա, սովաս, զիս՞րդ դերամուններով), մակդիրների անհատական կիրառությունը ներբողյանի լեզուն դարձրել են հարուստ, ճոխ և ինքնատիպ: Մյուսն նշատել է մահ ռճական այլ հմարքների հմուտ գործածությունը, որ գեղարվեստական, մասաճր մահ՝ երապարակախոսական, հետադրական խոսքի հատկանիշներից է, մի բան, որ երկկողմանիորեն հասուկ է Տաթևացու Ներբողյանին:

Այս փոքրիկ զրբում նկատված մոր բառերի թիվն անցնում է մեկ տասնյակից: Միայն դրանց թվարկումը բավական է՝ տեսնելու հեղինակի լեզվաշինական անգուզակուն հմտությունները: Համեմատության համար տեսնք, որ Հրաչյա Աճառյանը Տաթևացու մեկ այլ զրբում՝ «Պարսպմանց զրբի» մեկնությունում, գտել է հեղինակի չորս տասնյակ մոր բառերը: Մեր կողմից Տաթևացու գրական ժուռնալության համակողմանի ուսումնասիրությամբ դուրս են բերվել գրեթե մայնքան մոր բառեր: Ներբողյանում տեղ գտած մորակազմությունները հետաքրքիր են քե՞ր բառակազմության, քե՞ր զործող խմաստային դաշտում մոր նրբերանգներ նկատելու ստումով.

անխաղաղ – («Ո՛վ անխաղաղ պետաց», (Գիրք քարագութեան, Ամարան էջ 715): Բառարանները վկայում են միայն անխաղաղությունն ձև, ամակա-նական կիրառությունը նորություն է.

արժանակառոյց – («Շարժեցաւ հիմն արժանակառոյց», նույնը տեղում, էջ 715): Չի վկայում գրաբարի ոչ մի նշանավոր բառարան⁵: Եվ բանի որ բառը վկայված չէ նաև 2006թ. հրատարակված «Գրաբարի հոմանիշների բառարանում»⁶, նշանակում է բառը այդպես էլ դուրս է մնացել հայագետների ուսումնասիրությունից: Տեքստում ունի ամուր, պնդակազմ իմաստը.

արտագոյնեալ – («Որև զիս⁷ աշտօր տեսանեմք զգունագեղ ակնաւոր ակն արտագոյնեալ» – նույն տեղում, էջ 714): Ունի գունաքափված, գունազրկված իմաստը: Որևէ բառարան դարձյալ չի վկայում: Բառակազմության տրամաբանությունը հասկանալու համար ստենք, որ գրաբարն ունի

արտաբունիմ բառը՝ «արտաքս ելանել իբրև բոյս ի բնէ իւրմէ» իմաստով («Նոր բառգիրք հայկագետն լեզուի»).

բազմակործան – («և սա հանգոյն մմին [Յորին] ի բազմակործան փորձանոց զերծեալ», նույնը տեղում, էջ 712:) Ունի խխտ ավերված իմաստը.

գրկափար – («Վասն որոյ ըղձալի է ինձ գրկափար համբուրել զփոշի այնր զարշապարաց», նույնը տեղում, էջ 715:) Որևէ բառարան չի վկայում: Ունի գրկախառնված, գրկով փարված իմաստը.

ժանտաժանին – («Ջի սովաւ նորոգեցաւ դաւանութիւն որ յԵփեսոս և հերքեալ կարկեցաւ ժանտաժանին Նեսաորիոս»-նույնը տեղում, էջ 713:) Որևէ բառարան չի վկայում: Առձեռն բառարանը և Սու. Մալխասեանցը վկայում են ժանտաժան ձևը՝ «ժանտին ժանտը» (շատ ժանտ) իմաստով.

լուսանշոյլ – («լուսանշոյլ ցովմանց արփիատրչի մերոյն հսկողին», նույնը, էջ 711): Բառարաններից վկայում են Առձեռնը և սրան հետևելով՝ նաև Սու. Մալխասեանցը՝ «լոյս ցատկեցնող, լուսափայլ» իմաստներով: Մակայն Առձեռնը, ինչպես հայտնի է, հղում չի կատարում հեղինակային առաջին բառագործածությանը, իսկ Մալխասեանցը բերում է «հին բառ կամ նշանակություն» բառնշանի տակ: Սկզբնաղբյուրը, ամենայն հավանա-կանությամբ, Տաթևացու այս բառագործածությունն է.

լուստեր – («զօրէն լուստեր նիւթից ի մմանոյն զնոյն ընդունիլ», նույնը տեղում, էջ 711): Վկայում է միայն Սու. Մալխասեանցը՝ «անյայտ նշանակութեամբ բառ» նշանի տակ և բերում «զօրէն լուստեր նիւթից» միակ վկայությունը, որը բացարձակապես նույնսնում է Տաթևացու վերոնշյալ գործածության հետ: Բառը մինչև հիմա բացատրված չէ, և մնում է միայն

համաձայնել Սա. Մովսեսեանցի հետ, այսինքն՝ անհայտ նշանակությամբ բառ:

ծնրահանգոյց – («Ըղձալի է ինձ համբուրել զվռշի ալյնր ծնկաց, որովք ծնրահանգոյց չարչարանօք մուշէր»: Նույնը տեղում, էջ 715): Որևէ բառարան չի վկայում: Ունի ծնկի իջած, ծնրադրած, ծնկաչոք իմաստները.

կրքոտ – («որովք զկրքոտ ծունկս հաստատէր», նույնը, էջ 715): Որևէ բառարան չի վկայում:

հերձադաւան – («և ոչ բնակէր ի սրաի ի տուն մորս ամենայն սամբարտաւան կամ հերձադաւան», նույնը տեղում, էջ 712:) Որևէ բառարան չի վկայում: Ունի հերձվածողներին դավանող, հերձվածադավան իմաստը.

մարգարէաբողիս – («որ բռնորովին էր մարգարէաբողիս հռզի», նույնը տեղում, էջ 712): Ունի մարգարեական, մարգարեաշնորհ իմաստը.

վերնատարած – («բազկաց... որովք վերնատարած մադրանօք զադօքսն մուխէր», նույնը, էջ 716): Բառարանները չեն վկայում.

ցայգացանկ – («Ի սմանէ յոքմանկար մորազիժ տառք և երսժշտական եղանակք, ցայգացանկ հսկմոնք և ռանկաց վերծանութիւնք», նույնը տեղում, էջ 714): Բառարանները չեն վկայում: Ունի մինչայգավերջյան իմաստը.

քառադրոշմ – («որովք քառադրոշմ նշանիւր զղևան հալածէր», նույնը տեղում, էջ 716): Որևէ բառարան չի վկայում: Ունի քառասյուտկեր, քառածև իմաստը:

Ինչպես հայանի է, մոր բառերը սովորաբար կազմվում են կամ ածանցման, կամ բառարարդման ճանապարհով (արմատական բառեր հազվադեպ են հանդիպում). Տաթևացու Ներբողյանում նորակազմ բառերը հիմնականում բարդ են: Այս պարագայում, ինչպես և սակսելի է, երկու բառիմաստի համադրությամբ կամ՝ ա) *մոր իմաստ է ձևավորվում* (ցայգացանկ – մի դեպքում ունենք ցայգ՝ մինչև այդ իմաստը, մյուս դեպքում՝ ցանկ՝ եզր, իմաստը. արդյունքում հեղինակի նորակազմությունը ձևավորել է մինչև այգի վերջը բառիմաստը). կամ՝ բ) *հոմանիշ է ստեղծվում* (քառադրոշմ, որ նույնն է քե նախկին քառակերպ կամ քառածև-ը) և կամ՝ գ) *իմաստի սաստիացում է կատարվում*. Ժանտաժանին՝ շատ ժանտ:

Ներբողյանը, ինչպես նշեցինք, հարուստ է մաս նրբաբանություններով (օքսիմորոն), որ երկու հակառիշ բառերի անսպասելի, սակայն հմուտ գործածությամբ մոր իմաստ ստանալու ռճուկան հնարանք է.

*խորագետ սլարզամտութեամբ,
բարձր խոնարհութեամբ,
մեծ սպաստաբութեամբ,
օրհնութիւն անիծողաց,*

*սէր ստեղծեց,
խառնելոց խաղաղութիւն,
բարբարոսաց մարտիրոսութիւն,
սլասկստումն յանդգնելոց,
ժրութիւն ծովից:*

Կորսւայան ցավը ընդգծելու համար Տաքևացին օգտագործել է նաև հակադրությունները.

*օղաւարիկն քոյուն՝ գերամբարձ արծաւին ծերացեալ և յերկիր անկեալ.
առիծն արիական ի փաղանգէ ստոյնսոց խաղալի և կոխան գտեալ.
զակն աղբեր կենեղոտ ջրոյն ցամաքեալ.
զգմնագեղ ականաւոր ակն արտագունեալ.
ռսկին ստիերային անայխտացեալ.
մարքսփայլ արծաթ ժանկիւ տգեղեալ.
զծառն բարձրաբերձ բիրեղէն ոստովք և քովախիտ քաղցրորակ
սլաղովք յարմոտց տապալեալ.
մարգարիտն անգին բեկմամբ անարգեալ:*

Ներբոյանի գեղարվեստական արժեքը մեծապէս շահում է այն բանից, որ օգտագործված մակդիրները մեծամասամբ ոչ թե համագործածական, այլ անհատական բնույթի են, այսինքն՝ արդյունք են հեղինակի ինքնատիպ լեզվամտածողության, որի պատճառով երևույթները բնորոշվում են ոչ թե սպասելի հասկանիչներով, այլ՝ նոր եզրերով կամ նոր նրբիմաստով: Սա ուշադրության արժանի է ոչ միայն Ներբոյանին իբրև գեղարվեստական գործ բնորոշելու համար, այլև գրաբարյան լեզվամտածողության ասումով: Եթե քննենք Տաքևացու բերած մակդիրներից յուրաքանչյուրը, ապա անաւարկելիորեն մեկ անգամ ևս կհամոզվենք, որ գրաբարը արուստովոր հսրուստ լեզու է: Սա իր հերթին վկայում է, որ Տաքևացին հին հայերենի գաղտնիքներին հրաշալի աիրապետող հեղինակներից է: Իբրև օրինակ բերենք Ներբոյանի բազմաթիվ գեղեցիկ հատվածներից մեկը, որտեղ ով ձայնարկության և ան- ժխտական մոխսածանցով բառերի կրկնությամբ մի կողմից՝ ներքին յիթմ է ստեղծվում (վերջինս դառնում է «նաև հակադրության ընդգծման միջոց») և մյուս կողմից՝ մակդիրների ինքնատիպ գործածությունը նույն հատվածում նոր նրբիմաստով է ներկայացնում բառակապակցությունը.

Ո՛վ անկշռելի տարակուսիս: Ո՛վ անլոյծ երկանցս: Ո՛վ ծանրագոյն տրտմութեանս: Ո՛վ սողէխարշ գորովոյս: Ո՛վ պակուցանօղ տագնապիս: Ո՛վ զարևարելի երկիտղիս: Ո՛վ անյառնալի վճռիս: Ո՛վ անգիւտ կորստեանս: Ո՛վ

անխաղաղ ալեացա: Ո՛վ անհանգիստ խռովութեանցա: Ո՛վ անքերելի սգոյս: Ո՛վ անդադար լալեացա: Ո՛վ անվճար ռոբոյս: Ո՛վ անեզր աղաղակիս: Ո՛վ անճանճանէ խաւարիս: Ո՛վ անառաւօտ գիշերոյս: Ո՛վ անել քանտիս:

Անվովելով խոսքը Տաբևացու Ներքոյանի մասին՝ վստահաբար կարելի է ասել, որ այս փոքրիկ գործն, անկասկած, մի նոր, ինքնատիպ երանգ է ավելացնում միջնադարյան զեղարվեստական գրականության ներկայացուցչին:

¹ Ս. Գրիգորյան, Պատմական բերականության հարցեր. Գրիգոր Տաբևացի, Երևան, 2002թ.:

² Գրիգոր Տաբևացի, Թևովոր խոսքեր և ասույթներ, Երևան, 2003թ.:

³ Ս. Գրիգորյան, Միջնադարյան առակներ և զրույցներ, Երևան, 2006թ.:

⁴ Մ.Աբեղյան, Երկեր, հատոր Գ, Երևան, 1970թ., էջ 416-417:

⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հատոր 1,2, Երևան, 1979, 1981թ.թ.:

Առճեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865թ.: Տվյալները ստուգվել են նաև Ստ.Մալխասյանցի բառարանով. Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Երևան, 1944-45թ.թ.:

⁶ Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Երևան, 2006:

Ժամանակի կարգը հայերենում արտահայտվում է ժամանակաձևերի օգնությամբ, որոնք ըստ կազմության լինում են համադրական և վերլուծական:

Համադրական ժամանակաձևերի բաղադրիչները միաձույլ են. կազմված են բայահիմքից և դիմարվանիշ ցուցիչներից: Դրանք բայահիմքի օգնությամբ արտահայտում են սեռն ու կերպը, իսկ վերջավորությունների միջոցով՝ բայի ժամանակը, դեմքն ու քիվը:

Ժամանակակից հայերենում համադրական կազմություն ունեն սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, ըզձական, ենթադրական, հարկադրական և հրամայական եղանակների ժամանակաձևերը:

Այլ է պատկերը արևմտահայ գրական լեզվում և բարբառներում: Դրանցում խախտված է համադրական և վերլուծական ժամանակաձևերի՝ գրական արևելահայերենին բնորոշ հարաբերակցությունը, և բարբառային որոշ տարածքներում համադրական շատ ձևեր ունեն վերլուծական կազմություններ, այսպես՝ անցյալ կատարյալը, ենթադրական և հարկադրական եղանակների ապառնին և անցյալ ապառնին: Կա նաև հակառակ երևույթը, երբ վերլուծական ժամանակաձևն ունի համադրական կազմություն, ինչպես, օրինակ, սահմանական ներկան և անկատար անցյալը:

Համադրական ձևերի ժամանակային տարբերություններն արտահայտվում են դիմարվանիշ քեբույքների օգնությամբ, որոնք զուգորդվում են անկատարի և կատարյալի հիմքերին: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում դրանք կրել են հնչյունական փոփոխություններ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել հայերենի բարբառներում:

Դիմարվանիշ քեբույքների մի խումբ են կազմում գրաբարյան ներկայի վերջավորությունները: Դրանք միջին հայերենում հիմնականում պահպանված են՝ կրելով մասնակի փոփոխություններ: Հոգնակի սուսչին դեմքում կատարվել է մթ > մք հնչյունական անցումը, իսկ հոգնակի 2-րդ դեմքի յ ձայնորդը դուրս է ընկել:

Վերոնշյալից բացի՝ բարբառներում առկա են նաև քեբույքներին նախորդող թորդակիր ձայնավորների հնչյունական փոփոխություններ: Այսպես՝ Նոր Զուղայի, Վանի տարածքում ե խոնարհման բայերի դեպքում առկա է եզակի 3-րդ դեմքի ե > ի հնչյունական անցումը՝ կյըրեն, կյըրես, կյըրի, կյըրենք, կյըրէք, կյըրեն [Հայերենի բարբառագիտական սուլասի մյուսեր, այսուհետև՝ ՀԲԱՆ, Վան, 7], Կարին, Սեբաստիա, Պոլիս, Բուրդուր տարածքում՝ ե > է անցումը, որն ընդգրկում է բոլոր դեմքերի դիմարվանիշ քեբույքները, այսպես՝ գ'ըրեն, գ'ըրես, գ'ըրէ, գ'ըրենք, գ'ըրէք, գ'ըրեն [ՀԲԱՆ, Սեբաստիա, 81]:

Բարբառային մյուս վայրերում գրաբարյան ներկայի դիմանիշ ձևայինների փոփոխությունը ընթանում է ե > ի հնչյունական անցման ճանա-

սլարեռով, որի բոլոր միջակալ սատիճանները պոստալանված են բարբառային միավորներում:

Ակն, Ռոդոսքո, Ասլանբեգ տարածքում այդ անցումը կատարվում է միայն եզակի 3-րդ դեմքում՝ սիրեմ, սիրես, սիրի, սիրենք, սիրեք, սիրեն [ՀԲԱՆ, Ռոդոսքո, 192]: Եվդոկիայում և Խարբերդում այն առկա է եզակի և հոգնակի 1-ին դեմքերում ձայնորդանալսորդ դիրքում՝ կըրիմ, կըրես, կըրե, կըրինք, կըրեք, կըրեն [ՀԲԱՆ, Խարբերդ, Հաբուսի, 303]: Մալաթիայում, Տիգրանակերտում և Համշենում ե > ի հնչյունական փոփոխությունը, բացի եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերից, կատարվում է եզակի 2-րդ և հոգնակի 3-րդ դեմքում, այսպես՝ խըմիմ, խըմիս, խըմե, խըմինք, խըմեք, խըմեն [ՀԲԱՆ, Տիգրանակերտ, 2], Տրապիզոնի, Թրիվիալի, Գրիմի, Նոր Նախիջևանի, Մուշավայի բարբառային միավորներում՝ մուս հոգնակի 2-րդ դեմքում՝ սիրիմ, սիրիս, սիրե, սիրինք, սիրեք, սիրեն /Աճառյան, 1959, 563/:

Ոգմ, Գարաբադ, Ագուլիս, Մեդրի տարածքում ե > ի հնչյունական անցումը ավարտվում է և ընդգրկում է բոլոր դեմքերը՝ աղիմ, աղիս, աղի, աղիք, աղիք, աղին [Աղայան, 1954, էջ 209]:

Ա խոնարհման բայերը հիմնականում պոստալանված են գրաբարյան ներկայի դիմային քերթյոքների ա ձայնավորը՝ մըմամ, մըմաս, մըմա, մըմանք, մըմաք, մըման [ՀԲԱՆ, Մոկս, Հաղին, 287]: Այս օրինակավորությունը չի գործում այն բարբառային միավորներում (Ձեյթուն, Մարսոդա), որոնցում առկա է ա>օ հնչյունափոխությունը՝ մըմօմ, մըմօս, մըմօ, մըմօնք, մըմօք, մըմօն [ՀԲԱՆ, Ձեյթուն, 110]:

Գրաբարյան ներկայի դիմային վերջավորություններով և բայի անկատարի հիմքի համադրությամբ բարբառներում կազմվում են սահմանական ներկան, ապառնին և ըղձական ապառնին:

Հաջորդ խումբը գրաբարյան անցյալ անկատարի ցուցիչներն են, որոնք, դարձյալ անկատարի եիմքին համադրվելով, կազմում են սահմանական անկատար անցյալ, ըղձական անցյալ ժամանակաձևերը:

Հինհայերենյան պնցյալ անկատարի դիմային վերջավորությունները միջին հայերենում հիմնականում պոստալանվել են՝ բացառությամբ հոգնակի առաջին դեմքի, որտեղ կատարվել է ն ձայնորդի հավելում, և եզակի 3-րդ դեմքի, որը հասկանալի է յ ձայնորդի անկմամբ: Բարբառներում, բացի վերոհիշյալից, դրանք ենթարկվել են այլ փոփոխությունների, որոնց բոլոր միջակալ օղակները, ինչպես ներկայի դեպքում, առկա են:

Խարբերդ, Մալաթիա բարբառային տարածքում փոփոխություն է կրել միայն եզակի 3-րդ դեմքը, այսպես՝ գը խօսեի, գը խօսեիր, գը խօսեք, գը խօսեյք, գը խօսեիք, գը խօսեին [ՀԲԱՆ, Մալաթիա, 303]:

Փոքր Անիայի կամ արևմտյան բարբառամիսի մի շարք բարբառային միավորներում՝ Ակն, Մեբասալիս, Շապին-Գարաբիսար, Եվդոկիա, Ասլանբեգ, Նիկոմեդիա, Չմշկամագ, Ռոդոսքո,² վերոհիշյալից բացի, հոգնակի

² Բարբառների տարածքային նկարագիրը ստիում է ըստ Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման. տե՛ս Ջահուկյան, 1972, էջ 132-136:

առաջին դեմքում առկա է *ճ* հնչյունը, այսպես՝ կըսէյի, կըսէյիր, կըսէր, կըսէյանք, կըսէյիք, կըսէյին [ՀԲԱՆ, Նիկոմեդիա, Խասկալ, 283]:

Նշված երևույթը Հ. Աճառյանը բացատրում է կամ. «...1/ ներկայի հոգնակի առաջին դեմքի և կամ 2/ մենք դերանվան մասնադուրյամբ: Ներկա հզ. ա դեմքը լինում էր *սիրենք*, ուստի անկատարն էլ *սիրենաք* ասելու տեղ դարձավ *սիրեանք*: Նույնպես մենք դերանունը, որ բնականաբար պիտի կցվեր շարունակ անկ. հզ. ա դեմքին, պիտի ազդեր իր ռեզակսնով» [Աճառյան, 1959, 565]:

Վերոբերյալ փաստից ելնելով՝ Աճառյանը կարծում է, որ զարգացման հաջորդ աստիճանում ձայնավորների միակերպության օրենքի համաձայն հոգնակի առաջին դեմքի *ա* ձայնավորը փոխվում է *ի* հնչյունի՝ *լանք > էինք*:

Դիմաբվային ցուցիչների զարգացման հետագա փուլում անկատարի երկձայնավոր ձևերում է և ի հնչյունների միջև հավանաբար արաս-սանական բարենեղյունության համար ա լծորդության բայերի համաբանությանը հավելվել է *յ* ձայնորդը: Նման կազմությունը հասուկ է Շապին-Գարսիխար, Մալաթիա տարածքներին՝ բաքենյի յա, բաքենյի ա, բաքենյա ա, բաքենյաք ա, բաքենյիք ա, բաքենյին ա [Դանիելյան, 1967, 125]:

Ի դեպ, հավանաբար *յ* հնչյունի հավելումը մոխորդել է հոգնակի առաջին դեմքում *ն* ձայնորդի գործառնանը, քանի որ անկատարի հարսուցույցում *յ* հնչյուն ունեցող Մալաթիայի բարբառի հոգնակի առաջին դեմքին հասուկ չէ *ն* ձայնորդը:

Անկատարի դիմաբվային վերջավորությունների զարգացման հաջորդ փուլը բնութագրվում է միմյանց հաջորդող է, ի ձայնավորներից որևէ մեկի սղմումը: Այսպես՝ Բիբլիա, Մուշ, Կիլիկիա, Եդեսիա բարբառային տարածքում սղվել է և հնչյունը՝ խօսի, խօսիր, խօսէր, խօսինք, խօսիր, խօսին [ՀԲԱՆ, Բիբլիա, Դերբլ, 319], իսկ հարավկենտրոնական բարբառավածքի և հարավային միջբարբառավածքի բարբառային որոշ միավորներում (Մասուն, Ոգմ, Մոսկան, Խնուս, Ալաշկերա, Վան) ի ձայնավորը՝ կըրէ, կըրէր, կըրէր, կըրէնք, կըրէք, կըրէն [ՀԲԱՆ, Վան, Արամետ, 257]:

Համշենը կոզխացած է անկատարի իր վերջավորություններով և չի հարում բարբառային որևէ տարածքի՝ կըրէյի, կըրէյդը, կըրէր, կըրակը, կըրէկը, կըրէյնը [ՀԲԱՆ, Համշեն, Օրդու, 94]: Այստեղ եզակի 2-րդ դեմքում գրաբարյան *էիր* վերջավորության փոխարեն առկա է դը թեքույթը, որը «...որիշ բան չպիտի լինի, եթե ոչ ստանկերենի նույն անկատարի մասնիկի ծանր ձևը» [Աճառյան, 1959, 569]:

Ա խոնարհման բայերի գրաբարյան անկատարի վերջավորությունները համանման փոփոխություններ են կրել: Տարբերությունն այն է, որ բարբառների մի մասում՝ Խարբերդ, Մալաթիա, Կարին, Ակն, Սեբաստիա, Պոլիս, Դրին, Նոր Նախիջևան, Արծկե, Արճեշ, ա լծորդ ձայնավորը դիմորոշ թեքույթներից առաջ պահպանվում է: Այս դեպքում դրա և թեքույթների միջև ավելանում է *յ* հնչյունը՝ մընայի, մընայիր, մընաթ, մընայինք, մընայիք, մընային [ՀԲԱՆ, Արծկե, Առնջկույս, 58]: Ի դեպ, Խարբերդում այդ հնչյունը առկա է միայն հոգնակի առաջին դեմքում՝ աղաի, աղաիր, աղար, աղայաք, աղաիք, աղաին [ՀԲԱ, 1982, էջ 261]:

մի խմբում: Դրանք համանուն գույգեր են կազմում եզակի և հոգնակի թվի տարրեր դեմքերում: Այսպես՝ հարավկենտրոնական բարբառախմբի և հարավային միջբարբառախմբի բարբառների (Վան, Մոկս, Խնուս, Ոզն, Սասուն) մի շարք խոսվածքներում նույնանուն են եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի ցուցիչները. երկու դեմքերի համար էլ գործածվում է *էր* վերջավորությունը՝ մընէ, մընէր, մընէր, մընէնք, մընէք, մընէն (ՀԲԱՆ, Մոկս, 287):

Սպարկերտ, Ալաշկերտ, Մոկս, Գավաշ բարբառային զոտու մի շարք խոսվածքներում համանունություն է առկա եզակի թվի երեք դեմքերում, որոնցում գործառում է ևր մասնիկը, այսպես՝ խօսէր, խօսէր, խօսէր, խօսէնք, խօսէք, խօսէն (ՀԲԱՆ, Սպարկերտ, 158):

Սասունի, Մոսկանի, Խուրի, Խնուսի, Մուշի, Բուլանոյիսի, Ալաշկերտի մի շարք խոսվածքներում համանուն գույգեր են եզակի թվի երկրորդ և երրորդ դեմքի *էր*, ինչպես նաև եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերի ևնք դիմաբականիչ ցուցիչները, այսպես՝ խօսէնք, խօսէր, խօսէր, խօսէնք, խօսէք, խօսէն (ՀԲԱՆ, Խնուս, Գոպալ, 45):

Սասունի և Մուշի մի քանի բնակավայրերում, Շասախում /Տղացյալը/ վերոնիշյալին գումարվում է նաև հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի համանունությունը եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերի հետ, այսպես՝ խօսէկ, խօսէր, խօսէր, խօսէկ, խօսէկ, խօսէն (ՀԲԱՆ, Սասուն, Գեղիգուզան, 62):

Սասունի մի շարք բնակավայրերում /Հազգո, Հոսներ, Քովի, Արփի/ եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի համանունությամբ գուզահետ առկա է հոգնակի առաջին ու երկրորդ դեմքերի նույնությունը՝ խօսէմ, խօսէր, խօսէր, խօսէկ, խօսէկ, խօսէն (ՀԲԱՆ, Սասուն, 201):

Միայն հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի վերջավորությունները համանունությամբ շարք են կազմում Համշենի մի շարք վայրերում, այսպես՝ զինայի, զինայդ, զինար, զինայկը, զինայկը , զինայնը (ՀԲԱՆ, Համշեն, Ունիե Բալուդ, 252):

Եզակի և հոգնակի թվերի առաջին դեմքերի համանունություն է առկա Տիգրանակերտում, այսպես՝ ծա;խէնք, ծա;խիք, ծա;խէր, ծա;խէնք, ծա;խէք, ծա;խէն (Ա. Հանեյան, 1978, 110):

Ի մի բերելով մասնիկավոր կազմությամբ բարբառներում դիմաբականիչ վերջավորությունների նյութական արտահայտության ձևերը՝ կարելի է ենթադրել, որ նախապես տեղի է ունեցել եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի նույնացում, որոնք զրուբարում տարբերվում էին միայն ի հնչյունի սովորությամբ, այսպես՝ Լիբ (եզակի 2-րդ դեմք) – Լը (եզակի 3-րդ դեմք): Հնարավոր է՝ ի հնչյունի անկմամբ դրանք սաացել են ձևային միևնույն արտահայտությունը, որն այնուհետև համաբանությամբ ընդգրկել է նաև առաջին դեմքը՝ առաջացնելով եզակի թվի դիմային վերջավորությունների եռանդամ շարք:

Բացի այդ, բարբառներում առկա է եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի մասնաախյա կառուցվածք, սակայն չի արձանագրվել եզակի առաջին և երրորդ դիմային թեքությունների համանունություն:

Համամասն ճանապարհով, ըստ երևույթին, սկզբնապես կապարվել է նաև հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի նույնացում, որոնց

մի խմբում: Դրանք համանուն գույգեր են կազմում եզակի և հոգնակի թվի սուրբեր դեմքերում: Այսպես՝ հարավկենտրոնական բարբառախմբի և հարավային միջբարբառախմբի բարբառների (ււան, Մոկս, Խնուս, Ոզմ, Սասուն) մի շարք խոսվածքներում նույնանուն են եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի ցուցիչները. երկու դեմքերի համար էլ գործածվում է *էք* վերջավորությունը՝ մընէ, մընէր, մընէր, մընէք, մընէք, մընէն [ՀԲԱՆ, Մոկս, 287]:

Սպարկերա, Ալաշկերա, Մոկս, Գավաշ բարբառային զոսու մի շարք խոսվածքներում համանունություն է ստեղծվում եզակի թվի երեք դեմքերում, որոնցում գործածում է և բնական լինելը, այսպես՝ խօսէր, խօսէր, խօսէր, խօսէք, խօսէք, խօսէն [ՀԲԱՆ, Սպարկերա, 158]:

Սասունի, Մոսկանի, Խուրի, Խնուսի, Մուշի, Բուլանուխի, Ալաշկերաի մի շարք խոսվածքներում համանուն գույգեր են եզակի թվի երկրորդ և երրորդ դեմքի *էք*, ինչպես նաև եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերի *էնք* դիմաբականից ցուցիչները, այսպես՝ խօսէք, խօսէր, խօսէր, խօսէք, խօսէք, խօսէն [ՀԲԱՆ, Խնուս, Գավաշ, 45]:

Սասունի և Մուշի մի քանի բնակավայրերում, Շատախում /Տղապար/ վերոնիշյալին գումարվում է նաև հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի համանունությունը եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերի հետ, այսպես՝ խօսէկ, խօսէր, խօսէր, խօսէկ, խօսէկ, խօսէն [ՀԲԱՆ, Սասուն, Գեղիգուզում, 62]:

Սասունի մի շարք բնակավայրերում /Հազգո, Հոսներ, Քոլի, Արվի/ եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի համանունությանը զուգահեռ ստեղծվում է հոգնակի առաջին ու երկրորդ դեմքերի նույնությունը՝ խօսէմ, խօսէր, խօսէր, խօսէկ, խօսէկ, խօսէն [ՀԲԱՆ, Սասուն, 201]:

Միայն հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի վերջավորությունները համանունության շարք են կազմում Համշենի մի շարք վայրերում, այսպես՝ զինայի, զինայդ, զինար, զինայկը, զինայկը, զինայնը [ՀԲԱՆ, Համշեն, Ունիկ Բալուդ, 252]:

Եզակի և հոգնակի թվերի առաջին դեմքերի համանունություն է ստեղծվում Տիգրանակերտում, այսպես՝ ծա;խէք, ծա;խիր, ծա;խէր, ծա;խէք, ծա;խէք, ծա;խէն [Ա. Հանեյան, 1978, 110]:

Ի մի բերելով մասնիկավոր կազմությանը բարբառներում դիմաբականից վերջավորությունների նյութական արտահայտության ձևերը՝ կարելի է ենթադրել, որ մախապես տեղի է ունեցել եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի նույնացում, որոնք զրաբարում սուրբերվում էին միայն ի հնչյունի սակայությանը, այսպես՝ Լիք (եզակի 2-րդ դեմք) – Լք (եզակի 3-րդ դեմք): Հնարավոր է՝ ի հնչյունի անկմամբ դրանք ստացել են ձևային միևնույն արտահայտությունը, որն այնուհետև համաբարանությանը ընդգրկել է նաև առաջին դեմքը՝ առաջացնելով եզակի թվի դիմային վերջավորությունների եռանդամ շարք:

Բացի այդ, բարբառներում ստեղծվում է եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերի մասնաախյա կառուցվածք, սակայն չի արձանագրվել եզակի առաջին և երրորդ դիմային թեքությունների համանունություն:

Համամասն ճանապարհով, ըստ երևույթին, սկզբնապես կառավարվել է նաև հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի նույնացում, որոնց

սուրարժեքությունը գրաբարում սլալանաովորված էր ա և ի հնչյուններով՝ աք (հոգնակի թվի 1-ին դեմք), իք (հոգնակի թվի երկրորդ դեմք):

Հիշյալ նմանությունն էլ Աճառյանի կարծիքով հոգնակի առաջին դեմքի և հնչյունի հավելման սլալանառ է դարձել [Աճառյան, 1961, 19]:

Նկատի ունենալով բարբառներում հոգնակի առաջին դեմքի եաք ձևի դիմաց եանք ձևի առկայությունը՝ Աճառյանը առաջ է քաշել և հնչյունի հավելման երկրորդ վարկածը. «...ոչ քե նախ ձայնավորների միակերպությունն է կատարված, որի պատճառով էլ ավելացել է հետո և ռնգայինը, այլ նախ ավելացել է և ռնգայինը՝ նմանողությամբ ներկայի և կատարյալի հոգնակի Ա դեմքի, ուր միշտ և՛ կա, որից հետո հեշտությամբ գործադրվել է ձայնավորների միակերպության օրենքը, բայց ոչ դեռ բարբառների մեջ» [Աճառյան, 1959, 566]:

Հավանաբար հիշյալ երկու փոփոխություններն էլ կատարվել են հայերենի բարբառներում, միայն քե բարբառային միավորների մի մասն ընթացել է հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի զարգացման առաջին, իսկ մյուսը՝ երկրորդ ճանապարհով: Նկատենք սակայն, որ հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի, ինչպես նաև եզակի առաջին դեմքի համանունության բազում փաստերն առանց ռնգային և հնչյունի՝ ավելի հավանական են դարձնում առաջին բացատրությունը:

Ենթադրելի է, որ ավելի ուշ դիմային վերջավորությունների զարգացման գործընթացը հաջորդաբար ընդգրկել է նաև եզակի և հոգնակի թվի առաջին դեմքերը: Հավանաբար հիշյալ երևույթը նախորդել է և ռնգայինի հավելմանը, քանի որ մի խումբ բարբառներում արձանագրված է հոգնակի և եզակի առաջին դեմքերի համանունություն առանց և ռնգայինի: Ընդ որում նման դեպքերում նկատելի է եռանդամ համանունություն. եզակի և հոգնակի առաջին, ինչպես նաև հոգնակի երկրորդ դեմքերում գործածվում է մայն էք վերջավորությունը: Կարելի է ենթադրել, որ հիշյալ եռանդամ հսկայությունն էլ հենց կարող էր և ռնգայինի հավելման սլալանառ դառնալ:

Միջին հայերենում կատարյալի գրաբարյան ներգործածն դիմորոշ ցուցիչների կրած հիմնական փոփոխությունները հոգնակի առաջին դեմքում և հնչյունի հավելումն է և եզակի 3-րդ դեմքում եաց-եց հնչյունական անցումը:

Դրանք իրենց արտացոլումն են գտել բարբառներում: Ակն, Սերաստիս, Ասլանբեգ, Ռոդոսքո բարբառներում առկա է եցաք-եցանք հիջյունական անցումը՝ սիրեցի, սիրեցեր, սիրեց, սիրեցանք, սիրեցիք, սիրեցին [ՀԲԱՆ, Ռոդոսքո, 192]:

Եցանք > եցինք հնչյունական փոփոխությունը կատարված է բարբառային միավորների մեծ մասում՝ Երևան, Պոլիս, Դրիմ, Նոր Նախիջևան, Վան, Բիթլիս, Բասեն, Մուշ, Սասուն և այլն, այսպես՝ ուզեցի, ուզեցիք, ուզեց, ուզեցինք, ուզեցիք, ուզեցին [ՀԲԱՆ, Բիթլիս, Խիզան, 397]:

Երգնկայամ եզակի 2-րդ դեմքի գրաբարյան եք վերջավորությամբ համապատասխանում է իր ձևությոն, որի առաջացումը Դ.Կաստանդանը բացատրում է մյուս դեմքերում առկա ի հնչյունի համարանությամբ. «Անցյալ կատարյալի եգ. 2-րդ դեմքի -եր-ի դիմաց բարբառում առկա -իր-ը և հոգնակի 1-ին դեմքի ա-ի դիմաց գոյություն. ունեցող ի-ն սլետք է բացատրել մյուս դեմքերի -ի-ի համաբանությամբ, որով, ինչպես նաև հոգ. 2-րդ դեմքի -եր, -իր

գուգահեռ ձևերի դիմաց միայն -իք ձևի գործածությամբ, բարբառում միասնականացել է այդ ժամանակի ձևաբանական արտահայտությունը» [Դ. Կոստանյան, 1979, էջ 100]:

Գրաբարյան կատարյալի կրավորածն ցուցիչները ևս միջին հայերենում ենթարկվել են փոփոխության. հոգնակի երկրորդ դեմքի այբ ձևությամբ վերածվել է աբ-ի:

Վերոհիշյալից հետո հոգնակի երկրորդ և առաջին դեմքերի վերջավորությունները նույնացել են: Դրանց տարբերակման հարցը հավանաբար լուծվել է և հնչյունի հավելմամբ:

Ենթադրելի է, որ նախապես կատարվել է հոգնակի երկրորդ դեմքի դիմային վերջավորության ձևավորությունը՝ այբ-աբ, որից հետո միայն հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի համանունությունից խուսափելու համար քերես ներկայի հոգնակի առաջին դեմքի համաբանությամբ կատարվել է և ձայնորդի խավելում: Հավանաբար հոգնակի առաջին դեմքի վերոհիշյալ փոփոխությանը նախապես ենթարկվել են կրավորածն խոնարհման բայերը:

Հիշյալ վարկածը կարելի է հիմնավորել այն վաստով, որ բարբառային տարբերակների մի խմբում (Մալաթիա, Խարբերդ, Համշեն) կատարյալի հարադրուցային ձևերում առկա է հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի համանունություն, այսպես՝ զը խօսէյի, զը խօսէյիր, զը խօսէր, զը խօսէյաք, զը խօսէյաք, զը խօսէյին [ՀԲԱՆ, Խարբերդ, գ. Հաբուսի, 303]:

Հարավարևելյան բարբառախմբի Խոյ-Մարաղայի և արևելյան բարբառախմբի Ագուլիսի բարբառներում կատարյալի եզակի առաջին դեմքում գործառում է ամ դիմանիշ ցուցիչը՝ խըմամ, խըմար, խըմավ, խըմանք, խըմար, խըման [ՀԲԱՆ, Ուրմիա, Իքի աղաջ, 210]: Այն, ըստ Աճառյանի, ներկայի առաջին դեմքի համաբանությամբ է առաջացել [Աճառյան, 1959, 574]:

Անցյալ կատարյալի նմանատիպ կազմություն է առկա նաև Վան (Ալյուր), Բերկրի (Քոներ), Աղբակ (Վանք, Հասպատան), Մակա (Հադին) բարբառային գոտու սակավաքիվ բնակավայրերում, օրինակ՝ խըմամ, խըմար, խըմավ, խըմանք, խըմար, խըման [ՀԲԱՆ, Բերկրի, Քոներ, 297]:

Քանի որ հիշյալ վայրերը աշխարհագրորեն հեռու են արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի և Ագուլիս-Մեղրիի բարբառախմբերի գրաված տարածքից, որով և բացառվում է դրանց լեզվական ազդեցությունը, հետևաբար կատարյալի առաջին դեմքի մ վերջավորությունը առկայությունը բարբառային տարբեր տարածքներում առավել ևս ընդգծում է դրանց՝ նույն երևույթի, այսինքն՝ ներկայի առաջին դեմքի համաբանությամբ առաջացած լինելը:

Որպես օրինաչափություն՝ կատարյալի հարադրույցի եզակի առաջին դեմքի ամ ցուցիչը բնորոշ է կրավորածն վերջավորություններով կատարյալ ունեցող բարբառային միավորներին: Սակավաքիվ խոսվածքներում միայն (Նախիջևան, Վայք տարածքի) եզակի առաջին դեմքի վերաբերյալ տարբերակը գոյություն ունի է նաև անցյալ կատարյալի ներգործածն վերջավորություններին, այսպես՝ խըմեցիմ, խըմեցիր, խըմեց, խըմեցինք, խըմեցիր, խըմեցին [ՀԲԱՆ, Նախիջևան, Ագնաբերդ, 25]:

Աստրալյանի բարբառում մ հնչյունը առկա է նաև անկաստարի առաջին դեմքում՝ իիմ, իիդ, էր [Աճառյան, 1959, 574]: Աճառյանը ենթադրում է, որ անկաստարի մ վերջնահնչյունը կատարյալի նմանությամբ է առաջացել:

Ի դեպ, անցյալ ժամանակածևների դիմային վերջավորությունները իրականում նույնն են, և դրանց իմաստային տարբերությունը պայմանավորված է ներկայի հիմք-անցյալի հիմք հսկայությունով:

Մի դեպքում դրանք ավելանում են ներկայի հիմքին (ըզծական, հուրկադրական և ենթադրական անցյալ), մյուս դեպքում՝ անցյալի հիմքին՝ կազմելով անցյալ կատարյալի ժամանակածևները՝ գրեցի, խաղացի: Այս օրինակավորությունից շեղվում են միայն ածանցավոր բայերը, որոնց անցյալ կատարյալ և ըզծական անցյալ ժամանակների տարբերությունը պայմանավորված է և հիմքով, և վերջավորություններով՝ հեռանալ - հեռաց - ա (անց. կառ.), հեռան - ա - յի (ըզծական անցյալ), հեռախար գարձանալի չէ անցյալ անկաստարի ձևերում ևս մ հնչյունի առկայությամբ:

Դեմքի և թվի դրսևորման ձևաբանական միջոցներ են նաև օժանդակ բայերը, որոնք մասնակցում են վերլուծական ժամանակածևները կազմելիս:

Խիստ կարևոր է օժանդակ բայի դերը քերականական ժամանակների իմաստների դրսևորման անսանկյունից: Չնակազմիչ դերբայների և օժանդակ բայերի հարադրմամբ կազմությունները ժամանակային իմաստի դրսևորման մեծ հնարավորություններ ունեն: Պատճառն այն է, որ հիշյալ բաղադրություններում դերբայը ցույց է տալիս գործողության որևէ վիճակ՝ կատարվող, կատարված և կատարելի լինելու, իսկ օժանդակ բայը՝ այն ժամանակակետը, որի համեմատությամբ կատարվում է գործողությունը: Այս առումով չափազանց կարևոր է օժանդակ բայի երկու ժամանակ ունենալը: Մա հնարավորության է տալիս դերբայի արսահայտած գործողությունը համեմատել ոչ միայն ներկա, այլև անցյալ ժամանակակետի հետ և կազմել քերականական մի շարք ժամանակներ:

Գրաբարի համեմատությամբ օժանդակ բայը հայերենի բարբառային միավորներում կրել է մի շարք փոփոխություններ, սակայն դրանց չենք անդրադառնա, քանի որ օժանդակ բայը նույնանում է դիմային վերջավորությունների հետ, որոնք համապատասխան լծորդ ձայնավորի հետ գործածվում են համադրական ձևերում՝ որպես դիմաբավանիշ ցուցիչներ: Իսկ դիմաբավային թեքայքների համապատասխանությունները գրաբարի հետ արդեն ներկայացվել են: Դրանցից հետաքրքրություն է ներկայացնում միայն եզակի 3-րդ դեմքի օժանդակ բայը:

Բարբառային մի որոշակի տարածքում՝ Արարատյան, Մեղրի, Ագուլիս, Ջուղա, Գյուրաբաղ, Ասարախան, Շամախի, Համզեն (Դանիկ), Խարբերդ, Երզնկա, Արաբկիր, Կեսաբիա, Կիլիկիա, Նդեսիս, Արճեշ-Արծկե, Ոգմ, Խոտաբուր, եզակի թվի երրորդ դեմքում գործածվում է օժանդակ բայի ա հնչյունով տարբերակը:

Աճառյանին անհայտ սլաոնաոներով է կատարվել է > ա հնչյունական անցումը. «Հայտնի չէ՝ ինչ սլաոնաոով եզակի գ դեմքի է ձևը դառնում է ա» [Աճառյան, 1961, էջ 64]:

Դ. Կոստանդյանի կարծիքով է > ա անցումը կարելի է բացատրել հետևյալ շղթայով, որի բոլոր օղակները կան բարբառներում՝ է > է՝ > ա* > ա.

«...է-ի արտասանության ժամանակ բերանի բացվածքի աստիճանաբար լայնացումով ստացվում է օժանդակ բայի ա-ն, ճիշտ հսկառակը այն ընթացքի, որ բարբառները ցուցաբերում են ա-ից է-ի առաջացման, այս դեպքում արդեն ա-ի արտասանության ժամանակ բերանի բացվածքի աստիճանական նեղացմամբ: Այսպիսի մեկնաբանության դեպքում է > ա զուգարանության սկիզբը պետք է տեղադրել արևմտյան տարածքում, որոնցից լեզվական երևույթը շարժվել է դեպի արևելք և իբրև լեզվական երևույթի շարժման ընթացքի վերջին կետ՝ այստեղ ընդգրկել է մեծ տարածք» [ՀՐԱ, 1985, էջ 60]:

Օժանդակ բայի անցյալ ժամանակը բարբառներում դրսևորվում է հետևյալ կերպ.

1. պարզ ձևերով, որոնք գործառում են զանազան հնչյունական տարբերակներով և հիմնականում նույնանում են անցյալ ժամանակաձևեր կազմող դիմաքվային վերջավորությունների հետ:
2. բաղադրյալ ձևերով, որի դեպքում ներկայի կազմություններին ավելանում է որևէ բառ-մասնիկ՝ էր, լալ, լէ, նէ:

Օժանդակ բայի պարզ ձևերը ասկա են Թխֆիս, Աստրախան, Ոզմ, Սվեդիս, Կարին, Տրասիլգան, Համշեն, Սուչավա, Նոր Նախիջևան, Պոլիս տարածքում: Նկատելի է, որ ներկա ժամանակում օժանդակ բայի ի ձայնավորով աարբերակ ունեցող բարբառները անցյալում գործածում են է հնչյունով ձևերը:

Օժանդակ բայի բաղադրյալ ձևերը ընդգրկում են Դարադադ, Մեդրի, Կարճևան, Ազուլիս, Խոյ, Ուրմիս, Մարադա, Բուրդուր, Հաջըն, պարսկահայ տարածքները: Ինչպես նշվել է, դրանք կազմվում են որևէ բառ-մասնիկով, որն ավելանում է ներկայի ձևերին: Ընդ որում բանի որ դեմքի և թվի զուգավորը արտահայտվում է օժանդակ բայի ներկա ժամանակի ձևերով, ուստի հիշյալ մասնիկները ցույց են տալիս միայն ժամանակի, այս դեպքում՝ անցյալ ժամանակի իմաստ: Հարկ է նույն հավելել, որ այդ բառ-մասնիկները գործածում են ավելա խոսվածքի անցյալ ժամանակաիմաստն ունեցող բոլոր ձևերում՝ անցյալ անկատար, վաղուկատար անցյալ, ապակատար անցյալ և այլն:

Մարադա, Խոյ, Ուրմիս, Սուլմաստ, Նախիջևան /Ազա/ բարբառային գոտում օժանդակ բայի անցյալի ձևերը կազմվում են էր մասնիկով՝ գուցաս էմ էր, գուցաս ևս էր, գուցաս էր, գուցաս էր* էր, գուցաս էր* էր, գուցաս ևն էր (Խոյ, Կարսիլըզի, 363), Բուրդուրում և Հաջընում՝ իղի մասնիկի հարադրմամբ, այսպես՝ նրատրցընում ըմ իղի (նատընում էի), նրատրցընում ըմ իղի նրատրցընում ա իղի, նրատրցընում ըիք իղի, նրատրցընում ըք իղի, նրատրցընում ըմ իղի [Ն. Սյրաչյան, Բուրդուրի բարբառ, էջ 14]:

Նաւ // նէ մասնիկի օգնությամբ են անցյալ անկատարը կազմում Գողթն գավառի որոշ խոսվածքներ՝ Ազուլիս, Բիսա, Յընա, Ռամիս, Փառակա, Տանակերա՝ խօսըմ ըմ նա*և, խօսըմ ըս նա*և, խօսըմ նա*և, խօսըմ ըք նա*և, խօսըմ ըք նա*և, խօսըմ ըմ նա*և /ՀՐԱՆ, Նախիջևան, Փառակա, 13/

Օժանդակ բայի բաղադրյալ ձևերը լալ /լա, լէ/ մասնիկով են կազմվում Հադրուր, Շադախ-Քեյվան, Դարադադ, Դգմար, Կարավաբերդ, Կարճևան, Մեդրի բարբառային գոտում, այսպես՝ խաւիս ըմ լա*և, խաւիս ըս լա*և,

խոսիս լա*Լ, խոսիս ըբ լա*Լ, խոսիս ըբ լա*Լ, խոսիս ըն լա*Լ [ՀԲԱՆ, Ղարադուղ, Մարդու, 100]:

Աճառյանը փորձում է բացատրել օժանդակ բայի բաղադրյալ ձևերի առաջացումը: Այդ պատճառով նա նախ քննում է Ասարախանի բարբառի անցյալ անկատարի կազմությունը, որտեղ օժանդակ բայի անցյալ անկատարի երկրորդ ձևն է իիմ (Լի). իիմբ (Լիմբ), իիմ (Լիմ): Ըստ Աճառյանի՝ եթե այս կազմություններում իրար հաջորդող երկու ի-երը միանային, ապա կնայնանային ներկայի ձևերի հետ, և համանունություն կառուցանար ներկայի և անկատարի կազմությունների միջև: Քանի որ Ասարախանում այդ միացումը չի կատարվել, ուստի և չի հնարվել որևէ միջոց՝ կանխելու այն. «Բայց այդ միացումը կաատարվել է Մարադայի, Ազուլիսի և այլ բարբառների մեջ, որով ամենաძեղն կարիք է զգացվել զանազանություն ստեղծելու. Մրդ. ես իմ (ես եմ) և ես իմ (ես էի), իուգլի իմ կամ իուգլիմ (ուզում եմ), բայց նաև ուզում էի» [Հ. Աճառյան, 1961, 196]:

Աճառյանը կարծում է, որ հիշյալ համանուն ձևերը միմյանցից տարբերակելու ամենակարճ և ամենաբնական միջոցն էր գործածել անցյալ անկատարի եզակի 3-րդ դեմքը՝ էր, որ գործածել է Մարադայի բարբառը. «Նույնպիսի միջոցներ եղան Ազուլիսի համար նէ և Մեդրիի համար լոռ, որոնք, իբրև դեբբայ անդամ լինելով, ավելի հարմար էին որևէ բայի եզակի և հոգնակի բոլոր դեմքերի համար» [Հ. Աճառյան, 1961, էջ 196]:

Աճառյանի այս վարկածը հիմնավորվում է բարբառային վաստերով: Օժանդակ բայի բաղադրյալ կազմություն ունեցող բարբառային միավորները հիմնականում օժանդակ բայի ներկայի ձևերում ունեն համանուն գույգեր, որոնք էլ ամենայն հավանականությամբ բուռ-մասնիկների գործածության պատճառ են դարձել:

Այսպիսով, դիմարկային բերույթները զարգացման որոշակի ուղի են անցել և լեզվի զարգացման տարբեր շրջաններում ենթարկվել տարաբնույթ փոփոխությունների, որոնց բոլոր միջանկյալ օղակները պահպանված են բարբառներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱՏ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղայան Է., Մեղրու բարբառը, Երևան, 1954:

2. Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 4, մաս Ա, Երևան, 1959:

3. Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 4, մաս Բ, Երևան, 1961:

4. Թ. Դանիելյան, Մալաթիայի բարբառը, Երևան, 1967:

5. Դ. Կոստանդյան, Երզնկայի բարբառը, Երևան, 1979:

6. Հայերենի բարբառագիտական առկա: Ուսումնասիրություններ և նյութեր.

// Երևան, մաս 1, 1982, մաս 2, 1985:

7. Հայերենի բարբառագիտական առկաի նյութերի հավաքման ծրագիր, Երևան, 1977:

8. Հանելյան Ա., Տիգրանակերտի բարբառը, Երևան, 1978:

9. Ա. Ղարիբյան, Հայերենի նարահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Երևան, 1958:

10. Ն. Մկրտչյան, Բուրդուրի բարբառը, Երևան, 1971:

11. Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:

12. Օգտագործված են Հայերենի բարբառագիտական առկաի ծրագրով հավաքված նյութերը, որոնք պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում:

Հնդեվրոպական (հ.-ե.) առանձին լեզուների միջև անցկացվող զուգահեռները հնարավորություն են ընձեռում առավել ճիշտ որոշելու նրանց աղբյուրն ու դիրքը միասնության շրջանում: Այդ միասնությունից տարանջատվելու գործընթացը, բնականաբար, տեղի չի ունեցել միանգամից, աստմային սկայյայունի տեսքով: Իրականում եղել է երկարատև և շարունակական մի գործընթաց, որը ձգվել է դարեր և հազարամյակներ: Ընդ որում, նախալեզվից սկզբնապես առանձնացել են ոչ թե լեզուները (ժամանակակից ընկալմամբ), այլ իրար մոտ գտնվող լեզվախմբերն ու լեզվաճյուղերը:

Այս առնձնը հաշվի առնելով՝ լեզվաբանների կողմից ենթադրություն է առաջ բաշվել երբևէ գոյություն ունեցած հայ-հունա-հնդ-իրանական լեզվական ամբողջության մասին, որը կոչում են նաև հայ-հունա-արիական: Այդ տեսության հիմքը դրել է գերմանացի գիտնական Ֆ. Շպեխտը, որը բարձրացրել է հ.-ե. ամբողջությունից աարբեր լեզվախմբերի առանձնացման հաջորդակցության հարցը՝ համարելով, որ նախ տարանջատվել են հնդիրանցիները, հույները և հայերը¹:

Նշված տեսակետը պաշտպանել են Գ. Ջահուկյանը և հայ լեզվաբանների մեծ մասը²: Ժամանակակից արևմտյան գիտնականները, սակայն, այդ վարկածն ընդունում են մասնակիորեն: Օրինակ, 2003 թ. լույս աեսած՝ Ֆ. Կորալսոնդաի հիմնարար աշխատության մեջ, որը նվիրված է հայոց լեզվի պատմահամեմատական հնչյունաբանության և բերականության հարցերին, հայերենը դիտվում է որպես արդի ալբաներենին մոտ մի լեզու, և նրա դիրքը համարվում է միջանկյալ՝ հունարենի և սլավոնա-բալթյան լեզուների միջև³:

Արևմտյան հնդեվրոպաբանության մեջ գրեթե սովորելի մեջ են մնում հայ-հնդկական և հայ-իրանական սերտ զուգաբանությունների հարցերը⁴: Այս առումով խառկապես հետաքրքիր է հայ-իրանական առնչությունների խնդիրը՝ հաշվի առնելով հայերենում մեծաքանակ իրանական փոխառությունների առկայությունը: Հայերենի իրանական փոխառություններին անդրադարձել են Հ. Հյուբշմանը, Է. Բենվենիստը, Հ. Աճառյանը, Հ. Բեյլին, Ռ. Շմիտը, Գ. Ասատրյանը և շատ ուրիշներ⁵: Այս խնդրին առանձին մենագրություն է նվիրել Լ. Հովհաննիսյանը⁶:

Ինչ վերաբերում է հ.-ե. միասնության շրջանից եկող հայ-իրանական զուգաբանություններին, ապա քե՝ հայաստանյան, քե՝ արտերկրյա լեզվաբանական գիտության մեջ առավել քիչ ուշադրություն է դարձվել այս խնդրին: Այստեղ, նախ և առաջ, անպայման հարկ է ի նկատի ունենալ *իրանական* եզրի խիստ ընդգրկուն և տարադունակ լինելը: Այն իր մեջ ներառում է աարբեր պատմա-աշխարհագրական տարածքներում խառնվող բազմաթիվ լեզուներ ու բարբառներ: Մինչդեռ իրանական լեզվաճյուղը

* Շնորհակալություն եմ հայտնում Հրաչ Մարտիրոսյանին (Լեդեն)՝ սույն հոդվածը մանրամասն կարդալու և արժեքավոր դիտարկումներ անելու համար:

հաճախ դիտարկվել է որպես մեկ ամբողջություն: Հայ-իրանական լեզվական զուգարանությունների հարցը գրեթե միշտ քննարկվել է հենց այդ ամբողջության շրջանակներում:

Ավելի համակողմանի և ընդգրկուն սլաոկեր տառապալու համար ճիշտ կլինի առանձին հետազոտել զոհն հայ-արևմտաիրանական և հայ-արևելաիրանական հասալոյքներում ստկա զուգարանությունները: Հայ-արևելաիրանական առնչությունների ուսումնասկլումն համար հստկապես կարեար է օսերենի տվյալների համակողմանի քննությունը: Օսերեն սսեղով՝ ի նկատի ունենք ոչ միայն ներկայումս Հյոսիսսային և Հարսվային Օսիսյում խոսվող լեզուն, այլև նրա պատմական զարգսցման փուլերը ներկայսցնող սլսսներենը և իին սկյոսերենը, որոնք վկայված են միայն առանձին րառսձներով և անձնանուններով⁷:

Հայ-օսական հնագոյն լեզվական առնչությունների հարցը մեզ օգնում է առավել հստակ սլաոկերսցում կսզմելու հայերի՝ սառչին իրանցիների հետ ունեցած սերտ շկումների մսսին: Ամենայն հսվանակսնությսմք, այդ առանձին սերտ շկումները եղել են հենց սկյոսական զսնսզուն ցեղերի հետ: Հնդեվրոպական իմքից եկող հայ-օսական զուգարանությունները վկայում են հայ-իրանական մերձակցության մեջ ստկա առավել կոնկրետ և մսսնավոր բնոյք կրող ցեղակցության մսսին:

Սոյն հողվածի նյոքը օս-հայկական երեք րացսռիկ (էքսկլզիվ) զուգարանություններ են, որոնք սլսականում են զգայական ընկակումների հետ կսպված հսսկացությունների իմսստսյին դսշսին և տրտսհսյսում են սիրուն առնչվող նշանակություններ: Դ-րանք են՝ bæll-օն «ձզտեր», «րսող-ձար» – րաղ-ձ; tælf-օն «շարժվել, րսրստալ» – տարփ- և war-z-օն «սիրել» – զեղ-ձ «սսստիկ փսփսոգ»:

1.Օս. bællօն (դիզորական րարքստով՝ bællun) «ձզտեր», «րսողձար» – հայ. րաղձ «փսփսոգ, իղձ»

Հայերեն րառի ծագումը Հ.Աճսյանի և Գ.Ջսռուկսյանի կողմից համարվում էր անհայտ, քեև նրանց հայտնի էր, որ Հ. Պետերսոնը հայերեն ու օսերեն ձևերը բխեցրել է միևնոյն հ.-է. bhelgʰ- նակսձկից⁸: Ըստ երևոյթին, հայերենում առավել հսվանական է -ձ աճականի անջատումը. այդ դեպքում րաղ- «իղձ» արմստը ձևով նոյնանում է րաղ-ել՝ «միացնել, կցել», րաղ «կից» արմստին, որից ունենք կողարաղ «կողսկից, կին» րարդությունը: Հնարավո՞ր է արդյոք ենրադրել նակ իմսստսյին ընդհանրություն: «Կցել, միացնել» > «րսողձար» իմսստսյին զարգացումը րացսարելուն որոշ չսփով նսկսստում է հենց օս. bællօն րառի «ձզտեր» և «րսողձար» նշանակությունների քննությունը:

Հ. Մարտիրոսյանը (Լէյդեն) ուշադրություն հրավիրեց հայ. փաղ- «կից, միացած» արմստին, որից կսզմված են փաղել «միացնել, հարել, շարակցել», փաղոսին «պարբերություն, շաղկսպում», ի փաղ զալ «ոչխարների զուգակողրվելը» րառերը. այդ արմստն սվելի հաճախ օզտագործվում է որպես նակսձանց՝ համսսլստսսլսն րաղ-, համ-, նոյն- սձանցներին⁹: Ինչպես նշում է Հ. Մարտիրոսյանը, /փ/-ի առկայությունը տվյալ ձևում հնչյունական տեսանկյունից դժվարացնում է այդ արմստի նոյնացումը րաղ-

արմատին: Մեր նյութի համար, սակայն, առավել կարևոր է «կցել, շաղկապել» > «գուգավորվել» իմաստային զարգացումը, որը շատ մեծ է բաղ- համանուն արմատների իմաստային կապին:

Ըստ այդմ, եթե ընդունենք բաղ- համանուն արմատների ընդհանուր ծագումը, ապա *հայ.* բաղ- ձևի նախնական իմաստը, հավանաբար, պետք է լինեք «կցել, միացնել» և հետո միայն «փափագ, փափագել»: Այս նույն արմատն է, որ դարձել է մահ նախածանց՝ համ-, շաղ-, շար-, յար-, կից- նշանակությամբ և բնորոշ է հունարան դպրոցին (հմմտ. բաղարկում, բաղածայն, բաղդատել ևն)¹⁰:

Նույն բաղ «կից» արմատից է ծագել բաղեղն «պատաստուկ» բառը. «կցել, միացնել» > «պատաստուկ» իմաստային զարգացման համար հասկանալի է գաղ-ել «ծածկել, բարցնել» > գաղ-ձ-ն «պատաստուկ, գայլխոտ» գույգի հետ համեմատությունը, ինչպես և գել / գեղ- «աղբաժ, պիրկ, ձիգ» / «գեղեցկություն» արմատի հետ բաղդատումը, որից նույն ածականով առաջացել են հետևյալ ձևերը՝ գեղձ «աստիկ փափագ, բաղձանք» և գեղձ «բաղեղ, պատաստուկ»¹¹:

Այսպիսով, հին հայերենում ի հայտ են գալիս հետևյալ եռյակ-հոմանիշ- ները՝

բաղ «կից, միացված» > բաղձ «փափագ, խղճ» > բաղեղն «պատաստուկ»¹²

գել/ղ «պիրկ, ձիգ, գեղեցիկ» > գեղձ «բաղձանք» > գեղձ «պատաստուկ»:

Ինչ վերաբերում է *ou. bællən / bællun «ձգանք», «բաղձալ»* բառին, ապա Վ. Աբաևը այն բխեցնում էր *իրան. *var- «ցանկանալ, ընտրել»* նախաձևից¹³, որի ժառանգ-ձևերը քննարկված են ստորև՝ 3-րդ կետի տակ: Այս ստուգաբանությունը, սակայն, բավական կասկածելի է *v > b* և *r > l*՝ օտերենի համար անսովոր անցումներով, որոնց մասին նշում է մահ Վ. Աբաևը: Այդ պատճառով էլ *bællən* բառը հետագայում համարվել է անհայտ ստուգաբանություն ունեցող բառ¹⁴:

Օտերենում բառասկզբի /b/-ն պետք է ծագեր *իրան. /b/-ից և հ.-ե. /bh/-ից*, ինչպես, օրինակ, *հ.-ե. *bher- «քերել»* արմատից ունենք *իրան. bār «քեռ» > ou. bar-ձ «կշռել, չափել»* և *հայ. բեռ, բերել*: Մինչդեռ *իրան. /v/-ն* օտերենում պետք է օրինաչափորեն տար /w/, ինչպես *warzən* բառի դեպքում, որն, ի դեպ, ծագում է հենց *իրան. *var-* արմատից (տես N 3): Զանի որ օտերենում արդեն իսկ առկա է **var-* նախաձևի ժառանգը, հետևաբար առավել ևս անհավանական է նրանից մեկ այլ՝ *bællən* ժառանգի առաջացումը:

Հաշվի առնելով ողջ սավաժը, քերև, կարելի է կրկին վերադառնալ Հ. Պետերսոնի ստուգաբանությանը և *ou. bællən «ձգանք», «բաղձալ»* բառի *bæll-* արմատը¹⁵ բխեցնել *հ.-ե. bhel-gē-* նախաձևից, որը կարող է մահ *հայ. բաղ-ձ* արմատի հիմքը լինել: Այս դեպքում՝ գործ ունենք *հայ-օսական* քաջատիկ զուգաբանության հետ, քանի որ *հ.-ե. bhel-gē-* նախաձևի ժառանգներ այլ լեզուներում առայժմ հայտնի չեն:

2. *Ou. tælfən* (դիզորական բարբառով՝ *tælfun*) «շուտումնու գալ, շարժվել», «քայլառալ, տրոփել (սիրտը)» – *հայ. տարփի «սեր, կիրք»*

Հայերեն բառի ծագումը Հ. Աճառյանի կողմից համարվում էր անհայտ¹⁶։ Գ. Ջահուկյանը *հայ. տարփի*- արմատը համարում էր իրանական փոխառություն և համեմատում էլամերեն *Turpiš*, *Tirpiš* բառերի հիման վրա վերականգնվող *հին պարս. *trpi-* «հաճույք, բավարարություն» բառի հետ, որի մյուս զուգահեռներն են՝ *ավեստ. θrafs-* «զոհություն», *պրս. tulf* «զերեհագեցում» բառերը¹⁷։ Բոլոր նշված զուգահեռները, սակայն, չեն բացատրում *հայ. տարփի* բառիմաստի առաջացումը, բացի որ հայերենի նշանակությունն ավելի նախնական և ընդհանուր է, քան իրանական ձևերինը։ Նույնը կարելի է ասել նաև *հ.հնդ. trpyati, tarpati* «հագեցնում է, բավարարվում է» ձևերի մասին, որոնք հայերենի հետ է համեմատել Գ. Ջահուկյանը¹⁸։

Ըստ երևույթին, առավել հավանական է հայերենի ծագումը *հ.-հ. *terp(h)- / *telp(h)-* «շարժվել» նախաձևից, որն, ի վերջո, բնաձայնական ծագում ունի, ինչպես *ռուս. трепет, հայ. տրոփ-յուն* (քերական տրփի / տոփի) և այլ բազմաթիվ եվրոպական ու հնդիրանական ձևերի նախադրմանը¹⁹։ Այդ բազմաթիվ զուգահեռներից հայերենին ու օտերենին իմաստով ամենամոտը *բրդ. terpe-terp* «բլիթից (քայլի)», «աղախյուն (սրտի)» բառն է, իսկ *Ու-ի* առկայությամբ օտերենին մոտ է *ռուս. телепаться 'болтаться, мотаться'* ձևը։

Հ.-հ. **terp(h)- / *telp(h)-* «շարժվել» նախաձևի բազմաթիվ ժառանգ-ձևերից միայն *ou. tælfən* բառն է ձայնավորով և իմաստով համընկնում հայերենի հետ, ուստի ավելի դեպքում գործ ունենք *հայ-օսական'* մասնակիորեն բացառիկ (իմաստային) զուգաբանության հետ։

Հայերենն, ամենայն հավանականությամբ, զարգացել է «սրտի տրոփյուն» > «կիրք» իմաստով, ընդ որում՝ ոչ շնչել խուլ /տ/-ի առկայությունը կարող է բացատրվել բառի հնչազդափարությամբ, բացի որ սպասելի էր *հ.-հ. *t > հայ. ք* անցում, ինչպես, օրինակ, *հ.-հ. *tarp(h)-* «փռս, որոգայք, վարմ» ձևից ունենք *հայ. քարփիք, հուն. ταρπός «ձուկ որսալու վարմ», օս. tærf(æ) «ձորակ, գոգ, իջվածք», բրաշ. Tarpo-dizos* ևն²⁰։

3. *Ou. warzən* (դիզ. *warzun*) «սիրել», *bawarzən* «սիրահարվել» – *հայ. զեղծ «աստիկ փափագ»*

Ըստ երևույթին, ժամանակին իրավացի էր Հ. Պետերսոնը՝ հայերենն ու օտերենը կապելով *հ.-հ. *uel-g'h-* «տենչալ, ցանկություն» նախաձևին²¹։ Այս *հ.-հ. նախաձևի'* առանց աճականի ձևերը հայտնի են եվրոպական ու հնդիրանական բազմաթիվ լեզուներում, ինչպես օրինակ՝ *ավեստ. var-, vərənav-* «ընտրել, նախընտրել», *հ.հնդ. váraṇam* «ընտրություն, փափագ, սեր», *ռուս. велеть «կամենալ», воля «կամք», գերման. wollen «ցանկանալ», անգլ. will* ևն²²։

Հավանաբար, *հ.-հ. *uel-g'h-* արմատի տարբերակն էր **uerg'h-* «գործել» նախաձևը (որի մի ձայնդարձից հայերենում ունենք գործ բառը)։ Հ.-հ. **uel-g'h-* արմատից իրանական, սլավոնական, գերմանական լեզուներում և հունարենում առաջացել են «բանել, գործել, հմայել, դառնել» նշանակությամբ մի շարք բառեր։ Վ. Արանը սրանց է միացնում նաև *ou. warzən* բառը²³,

որը հնչյունապես երկու հ.-ե. նախածներից էլ կարող էր ծագել, սակայն իմաստով առավել մոտ է հայերենի գեղ-ձ բառին²⁴:

Ամեն դեպքում, հ.-հ. *welgʰ- և *werg- նախածները մոտ են ոչ միայն արտաբնապես, այլև իմաստներով, ուստիև դրանք կարելի է պարզապես մեկ արմատի տարատեսակներ համարել: Հ.-հ. *welgʰ- «ցանկություն» և *werg- «շտրթամբ» նախածների բնությունը ցույց է տալիս, որ «հնդեվրոպացիների» պատկերացմամբ՝ սերն ու տենչանքն անմիջականորեն առնչվում էին դյութանքի և հմայական հատկություններին: Դա երևում է պահպանված մի շարք ժառանգ-ձևերում, որոնք երկու իմաստներն էլ ունեն, ինչպես միջ. պարսկ. warz- «հմայք, դյութանք», «կախարդանք», սողդ. *warz (wrz) «ծրաշք», ռուս. борожатъ «կախարդել» և «տենչալ», բուլղ. вража «կախարդ», հուն. οργυα «միստերիա», «սրբազան արարողություն»:

Նշված հասկացությունները, ամենայն հավանականությամբ, անմիջականորեն աղերսվել են հողագործության հետ կապված՝ մեռնող-հառնող աստծո պաշտամունքին և դրան առնչվող ծեսերին: Հունաստանում, օրինակ, օրգիաներն ու միստերիաները սերտորեն կապված էին Դիոնիսոս-Բարսաի պաշտամունքին, որը փոքրասիական ծագում ունեցող՝ հողագործության և առնական բեղմնավորող ուժերը խորհրդանշող աստված էր: Մեծ Հայքում Դիոնիսոսը նույնացվում էր մեկ այլ մեռնող-հառնող աստվածության՝ Միիրին²⁵:

Իրանական լեզուներում, զուր չէ, որ warz- արմատը «հմայագերծվելով» պարզապես նշանակել է «գործել, բանել, արարել», «հողը մշակել», օրինակ՝ ավեստ. varəz-, միջ. պարսկ. warzītan, պարսկ. warzīdan (սրանցից փոխառյալ է հայ. վարժ-ել արմատը): Նմանատիպ «հմայագերծ» իմաստներ է ստացել *welgʰ-/ *werg- նախածը մաս գերմաներենում ու հունարենում²⁶: Ի հակադրություն բուլղ. եվրոպական և իրանական զուգահեռների՝ օսերենը պահել է բառի միայն մեկ նշանակությունը՝ «սիրել», ինչն էլ հիմք է տալիս օս. warzən – հայ. գեղձ զույգը համարելու հայ-օսական բացառիկ իմաստային զուգաբանություն:

¹ F. Specht, Die Ausbreitung der Indogermanen, Berlin, 1944.

² Գ. Զահունյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 86:

³ F. Kortlandt, Armeniaca (Comparative Notes), Ann Arbor, Michigan, 2003, viii.

⁴ Նման աշխատանքներից կարելի է նշել, օրինակ՝ Ch. de Lambertie, Deux isoglosses entre l'arménien et l'indo-iranien – M. Leroy, F. Mawet (eds.), La place de l'arménien dans les langues indo-européennes, Louvain, 1986, p. 48-61.

⁵ Հ. Հյուբշման, Ուսումնասիրությունը հայերենի փոխառյալ բառից, Վիեննա, 1894; H. Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1897; E. Benveniste, Sur quelques emprunts iraniens en arménien – Հանդես ամսօրեայ, 1927, p. 761-764; Նույնի Elements parthes en arménien – Revues des études arméniennes (REA), 1964, t. I, p. 1-39; Հ. Աճայան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. I, Երևան, 1940, էջ 218-323; B. W. Bailey, Iranian in Armenian – REA, 1965, t. II, p. 1-3; R. Schmitt, Iranisches lehnwort im Armenischen, REA, 1983, t. 17, p. 73-112; Գ.С. Аскарян, Контакты армянского с новоиранскими языками (дис. на соискание ученой степени доктора фил. наук), Ереван, 1991; B. A. Olsen, The noun in Biblical Armenian: origin and word-formation: with special emphasis on the Indo-European heritage. Berlin, New York, 1999, 857-920; և այլն:

⁶ Լ.С. Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990:

⁷ Սկյութերենի մասին տես *В.И. Абаев*, Осетинский язык и фольклор, т. I, Москва-Ленинград, 1949; *В.И. Абаев*, Скифо-сарматские наречия: - Основы иранского языкознания, древнеиранские языки, Москва, 1979, с. 272-361; *R. Schmitt*, Andere Altiranische Dialekte: - Compendium Linguarum Iranicarum, Wiesbaden, 1989, Skythisch, S. 92-94.

⁸ *H. Petersson*, Arische und Armenische Studien, Lund, 1920, S. 128.

⁹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), հ. IV, Երևան, 1979, էջ 472:

¹⁰ Հ. Աճառյանի խոսքերով՝ այս ածանցով «ատրկորեն քաղցմանված են շատ հույն բառեր» - Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան հ. I, Երևան, 1971, էջ 395:

¹¹ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 395-399, 505-536:

¹² Նույն բաղ արմատից է ծագում գ-բաղ-ի «քրադկել, պարապել, մի բանի հետամոտ լինել», նաև «խաբել» բառը, ընդ որում Հ. Աճառյանը ի հայտ է բերում հետևյալ երկյակ-հոմանիշները. գ-բաղ-ի > բաղ-եղմ է պատաղ-ի «քրադկել» > պատաղ-ի «քրադել բոյրը» - ՀԱԲ, հ. II, Երևան, 1973, էջ 86:

¹³ *В.И. Абаев*, Историко-этимологический словарь осетинского языка (ИЭСОЯ), т. I, Москва-Ленинград, 1958, с. 248-249.

¹⁴ *J. Cheung*, Studies in the Historical Development of the Ossetic Vocalism, Wiesbaden, 2002, p. 172.

¹⁵ Վ. Աբաևի կարծիքով՝ *ou. bæll-* արմատը ունեցել է մեկ այլ տարբերակ՝ *bæx-* «ցանկանալ», որի դերբայական ձևից կազմվել է *bærgæx* «ջնայած, քեկ» (հմմտ. *ռուս. хотеть > хота*) բառը - Նույն տեղում, էջ 252:

¹⁶ ՀԱԲ, հ. IV , էջ 389: Տարվ- արմատի մյուս ձևերն են՝ տրվի «սեր, ցանկություն» (որից՝ տրվող, տրվածք, տրվություն) և տոխի «կրքող սեր» (որից՝ տոխիլ, տոխիալ, տոխիանալ): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ այս ձևերը պատահական մնանություն ունեն *արաբ. طرب tarab* «գրգիռ, ցանկություն» և *طرف tırf* «տոխիլ, ցանկանալ» բառերի հետ: Հ. Աճառյանի կարծիքով՝ հայերենից են փոխառյալ *վրաց. t'urpa* «սիրելի, պետքների, շնորհալի, սիրուն, նուրբ», *t'urpali* «սիրահար» բառերը (Նույն տեղում): Թերևս, պատահական մնանություն ունի տարվ «գոտու մեջտեղի զարդարում կապ» բառը:

¹⁷ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 548: Հնաբավո՞ր է *հայ. տրվի / տոխի* տարբերակների կապը *հ. հնդ. turpa-* «սերմանեղուկ» կամ *երթն* «ժամույրով, զոհությամբ» բառերի հետ: Ինչ վերաբերում է *արաբ. tırf* «զերհազեցում» բառին, ապա, մեր կարծիքով, առավել հավանական է նրա կապը *հայ. բրբռ. րլիլ, րլիլ* «նվաղել» (*շոգից, քաղցից* ևն) և *ou. դիզ. tulxæ* «շոգի, զոհորշի» բառերի հետ:

¹⁸ *Г.Б. Джасукян*, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967, с. 134.

¹⁹ Այս բոլոր ձևերի բնությունը տես *В.И. Абаев*, ИЭСОЯ, т. III, Москва-Ленинград, 1979, с. 255-257. Հ.-*ti. tēp-* / *tēp-* արմատի մասին տես նաև *J. Pokorny*, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, I Band, Bern-München, 1959, S. 1077.

²⁰ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. II, էջ 162; *В.И. Абаев*, ИЭСОЯ, т. III, с. 267. Կապ ունի՝ արդյոք այս ձևերի հետ *ou. tarf* «խորը (բուս.)», «ծամր (հիվանդություն)» ձևը, որը համարվում է *tar* «նուր» և *arf* «խորը» բառերի միացման արդյունք - Там же, с. 232.

²¹ *H. Petersson*, նշվ. աշխ., էջ 127-128.

²² *J. Pokorny*, նշվ. աշխ., էջ 1137.

²³ *В.И. Абаев*, ИЭСОЯ, т. IV, Москва-Ленинград, 1989, с. 53-54.

²⁴ Հետաքրքիր է, որ հայոց ծննդաբանական ավանդության առասպելական բազմվոր Արամ իր Գեղ-եցիկ մակդիրի պատճառով սկյութների կողմից, ամենայն հավանականությամբ, կոչվել է **Warzan* (հուն. Βαρζάνης) անունով - տես *Տ. Դարբասյան*, Օտար պատմագիրներից ինչպես ավանդ՝ Հայաստանի ամենավաղ արքան, ԴԲՀ, 2007, N 1, էջ 249-261:

²⁵ Հմմտ., օրինակ, *Թովմա Արծրունի* և *Անանուն*, Պատմության Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, I, Ը, էջ 76:

²⁶ *В.И. Абаев*, ИЭСОЯ, т. IV, с. 54.

ԲԱՅԱՐՉԱԿ ԱՆԵՐԵՎՈՒՅԹԻ ԵՎ ՀԱՄԱՆՄԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ
ԶՈՒԳԱԶԵՎԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հովհաննես Զաքարյան
«Զանգակ – 97» հրատարակչություն

Խնդրառությունը ստորակարգային հարաբերության մեջ գտնվող շարահյուսական միավորների կապակցության այն եղանակն է, երբ ստորադաս միավորն ընդունում է գերադաս միավորի պահանջած քերականական ձևը, որը կախված է գերադաս միավորի քերականական ձևից:

Հայերենում հատկապես բայի և նրա լրացումների կապակցության ժամանակ լինում են դեպքեր, երբ միևնույն բայի միևնույն լրացումը կարող է ընդունել քերականական տարբեր ձևեր, այսինքն՝ տվյալ բայը կարող է ունենալ խնդրառական տարբերակներ¹:

Գրական արևելահայերենում ներկայումս կան մի շարք դեպքեր, երբ զուգաձևություն են կազմում «ղիմավոր բայ + անորոշի քեք ձև» և «ղիմավոր բայ + անորոշի ուղիղ ձև» կապակցությունները²: Ընդ որում՝ ղիմավոր բայը կարող է լինել թե՛ սլարգ ստորոգյալ, թե՛ բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույց:

Այս զուգաձևությունը կազմող դեպքերի բազմությունը համասեռ է՝ քերականորեն, ոճականորեն և ծագումնաբանորեն: Այդ պատճառով հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե երբ և որ տարբերակն է գրական-կանոնական, որը՝ խոսակցական կամ օտարաբան կամ էլ կեղծ գրական ձև: Դրա հետևանքը հաճախակի մեղանշումներն են գրական հայերենի նկատմամբ:

Կանխակալ կարծիք կա, թե ընդհանրապես ավելի հայեցի են անորոշի քեք ձևով տարբերակները, իսկ ուղիղ ձևերը օտարաբանություն են: Սա ճիշտ է մասամբ, որի հետևանքով ատաջանում են քեք հոլովաձևերով կեղծ գրական ձևեր այն դեպքերում, երբ կանոնական են ուղիղ ձևերը:

Խոդրի մեջ պարզություն մտցնելու նպատակով հավաքել և դասակարգել ենք «ղիմավոր բայ + անորոշ դերբայ» կապակցությունների բազմությունը, ապա վերլուծել ամեն տեսակն առանձին:

Այդ բազմության ենթավմբերը հետևյալն են:

1. Անորոշ դերբայը ուղիղ խնդիր է: Օրինակ՝ վործում է խաբել, գերադասեցիր չուտել, գերադաս համարեց լռել, նախընտրում եմ քիչ խմել, նախատեսում է մրցույթ հայտարարել, հարմար է գտնում զինը բարձրացնել, շահավետ կհամարի կրճատել ծավալը, հարկ եմ համարում զգուշացնել,

որոշել է լուծարել, սկսեց ճառ ասել, մոռանում էր հիշեցնել, ցանկանում է համոզվել, ուզում էի ասել, կփափագեր մեր ուշադրությունը գրավել, տենչում էին հետը շփվել, մտածում են բողնել, հրամայում են խոսել, հրահանգե՛ք գնալ, հորդորում է հանդուրժել, առաջարկում են ուղարկել, բայլ է տալիս ենթադրել³:

Անորոշի քեք ձևով (սեռական-տրական հոլովով) տարբերակը հանդիպում է իբրև կեղծ գրական ձև, գերշտկման հետևանք (փորձում է լսաբեր, գերադասեցիր չուտելու, գերադաս համարեց լուելու, նախընտրում են քիչ լսմելու, նախատեսում է մրցույթ հայտարարելու, հարմար է գտնում զինը բարձրացնելու, շահավետ կհամարի կրճատելու ծավալը, հարկ են համարում զգուշացնելու, որոշել է լուծարելու, սկսեց ճառ ասելու, մոռանում էր հիշեցնելու, ցանկանում է համոզվելու, ուզում էի ասելու, կփափագեր մեր ուշադրությունը գրավելու, տենչում էին հետը շփվելու, մտածում են բողնելու, հրամայում են խոսելու, հրահանգե՛ք գնալու, հորդորում է հանդուրժելու, առաջարկում են ուղարկելու, բայլ է տալիս ենթադրելու):

Խոսակցականում տարածված է այս անդամի արտահայտության երրորդ տարբերակը՝ դիմավոր ձևով (փորձում է՝ լսաբի, գերադասեցիր՝ չուտես, գերադաս համարեց՝ լռի, նախընտրում են՝ քիչ լսմն, նախատեսում է՝ մրցույթ հայտարարի, հարմար է գտնում՝ զինը բարձրացնի, շահավետ կհամարի՝ կրճատի ծավալը, հարկ են համարում՝ զգուշացնեմ, որոշել է՝ լուծարի, մոռանում էր՝ հիշեցնի, ցանկանում է՝ համոզվի, ուզում էի՝ ասեմ, կփափագեր՝ մեր ուշադրությունը գրավի, տենչում էին՝ հետը շփվեմ, մտածում են՝ բողնեմ, հրամայում են՝ խոսես, հրահանգե՛ք՝ գնան, հորդորում է՝ հանդուրժեն, առաջարկում են՝ ուղարկենք, բայլ է տալիս՝ ենթադրեն): Երբեմն այս երրորդ տարբերակը հնարավոր չէ: Օրինակ՝ սկսեց ճառ ասել:

2. Անորոշ դերբայը ենթակա է՝ անորոշ անոմով (որոշյալ առման դեպքում գուգաձևությունը բացառվում է): Մտորոգյալը հաճախ միադիմի բայ է: Օրինակ՝ մեր խնդիրն է մատնանշել թերությունները, նպատակն է սպառնալի առաջադիմություն, ընդունված է այդպես համարել, արգելվում է ծխել, առաջարկվում է իրավունքներն ամրագրել օրենքով, պահանջվում է տրամադրել, հարկավոր է հիշել, հարկ է նշել, պետք է նկատի ունենալ, անհրաժեշտ է ներմուծել, բավարար է իմանալ, հերիք է խոսել, կարելի է օգտագործել, հնարավոր է ենթադրել, կարևոր է գլխակցել, գերադասելի է սկսել, նախընտրելի է լռել, նպատակահարմար է հաշվի առնել, խելամիտ կլինի վերլուծել, դժվար է տարանջատել, անհնար է մոտենալ, յուրիմ է հայտարարել, հեշտ կլինի ճշտել, անկարելի է բայլել, անհարմար է ասել:

Անորոշի թեք ձևով (սեռական-տրական հոլովով) տարբերակը դարձյալ կեղծ գրական ձև է, գերշակման հետևանք (մեր խնդիրն է մասնամշակույթներից մեկերը, նպատակն է ապահովելու առաջադիմություն, ընդունված է այդպես համարելու, արգելվում է ծխելու, առաջարկվում է իրավունքներն ամրագրելու օրենքով, սլահանջվում է արամադրելու, հարկավոր է հիշելու, հարկ է նշելու, պետք է նկատի ունենալու, անհրաժեշտ է ներմուծելու, բավարար է իմանալու, հերիք է խոսելու, կտրելի է օգտագործելու, հնարավոր է ենթադրելու, կարևոր է գիտակցելու, գերադասելի է սկսելու, նախընտրելի է լուրի, նպատակահարմար է հաշվի առնելու, խելամիտ կլինի վերլուծելու, դժվար է տարանջատելու, անհնար է մոտենալու, դուրիք է հայտարարելու, հեշտ կլինի ճշտելու, անկարելի է բացելու, անհարմար է տսելու):

Երրորդ՝ խոսակցական տարբերակ՝ դիմավոր ձևով, սովորաբար չի կազմվում, թեև երբեմն հնարավոր են դրանց մոտավորապես համարժեք այդպիսի տարբերակներ (հարկ է՝ նշեմ, պետք է նկատի ունենանք, հերիք է՝ խոսեք, անհարմար է՝ ասեմ):

3. Անորոշ դերբայը հետադաս հատկացուցիչ է՝ սեռական-տրական հոլովով: Օրինակ՝ Ժամանակ չունեմ մտածելու, կարիք կա հիշեցնելու, հարկ կա վերահսկելու, անհրաժեշտություն կա արգելելու, սլահանջ կա սահմանափակելու, սխառավորություն ունեմ ընդլայնելու, ցանկություն հայտնեցին անդամագրվելու, իրավունք ունեն պահանջելու, լիազորություն ունեմ ստուգելու, կարողություն ունեն ընդարձակվելու, հնար չունեն մասնակցելու, հնարավորություն կարամադրեմ ծանոթանալու, ջանք եմ գործադրում հասնելու, նպատակ է դրել խոչընդոտելու, առաջարկ կա բվեարկելու, կոչ եմ անում հրաժարվելու, խնդիր է ծագել մեկնելու, վտանգ կա սխալվելու, միջոց չկա պրծնելու, առիթ կընձեռեն քննարկելու, որոշում կայացրին հիմնելու, համաձայնություն կկնքեն կրճատելու:

Անորոշի ուղիղ ձևով տարբերակը օտար լեզուների (ռուսերենի, անգլերենի) ազդեցություն է (Ժամանակ չունեմ մտածել, կարիք կա հիշեցնել, հարկ կա վերահսկել, անհրաժեշտություն կա արգելել, սլահանջ կա սահմանափակել, սխառավորություն ունեմ ընդլայնել, ցանկություն հայտնեցին անդամագրվել, իրավունք ունեն պահանջել, լիազորություն ունեմ ստուգել, կարողություն ունեն ընդարձակվել, հնար չունեն մասնակցել, հնարավորություն կտրամադրեմ ծանոթանալ, ջանք եմ գործադրում հասնել, նպատակ է դրել խոչընդոտել, առաջարկ կա բվեարկել, կոչ եմ անում հրաժարվել, խնդիր է ծագել մեկնել, վտանգ կա սխալվել, միջոց չկա պրծնել, առիթ կընձեռեն քննարկել, որոշում կայացրին հիմնել, համաձայնություն

կկնքեն կրճատել): Ռուսերենում և անգլերենում միայն այսպիսի ձևեր են հնարավոր, քանի որ այդ լեզուներում անորոշ դերբայը չի հոլովվում: Օրինակ՝ У меня нет времени думать. I give them an opportunity to discuss.

Խոսակցականում տարածված է այս անդամի արտահայտության երրորդ տարբերակը՝ դիմավոր ձևով (ժամանակ չունեմ՝ մտածեմ, կարիք կա՝ հիշեցնես, հարկ կա՝ վերահսկեն, անհրաժեշտությամբ կա՝ արգելենք, պահանջ կա՝ սահմանավակեն, պարտավորություն ունեմ՝ ընդլայնեմ, ցանկություն հայտնեցիմ՝ անդամագրվեմ, իրավունք ունեմ՝ պահանջեն, լիազորություն ունեմ՝ ստուգեմ, կարողություն ունեմ՝ ընդարձակվեմ, հնար չունեմ՝ մասնակցեմ, հնարավորություն կտրամադրեմ՝ ծանոթանալ, ջանք եմ գործադրում՝ հասնեմ, նպատակ է դրել՝ խոչընդոտի, առաջարկ կա՝ քվեարկենք, կոչ եմ անում՝ հրաժարվեք, խնդիր է ծագել՝ մեկվեմ, վստահ կա՝ սխալվեմ, միջոց չկա՝ սլքծնենք, առիթ կընձեռեն՝ քննարկենք, որոշում կայացրիմ՝ հիմնեն, համաձայնություն կկնքեն՝ կրճատեն):

4. Անորոշ դերբայը հսկզման խնդիր է՝ սեռական-սուրկան հոլովով (անորոշ կամ որոշյալ առմամբ): Օրինակ՝ օգնեց ձեռք բերելու, խանգարեց երգելու, պատրաստվում եմ հայտնելու, պատրաստ եմ ուղղվելու(մ), նախապատրաստվել էին փախչելու(մ), համաձայն եմ ստորագրելու(մ), համաձայնվեցիմ կրճատելու(մ), ձգտում է ծանոթանալու, նպատակաուղղված եմ սպասհոգվելու, հսկված եմ կանոնները խախտելու, տրամադիր է գալու, սովոր եմ համբերելու, ընդունակ է դրժելու, անընդունակ է ըմբռնելու, հաստ է գիտակցելու, պատրաստ է գոհելու, հոժար է վճարելու, ի վիճակի է պայքարելու, իրավասու է որոշումներ կայացնելու, լիազորված է հաքցաքննելու, կոչված է պաշտպանելու, հարկադրված է լռելու, դատապարտված է պատիժ կրելու:

Անորոշի ուղիղ ձևով տարբերակը օտար լեզուների (ռուսերենի, անգլերենի) ազդեցություն է և մեծ տարածում ունի (օգնեց ձեռք բերել, խանգարեց երգել, պատրաստվում եմ հայտնել, պատրաստ եմ ուղղվել, նախապատրաստվել էին փախչել, համաձայն եմ ստորագրել, համաձայնվեցիմ կրճատել, ձգտում է ծանոթանալ, նպատակաուղղված եմ սպասհոգվել, հսկված եմ կանոնները խախտել, արամադիր է գալ, սովոր եմ համբերել, ընդունակ է դրժել, անընդունակ է ըմբռնել, հաստ է գիտակցել, պատրաստ է գոհել, հոժար է վճարել, ի վիճակի է պայքարել, իրավասու է որոշումներ կայացնել, լիազորված է հաքցաքննել, կոչված է պաշտպանել, հարկադրված է լռել, դատապարտված է պատիժ կրել): Ռուսերենում և անգլերենում միայն

այսպիսի ձևեր են հնարավոր վերոնիշյալ նույն պատճառով: Օրինակ՝ Он может мне помочь. He is able to fight.

Խոսակցականում տարածված է այս անդամի արտահայտության երրորդ տարբերակը՝ դիմավոր ձևով (օգնեց՝ ձեռք բերեմ, խանգարեց՝ երգեմ, սխալարատվում եմ՝ հայտնեմ, պատրաստ եմ՝ ուղղվեմ, նախապատրաստվել էին՝ վախչեին, համաձայն եմ՝ ստորագրեմ, համաձայնվեցին՝ կրճատեն, ձգտում է՝ ծանոթանա, նպատակաուղղված են՝ ապահովեն, հակված են՝ կանոնները խախտեն, արամադիր է՝ գա, սովոր եմ՝ համբերեմ, ընդունակ է՝ դրժի, անընդունակ է՝ ըմբռնի, հաստ է՝ զիտակցի, պատրաստ է՝ գոնի, հոժար է՝ վճարի, ի վիճակի է՝ պայքարի, իրավասու է՝ որոշումներ կայացնի, լիազորված է՝ հարցաքննի, կոչված է՝ պաշտպանի, հարկադրված է՝ լսի, դատաստարտված է՝ պատիժ կրի):

5. Անորոշ դերբայը նպատակի պարագա է՝ սեռական-արական հոլովով: Օրինակ՝ գնում եմ բերելու, մոտեցա վերցնելու, հրավիրված եմ մասնակցելու, ուղարկված է ստուգելու, գործուղվեց դասախոսելու:

Անորոշի ուղիղ ձևով տարբերակը օտար լեզուների (ռուսերենի, անգլերենի) ազդեցությամբ է (գնում եմ բերել, մոտեցա վերցնել, հրավիրված եմ մասնակցել, ուղարկված է ստուգել, գործուղվեց դասախոսել): Ռուսերենում և անգլերենում միայն այսպիսի ձևեր են հնարավոր վերոնիշյալ նույն պատճառով: Օրինակ՝ Я приглашен участвовать. I am invited to take part.

Խոսակցականում տարածված է այս անդամի արտահայտության երրորդ տարբերակը՝ դիմավոր ձևով (գնում եմ՝ բերեմ, մոտեցա՝ վերցնեմ, հրավիրված եմ՝ մասնակցեմ, ուղարկված եմ՝ ստուգի, գործուղվեց՝ դասախոսի):

6. Անորոշ դերբայը անջատման անուղղակի խնդիր է՝ բացառական հոլովով: Օրինակ՝ դադարեց բողոքելուց, հրաժարվում է փաստեր ներկայացնելուց, վախենում է խոստովանելուց, զգուշանում է խոսելուց, սարսափում է հանդիպելուց, խորշում է անկեղծմանալուց, զգվում է գործ անելուց, խուսափում է աշխատելուց:

Անորոշի ուղիղ ձևով տարբերակը օտար լեզուների (ռուսերենի, անգլերենի) ազդեցությամբ է (դադարեց բողոքել, հրաժարվում է փաստեր ներկայացնել, վախենում է խոստովանել, զգուշանում է խոսել, սարսափում է հանդիպել, խորշում է անկեղծմանալ, զգվում է գործ անել, խուսափում է աշխատել): Ռուսերենում և անգլերենում միայն այսպիսի ձևեր են հնարավոր վերոնիշյալ նույն պատճառով: Օրինակ՝ Он боится сказать. I am afraid of to admit.

Խոսակցականում տարածված է այս անդամի արտահայտություն երրորդ տարբերակը՝ դիմավոր ձևով (դադարեց բողոքի, հրաժարվում է վստա-տե՛ր ներկայացնի, վախենում է Խոստովանի, զգուշանում է Խոսի, սարսա-փում է հանդիսի, խորշում է անկեղծանա, զգվում է զործ անի, խուսավում է աշխատի):

7. Անորոշ դերբայը բացարձակ աներևույթ⁴ է (ուղղական հոլովով է): Օրինակ՝ կարող եմ պահանջել, անկարող է հասկանալ, պարտավոր է ավարտել, պարտավորվում է կատարել, մտադիր եմ արգելիլ ծխելը, մտադրվել եմք մարզվել, շտապում է Խույս տալ, ջանում է հասնել, չէր համարձակվում հարցեր տալ:

Անորոշի թեք ձևով (սեռական-տրական հոլովով) տարբերակը դարձյալ կեղծ գրական ձև է, գերշտկման հեռուսնք (կարող եմ պահանջելու, ունկա-րող է հասկանալու, պարտավոր է ավարտելու, պարտավորվում է կատա-րելու, մտադիր եմ արգելելու ծխելը, մտադրվել եմք մարզվելու, շտապում է Խույս տալու, ջանում է հասնելու, չէր համարձակվում հարցեր տալու):

Խոսակցականում տարածված է այս անդամի արտահայտության երրորդ տարբերակը՝ դիմավոր ձևով (կարող եմ պահանջեմ, անկարող է հասկանա, պարտավոր է ավարտի, պարտավորվում է կատարի, մտադիր եմ արգելեմ ծխելը, մտադրվել եմք մարզվենք, շտապում է Խույս տա, ջանում է հասնի, չէր համարձակվում հարցեր տա):

Անորոշ դերբայով արտահայտված այս կարգի անդամները մեծ մասամբ կարող են ունենալ թե՛ նախադաս, թե՛ հետադաս գործածություն: Նախադաս դիրքը թեև սլակաս հաճախական է, սակայն ավելի ուժեղ է. այդ դիրքում գուցածևությունը վերանում է, ուստի հստակ զատվում են ուղիղ և թեք ձևերը: Այդ դիրքում մահ ավելի պարզ է երևում այդ կառույցի իսկական բնույթը՝ իրրև նախադասության անդամ: Միճդեո հետադաս դիրքը քույլ է, և այդուհեղ, որպես կանոն, տեղի է ունենում ուղիղ և թեք ձևերի տարբերակման չեզոքացում, և անորոշ դերբայով արտահայտված վերոհիշյալ բոլոր անդամ-ներն էլ ձգտում են ուղիղ ձևով լինելու: Այս ձգտումը մահ հսկվելու-դայնության վերացման, մասնավորապես բանականացման, անվանական ուղիղ ձևերի տարածման միտումի արտահայտություն է:

Այսպիսով, այդ կարգի անդամների իսկական ձևը պարզելու համար պետք է ստուգում կատարել նախադաս դիրքում: Օրինակ՝ փորձեցի համոզել(ու) > համոզել փորձեցի, անհնար է մոտենալ(ու) > մոտենալ անհնար է, իրավունք ունեն պահանջել(ու) > պահանջելու իրավունք ունեն,

խանգարեց երգել(ուն) > երգելուն խանգարեց, հրավիրեց դասախոսել(ու) > դասախոսելու հրավիրեց, խուսափում է հանդիպել(ուց) > հանդիպելուց խուսափում է, շտապում է խույս տալ(ու) > խույս տալ է շտապում և այլն: Այս ստուգողական փոխակերպումը միայն մի քանի դեպքերում է վիճելի արդյունքներ տալիս: Օրինակ՝ սպասել(ուն) սովորել է, մրցել(ու) նա սլարսուսդված է, կրճատել(ուն) համաձայնվեցին, խոստովանել(ուց) վախճանում է և այլն):

Ստուգման մեկ այլ միջոց է անորոշ դերբայը որևէ գոյականով փոխարինելը, որի դեպքում գոյաձևությունը բացառվում է: Օրինակ՝ փորձում է հագուստը, սլահանջվում է մասնագետ, կարիք կու հանգստի, օգնեց աղային, գնում եմ աշխատանքի, սլառաստովում է ելույթի, հրաժարվում է խոստումից, շտապում է տուն և այլն: Սակայն որոշ դեպքերում (հատկապես 7-րդ կետում) այսպիսի փոխակերպում հնարավոր չէ (օրինակ՝ ջանում է հասնել, չէր համարձակվում խոսել և այլն): սլատնառը ալյալ ստորոգյալի խնդրատական առանձնահատկությունն է:

Լինում են նաև այս կառույցի երկու կամ ավելի տարատեսակների համակցություններ: Օրինակ՝ կարող եմ սլոհանջել ներկայանալ ծանոթանալու, նախառել դնել խաչըդռակու մրցակցելը, որոշել է հորդորել արգելելու ծխելը, մտադիր եմ արգելել ծխել սովորեցնել աղջիկներին և այլն:

Ոչ բոլոր բայերի դեպքերում է առկա «անորոշի քեր/ուղիղ ձև» գոյաձևություն: Հաճախ միայն մեկ ձև է հնարավոր (օրինակ՝ անտանելի է քայլելը, սլայմաններ ստեղծել մրցակցելու, ձեռք բաշեց համոզելուց, հաստ կրկնելուն և այլն), կամ միայն 1-ին ու 3-րդ (քեր կամ ուղիղ ձև և դիմավոր բայ) տարբերակներն են հնարավոր (օրինակ՝ գիրք չունեմ կարդալու/կարդամ, սիրում եմ երագել/երագեմ, կուցամ ջուր խմելու/խմի և այլն):

Այս կառույցի վերահիշյալ բոլոր տարատեսակների դեպքում (2-րդից բացի) գոյաձևությունը, որպես կանոն, եռեր է: Անորոշ դերբայի քերված տարբերակով եզրը սովորաբար լրիվ դերբայական դարձված է (քելուզ առանց լրացման): Օրինակ՝ խանգարեց իմ երգելուն: Չքերված տարբերակով (բացարձակ աներևույթով) եզրը կարծես միջանկյալ օղակ է դերբայական դարձվածի և երկրորդական նախադասության (դիմավոր բայով լրացման) միջև: Օրինակ՝ խանգարեց ինձ երգել: Դիմավոր բայով եզրը յուրատեսակ սեղմված երկրորդական նախադասություն է: Օրինակ՝ խանգարեց ինձ՝ երգեմ: Այս եզրին համապատասխանում է լրիվ երկրորդական նախադասությանը տարբերակը (խանգարեց ինձ, որ երգեմ), որը տարբեր է լրիվ

դերբայական դարձվածին համարժեք երկրորդական նախադասությունից (խանգարեց, որ ես երգեմ), բևե դրանց խորքային կառույցը նույնն է (խանգարեց ինձ, որ ես երգեմ): Այլ դեպքերում փոխակերպմանի այսպիսի տարբերություն չի լինում (սպառնասա է իր կյանքը գոհելու, սպառնասա է իր կյանքը գոհել, սպառնասա է՝ իր կյանքը գոհի, սպառնասա է, որ իր կյանքը գոհի):

Այսպիսով, այս կառույցի՝ անորոշի բեր ձևով տարբերակները, անկախ ճիշտ կամ սխալ լինելուց, հսկվում են բնկալվելու իրեն ավելի հայեցի, ավելի զրական կազմաբյուրեղներ: Այդ սխառնառով, երբ ճիշտ տարբերակը ուղիղ ձևն է, բեր ձևը հանդես է գալիս որպես գերշակման արտահայտություն, որպես կեղծ զրական կազմություն (օրինակ՝ փորձում է խաբելու, անհրաժեշտ է ներմուծելու, չէր համարձակվում հարցեր տալու և այլն): Մինչդեռ երբ ճիշտ տարբերակը բեր ձևն է, ուղիղ ձևը հանդես է գալիս որպես այլ լեզուների սզղեցություն (օրինակ՝ կարիք կա հիշեցնել, կոչված է պաշտպանել, հրավիրված եմ մասնակցել, վախենում է խոստովանել և այլն) և անվանական ուղիղ ձևերի սարածման մխառմի արտահայտություն:

Տարբերակների հասարակական-գործառնական բաշխումը որոշելիս պետք է նկատի ունենալ, որ անորոշ դերբայով արտահայտված լրացման խնդրառական երկու տարբերակները (ուղղական հոլովով և արական կամ բացառական հոլովներով) ավելի շատ պաշտոնական, զրավոր և հոսակապես գեղարվեստական խաբին են հասանել: Ռուսական կրթություն ունեցողների խոսքին բնորոշ է ուղղակնումով տարբերակը: Բանավոր, հասկապես անկաշկանդ խոսքում գերակշռում է սեղմված երկրորդական նախադասություններ տարբերակը:

¹ Խնդրառական տարբերակների մասին տե՛ս նաև Ջահովյան 1974, էջ 466-487:

² Տե՛ս նաև Ռ. Իշխանյան 1986, էջ 208, 212, 219-221:

³ Մրանց՝ ուղիղ խնդիր լինելու հիմնավորումը տե՛ս Ռ. Իշխանյան 1986, էջ 191-195:

⁴ Անորոշ դերբայի ուղղական հոլովով կարող է լրացնել ոչ միայն ներգործական սեռի բայերին՝ իրեն ուղիղ խնդիր (որոշեցի մեկնել, կցանկանալիր տեսնել, սովորեցրեց երգել), այլև չեզոք և կրավորական սեռի բայերին (պատրաստվեմք սկսել, չկարողացավ գալ, գգուշանում են խոսել): Այս վերջինները կոչվում են բացարձակ աներևույթ (Գ. Մևակ), բացարձակ անորոշ (Ռ. Իշխանյան) կամ էլ համարվում բայական բաղադրյալ ստորոգյալի մաս (Մ. Աբրահամյան 1976, էջ 159): Չբերված անորոշ դերբայով նույն կարգի լրացում կարող են ստանալ նաև մի շարք բաղադրյալ ստորոգյալներ (մտաղիր եմ մեկնել, հարկադրված է խոստովանել, չեն կարող երգել և այլն):

Խորենացին հին գրական հայերենի ամենաիմուտ մշակողներից մեկն է, որը լեզվական իրադրությունները կիրառել է նպատակադրված կերպով՝ ծառայեցնելով գաղութարական և լեզվաշինական խնդիրների: Նա առաջին հերթին ձգտել է մեր լեզուն մշակել ու հասցնել հունարենի զարգացման սահմանին՝ ինչպես գիտական տերմինաբանության, այնպես էլ ոճաարտահայտչական համակարգի բնագավառներում:

Պատմաոր գրական ժառանգությունը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել է: Ի բիմա այլ հոսքերի՝ հետազոտողները ուշադրություն են դարձրել նաև նրա լեզվին և արել արժեքավոր դիտարկություններ:

ՆԱԿինյանը այսպես է բնութագրել Խորենացու լեզուն «... Մովսես ծերութեան ախրով ծաղկած, առեկ խոհական ոճով, առեկ պերճաբան լեզուով կյանայ արտահայտության շնորհիվ իր մասժմունքներուն: Նա տարիների ընթացքին առեկ զարգացուցած է իր մասաոր պաշարը, առեկ խորացած իմաստասիրութեան ուսումներու խորքը»¹:

«Նրա լեզուն,– գրում է Ստ. Մավխայանցը,– արվեստական է և բարձր, որով զանազանվում է Փավստոսի և Փարսեցու գրերի ժողովրդական լեզվից, նա վայելում է ճոխությամբ, բառերի արվեստական, բայց պատշաճ ու ներդաշնակ չափավորությամբ, կանոնավոր քերականությամբ քի՛ ստուգաբանության, քի՛ շարադասության մեջ՝ չնայելով, որ երբեմն շատ երկար պարբերություններ է գործածում, ոչ մի անգամ խոսքի արամաբանական կապը չի խզվում, այլ ստացվում է մի բարդ, բազմահարկ և գեղեցիկ դասավորված կառուցվածք: Ծաղկալսների, կրճատված նախադասությունների նյութատեղանքները գործածությամբ ոչ միայն խոսքը պարզ և հասկանալի է դարձնում, այլև ընթերցողին միջոց է տալիս հետևելու հեղինակի մտածողության եղանակին: Նա լեզվի վարպետ է և քերականության ընձեռած բոլոր միջոցները հմտորեն ծառայեցնում է իր մտքերն արտահայտելուն»²:

Խորենացու լեզվին Ստ.Մավխայանցն անդրադարձել է և «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» աշխատության մեջ, համարան դարձրել գործունեության և ժամանակի հարցի բնության կախակցությամբ: «Խորենացու պատմության լեզվի ընդհանուր նկարագիրն է ճոխ և ընտիր հայկաբանություն, որի մեջ տեղ-տեղ ցրված են հունարանության տարրեր, ինչպես կանաչ դաշտի վրա գույնզգույն ծաղիկներ, որոնցով դաշտը զարդարվում ու երվներանգ է դառնում, առանց սակայն ընդհանուր կանաչությունը կորցնելու: Պատմության այն հատվածները, որոնք գերծ են հունարան տարրերից, և այդպես է նրա մեծագույն մասը, այնքան ընտիր են, դասական հայերենի ոգով, որ զվար է զանազանել հայկաբանության լավագույն ախպարների լեզվից»³:

Խորենացու լեզուն բարձր է գնահատել նաև Մ.Աբեղյանը՝ տակավ. «... նրա ոճը, ինչքան էլ հաճախ զարդարում ու սկսե՛ր, բայց ընդհանուր առմամբ շատ պարզ, մեկի՛ն է, քեթև, շատ կամոնավոր ու դուրի՛ն, միտնգամայն ավտորժելի, երբեք չոր ու ցամաք»⁴:

Խորենացին մեծ լեզվաշինարար է: Նա քերականական միջոցների հմուտ գործածությամբ արտահայտում է իր մտքերը: Մտքերի հույզորդականությունը պարզ ու արամբարանական է, շարադրանքը՝ կոտ և ամբողջական և հնարավորության և տալիս հետևելու դեպքերի ընթացքին ու հեղինակի մեկնարանություններին: Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների օրինակով, առանց սակայն ենթարկվելու նրանց ծայրահեղություններին, նա ստեղծել է մի շարք նախածանցավոր կազմություններ: Հարուստ է նաև Խորենացու ռճական և ճարտասանական միջոցների զիմանոցը: Նա կիրառել է ճարտասանական հնարներ ու պատկերավորման միջոցներ՝ նմանություն, համեմատություն, հարցում, բացականչություն, բարոոնություն և այլն, որոնց շնորհիվ ստեղծել է պատկերավոր խոսքի հրաշալի օրինակներ և ստավել ուզողեցիկ ու նախատկապուց դարձրել իր տեսլիքը: Խորենացու «Հայոց պատմությունը» աչքի է ընկնում իր հարուստ բառապաշարով, այնտեղ գանում ենք բազմաթիվ նորաստեղծ բառեր, իմաստում մտքեր, քնավոր խոսքեր, ասույթներ, որոնց հետագայում բազմիցս անդրադարձել են այլ հեղինակներ՝ դարձնելով իրենց աշխատությունների բնարանը կամ ծառայեցնելով իրենց ստեղծագործական նախասկներին⁵:

Խորենացու լեզվի ու ոճի մասին առավել մանրամասն ու հանգամանալից հետազոտությունը մինչև օրս մնում է Խորենացուն նվիրված հատվածը Վ.Առաքելյանի «Ալեմարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության» աշխատության մեջ⁶: Ըստ Վ.Առաքելյանի հաշվարկների՝ Խորենացին գործածել է ավելի քան 800 բառ, որոնք իրենից առաջ գրական լեզվի մեջ չեն գործածվել ու մինչև օրս լայն տարածում ունեն մեր լեզվում: Հասկապես հունարենի ազդեցությամբ նրա կազմած բառերից շատերը պահպանել են իրենց կենսունակությունը: Խորենացին իբրև ժառանգություն մեզ է րադել պետականքադարական, ռազմական, հասարակական այլևայլ փոխհարաբերություններ արտահայտող և ժողովրդի անաեսական, շինարարական կյանքն արտացոլող ու մեր գրական լեզվի բառապաշարի առանցքը կազմող բազմաթիվ բառեր, որոնք հարստացրել են նաև հայերենի գիտական տերմինարանությունը⁷:

Խորենացու բառապաշարը բնություն է ստել նաև Լ.Հովհաննիսյանը և բացահայտել մի շարք բառեր նրա «Հայոց պատմության» մեջ, որոնք չեն տրծանագրվել Հայկական բառարանում⁸:

Ներկա հոդվածում փորձում ենք սալ Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկի բառապաշարի հիմնական առանձնահատկությունների ընդհանուր պատկերը, որը հենված է վիճակագրական քննության ավալների վրա:

Տարբեր հեղինակների ստեղծագործությունների բառապաշարի վիճակագրական քննությունից հետազոտողները պարզել են, որ յուրաքանչյուր հեղինակի համար կարելի է բացահայտել ստավել և նվազ հաճախականությամբ հանդես եկող բառեր և դրանց քանակական բնութագրերի հիման վրա

որոշակի կորստաբերությունների հանգել տվյալ հեղինակի լեզվի և ոճի առանձնահատկությունների մասին:

Խորենացու երկի բնագրային համաբարբառի և հաճախակցության բառարանի տվյալներից ստորգրվում է, որ «Հայոց պատմության» բառագործածումների ընդհանուր քանակն է 56445, առանձին բառամիավորների (գլխարարների) քանակը՝ 6969, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3584: Բառերի միջին հաճախակցությունն է 8, սակայն առանձին բառերի հաճախակցությունները խիստ տարբեր են՝ նվազագույնը՝ մեկ, իսկ առավելագույնը՝ 4550: Առաջին հինգ ամենահաճախական բառերը պատկանում են այսպես կոչված ալուստարկու խոսքի մասերի թվին, որ որպես կանոն, ընդհանուր լեզվական օրինաչափություն է⁹: Նվազող հաճախակցությունների քառասունկոմ 6-ից մինչև 13-րդ դիրքը զբաղում են 539-ից մինչև 301 հաճախակցություն ունեցող բառերը, որոնց մեջ Խորենացու ոճի համար առանձնապես հատկանշական են *Հայր* գոյականը և *ասեկ* բայը: Մրանցից առաջինը բխում է ստեղծագործության բովանդակությունից, քանի որ երկը նվիրված է Հայաստանի պատմությանը, իսկ երկրորդը արտացոլում է Խորենացու երկի ոճական կարևոր առանձնահատկությունները՝ երկխոսությունների հարստությունը և հեղինակի աշխույժ պատմելաձևը: 300-ից մինչև 100 հաճախակցություն ունեցող բառերի մեջ կան քե՝ լեզվում ընդհանրապես հաճախակի գործածություն ունեցող բառեր, քե՝ հատկապես Խորենացու «Հայոց պատմության» հոմուր ժանրային-ոճական պայմանավորվածություն ունեցող բառամիավորներ (*սագգ, գօր, արբայ, աշխարհ, քաղաք, նախարար, կողմն, պատերազմ, քաղաքորոքիմ, քաղաք, ինչպես նաև* հատուկ անուններ՝ *Պարսք, Արտաշէս, Արշակ, Շապուհ, Խոսրով*): Այդպիսի բառերի թիվը ավելի մեծ է հաջորդ՝ 100-ից մինչև 10-ը հաճախակցության բառերի խմբում, որտեղ զգալի քանակ են կազմում բայերը (150): 9-ից մինչև 2 հաճախակցություն ունեցող բառերը, որոնց քանակն է 2657, որևէ հատուկ լեզվաոճական կամ կառուցվածքային խմբավորման չեն ենթարկվում: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում մեկ անգամ գործածված բառերը, որոնցից շատերը Խորենացու անհատական բառակերտման արդյունք են: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ երկու և մեկ անգամ գործածված բառերի համամասնությունը (տոկոսային հարաբերությունը բառագործածությունների ընդհանուր քանակի հետ) տվյալ հեղինակի բառապաշարի հարստության ու բազմազանության չափանիշ է: Տվյալ դեպքում Խորենացու երկում մեկ և երկու հաճախակցություն ունեցող բառերը կազմում են համապատասխանաբար 3584 և 2048 միավոր (միասին 5632), որ կազմում է բառարանային բառերի թվի 80,8%-ը, իսկ միայն մեկ անգամ գործածվածներինը՝ 51,4 %-ը, որը բացառիկ արդյունք է, եթե հիշենք, որ ճոխ և հարուստ բառապաշարով հայտնի հեղինակ Ա.Պաշկինի լեզվի բառարանի տվյալներով այդ ցուցանիշը կազմում է ընդամենը 48 %¹⁰:

«Հայոց պատմության» բառային միավորները բառակազմական տեսակետից արտացոլում են V դարի զբաբարի բառակազմական օրինաչափությունները: Առկա են համադրական ու վերլուծական տիպի բոլոր հիմնական կադրաբարներն ու ենթակադրաբարները: Համադրական կառույցների մեջ գերակշռում են հոդակապավոր բառերը, որոնք պարզ երկբաղադրիչ

կադասյարքերի մեջ սովելի քան երեք անգամ գերազանցում են անհաղակապ ձևերին: Անհաղակապ ձևերը հիմնականում ձայնավորով սկսվող երկբորդ բաղադրիչով են՝ *բազմաբանատ, դիպողեղն, աշխարհալեր* և այլն: Միայն սակավ դեպքերում երկբորդ բաղադրիչը կարող է սկսվել բաղաձայնով՝ *այնժամ, այնչափ, ձեռնուռ, ժնկնդիր* և այլն: Դիչ թվով օրինակներում *ա* հոդակապի վախճարեն հանդիսւում են *և* շաղկապով ձևեր, օրինակ՝ *այրեճի, տարևառ, ելնուտք*: Կադասյարքերի վիճակագրական քննությունը սլորվում է, որ Խորենացու երկում և ընդհանրապես V դարի գրաբարի բառասլաշարում համընկնում է ածանցավոր կադասյարքերի (նախածանցում և վերջածանցում) համամասնությունը, այսինքն Խորենացու լեզվում արտացոլված է այն առանձնահատկությունը, ըստ որի նախածանցումը զգալիորեն զիջում է վերջածանցմանը, ինչպես բառերի ընդհանուր թվով, այնպես էլ կադասյարքերի բազմազանությամբ: Իրոք, «Հայոց սլաւամոքյան» մեջ հանդիսւում ենք 175 նախածանցավոր բառի՝ ի սարբերություն վերջածանցավորների 1613 քանակի: Ինչ վերաբերում է բարդությունների թվին, ապա այն որոշ չափով նվազում է ի հաշիվ բայերի առատ գործածության, որոնք հիմնականում պարականոն են ածանցավոր կադասյարքերի թվին: Բայերի առավել հաճախական գործածությունը Խորենացու լեզվի ճճական առանձնահատկությունն է (Խորենացու բառասլաշարի մեջ՝ համադրական և վերածուկան կազմության բայերը միասին կազմում են 27,7 %, իսկ V դարի բառասլաշարի համեմատությամբ՝ սովելի քան 33 %: Այս հանգամանքը կարող է հաշվի առնվել Խորենացուն վերագրվող երկերի բառասլաշարի վիճակագրական քննությանը դրանց հեղինակի որոշակիացման խնդրի լուծման մեջ:

Խորենացին՝ որպես հունարան դպրոցի ներկայացուցիչ, գործածել է այդ դպրոցի ստեղծած նախածանցներով բառամիավորներ (թե՛ բայեր, թե՛ անուններ), սակայն չափավոր քանակով: Նրան հասուկ չեն հունարան դպրոցի ծայրահեղությունները և արհեստական կազմությունները: Դրա վկայությունն է նաև այն, որ հունարան դպրոցի բառակազմական կադասյարքերով բազմաթիվ բառեր, որոնք գործածել է Խորենացին, արտասանել են իրենց կենսամակությունը նաև այսօր: Այդ բառերից կարելի է հիշատակել՝ *առարկութիւն, տարներ, արտաստեման, արտաստնորին, բաղդատել, գերազանցել* և այլն: Նվազ գործածական են *արտաճառել, արտախայել* և նման կազմությունները:

Խորենացու «Հայոց սլաւամոքյան» բառային միավորների համեմատությունը V դարի մյուս ինքնուրույն հեղինակների և քարգմանական որոշ ստեղծագործությունների բառասլաշարի հետ մի կողմից բացահայտում է վերջիններիս հետ ունեցած մերձավորությունն աստիճանը, մյուս կողմից՝ Խորենացու երկի արժեքը՝ նշված ժամանակաշրջանի հայերենի բառասլաշարի հարստությունը ներկայացնելու առումով: Նվազագույն մերձավորություն նկատվում է մի կողմից Խորենացու, մյուս կողմից՝ Կոքյունի, Եզնիկի և Եղիշեի բառասլաշարի միջև, որ բացատրվում է վերջիններիս ստեղծագործությունների ծավալի փոքրությամբ և Խորենացու երկի համեմատ ունեցած ժանրային ատբերություններով: Թարգմանական երկերից գույզ համընկնումները նվազագույնն են «Աղեքսանդր Մակեդոնացու սլաւամոքյան» հետ, թեև այդ երկի քարգմանությունը մեծ հավասարությամբ հայ բանասիրության

մեջ վերագրվում է Խորենացուն: Այստեղ զույգ համդիսյունների նվազագույն քանակը թերևս կարելի է մեկնաբանել ժամրային և քեմոսիկ մեծ տարբերությամբ: «Հայոց պատմություն» բառասլաշարի հետ առավելագույն մերձավորություն ցուցաբերում են ինքնուրույն ստեղծագործություններից Ղազար Փարսեցու «Հայոց պատմությունը», իսկ բարգմանական երկերից «Պիտոյից գիրքը»: Այս երևույթը կարելի է բացատրել նշված երեք երկերի հեղինակների՝ միևնույն դպրոցին պատկանելու համգամանքով, ինչպես նաև «Պիտոյից գրքի» ազդեցությամբ ինչպես Խորենացու, այնպես էլ Փարսեցու վրա: Հայտնի է նաև, որ Փարսեցին իր «Պատմությունը» շարադրելիս օգտվել է Խորենացու բնագրից՝ որպես սկզբնաղբյուրից: «Պիտոյից գրքի» հետ Խորենացու երկի բառասլաշարի առավել մերձավորության բացահայտումը հետագա բանասիրական հետազոտությունների հետ միասին կարող է լույս սփռել ճարտասանական այդ երկի հայերեն բնագրի ստեղծման համգամանքների վրա: «Պիտոյից գրքից» հետո ըստ քանակի երկրորդ տեղում են Աստվածաշնչի և Խորենացու բառասլաշարի միավորների զույգ համդիսյունները: Դրանք բացի մեծ քանակից բնորոշվում են նաև բազմազանությամբ, սրանց մեջ համդիսյուն են կյանքի տարբեր բնագավառների առարկաների, երևույթների, գործողությունների անվանումներ: Սա բացատրվում է Աստվածաշնչի բովանդակության հարստությամբ, նրա մեջ տարբեր բնույթի ծավալուն տեքստերի առկայությամբ: Մյուս կողմից՝ Աստվածաշունչը եղել է Խորենացու հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը: Այն բազմակողմանիորեն օգտագործվել է ոչ միայն Խորենացու, այլև այդ ժամանակաշրջանի բոլոր հեղինակների կողմից և խոր ազդեցություն բողել նրանց վրա թե՛ գաղափարախոսական, թե՛ հոգևոր ու մշակութային, թե՛ լեզվական առումով:

Խորենացու բառասլաշարի միավորների մեր կատարած համեմատական քննությունից պարզվում է, որ բոլորի բավականին սովոր մի խումբ (1010 բառ) զուգահեռ գործածություն չի ունեցել մեր ճշած սկզբնաղբյուրների մեջ և ՆՀԲ-ում բերվում է միայն ուշ շրջանի հեղինակների հղումներով: Իսկ այդ բառախմբի մեջ էլ ստավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն բառամիավորները, որոնք բերված են միայն Խորենացուց բաղված բնագրային վկայություններով: Նշված բառամիավորների քանակն է 208, որոնցից մի քանիսը, անկասկածաբար, Խորենացու ստեղծած հեղինակային նորաբանություններից են, ինչպես՝ *արքայամանուկ, գահարար, գեղեցկադիմակ, դատարկակաց, երկնադէզ, իրականութիւն, կարկաչանաստիւրիւն, հեղուստուած, միագլուխ, յստկանձնակաց, յիշատակումն, որձաբարեւայ, պատերազմողական, սաստկակառայց, տափակարիք, բայերից՝ ամռանարեւ, բազմամարդացուցանել, կայծակնոճանճանչեցուցանել, դիրաձել, ևանդարել, ընդդիմակայել, ընթերցասիրել, կուսակցել, հապճեպել, վսեմանայ, փոխանակարանել և այլն, -ութիւն ամանցով՝ աշխարհակալութիւն, տաքտարանութիւն, դիպածգութիւն, դիցագնեղութիւն, նտեղապահութիւն, ժանդիմութիւն, համոռոտասիրութիւն, համճարարանութիւն, ճշմարտասպատմութիւն, հոգոցհումութիւն, ողջարանութիւն, վերջակացութիւն և այլն:*

Այսպիսով, Խորենացու «Հայոց պատմության» բառասլաշարի վիճակագրական քննությունը և համեմատությունը այլ սկզբնաղբյուրների բառասլաշարի հետ ի հայտ է բերում պատմահոր բառագործածությունների ճոխու-

քյունը, հարստությունը և բազմազանությունը, որի մասին վկայում են մեկ անգամ կիրառված բառերի տառադարձությունը (ամբողջ բառասլաշարի կեսից սովելին), V դարի լեզվավիճակին հասուկ բառակազմակերպում բազմազան կադապրների և ենթակադապրների իրացումը, ինչպես նաև միայն խորենացու երկուսն վկայված բառամիավորների զգալի քանակը: Համեմատությունը ՆՀԲ-ի բառացունկի հետ բացահայտում է բառերի մի խումբ, որոնք արձանագրված չեն ՆՀԲ-ում և սկետք է տեղ գտնեն հետագայում ստեղծվելիք՝ գրաբարի բառարանների մեջ, որպես հին հայերենի բառազանձի անկապտելի մաս:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ն.Ալիյան, Ղևոնդ Սրեց ու Մովսես Խորենացի, Վիեննա, 1930, էջ 187:

² Մովսես Խորենացի «Հայոց Պատմություն», Ներածություն, Եր., 1940, էջ LIX-LX:

³ Մտ.Մալխասյանց, Խորենացու առեղծվածի շուրջը, Եր., 1940, էջ 81:

⁴ Մ.Աբելյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 316:

⁵ Գ.Թումանյան, Մովսես Խորենացու ասույթները, Եր., 1991:

⁶ Վ.Առաքելյան, Ալեքսանդր Մանուկյանի լեզվի պատմություն, Եր., 1981, էջ 174-190:

⁷ Հմմտ. Օ.Խաչատրյան, Ճարտարապետական և շինարարական տեղեկանքը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ. Գլխական աշխատությունների ժողովածու, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի հրատ., հատոր II (22), Եր., 2004:

⁸ Լ.Հովհաննիսյան, Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր 5-րդ դարի ինքնուրույն գրականությունից, ՊԲՀ, 1990, հ. 2:

⁹ Հմմտ. Բ.Ղազարյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի հաճախականության բառարանի» տվյալների հետ:

¹⁰ Տվյալը քաղել ենք Բ.Ղազարյանի «Հաճախականության բառարանը հայոց լեզվի միջինում-բառարանի հիմք» աշխատությունից, «Բառագիտության և բառարանագրության հարցեր» ժող., Եր., 1972, էջ 117:

Նշված հնավանդ բառանունները խմբավորել ենք՝ նկատի ունենալով դրանց բառավարտի ընդհանրությունը՝ *-իք*: Հոդվածի շրջանակում անդրադառնալու ենք դրանցից յուրաքանչյուրի բառաբանությանը:

Ա. *Բլիք* բառանունը ՆՀԲ-ն բացատրում է իբրև «Գնառկ կակուղ հացի. Նկանակ եփեալ ի փռան, կամ ի վերայ մոխրոյ կամ ի տապակի իւղով...» (հ. I, էջ 491): Ըստ ՀԱԲ-ի՝ «բոլորակ կակուղ հաց»: Արտահայտել է նաև փոխաբերական նշանակություններ՝ *բլիք քզոյ* «չորացրած բուգ», «խաղողի հյութից ստորաստված չոր քաղցրավենիք» (հավանաբար՝ սրտտեղ) [ՀԱԲ, I, էջ 454]:

Բլիք բառանունը խիստ գործուն է նաև արդի հայերենում. ԺՀԼԲԲ-ն ներկայացնում է բառանվան քե՛ բուն, քե՛ փոխաբերական բազմաթիվ նշանակություններ. 1. Բոլորակ փաթրիկ հաց: 2. Բոլորակ քվավածքի տեսակ, գարա: 3. Պանրի բլիքածև գլուխը: 4. Մեղրախորիսխի մեծ կտոր: 5. Քաղցուից կամ պղղահյութից չորացած բոլորակածև զանգված» և այլն [ԺՀԼԲԲ, հ. I, էջ 323]:

Բլիք բառանունը հայերենի բարբառներում դրսևորվել է քե՛ հնչյունական, քե՛ բառակազմական տարբերակներով՝ Թք. *բլլիք*, Եք. *բ՛լլիք*, Այսց. *բ՛լլիք*, Խաչ. *բ՛լլիք*, Խրք. *բ՛լլիք*, Մկ. Վն. *պլլիք*, Ոգմ. *բ՛լլեք*, Ղրք. *պլլե՛լիք*, Շմ. *պլլիք* և այլն [ՀԱԲ, I, էջ 454]:

Նշենք, որ իկ//իգ վերջածանցով վկայված տարբերակը հավաստում է, որ, իրոք, *բ՛ուլ* հիմնական ձևայինն զուգակցված երկրորդական ձևայինները՝ *-իք*, *-ինք*, *-էք* տարբերակներով, նույնպես ամանցական արժեք են դրսևորել և «բ՛ուլ» «խմորագունդ» նշանակությամբ արմատից ձևավորել են «Բոլորակ կակուղ հաց», «Կլոր, ուռուցիկ խմորեղեն» և այլ բառիմասաներ:

Բլիք բառանվան արմատը սառուգաբանել են քե՛ Աճառյանը, քե՛ Ջահուկյանը:

Աճառյանն այս կապակցությամբ մասնավորապես նշել է. «Տալիս եմ այստեղ մի փաթրիկ ցանկ զավառական բառերի՝ համեմատված հնդեվրոպական այլ լեզուների հետ, հետևաբար և «քնիկ հայերեն» (ընդգծումը Աճառյանինն է): Թվարկվածներից մեկն է. «Բուլ «խմորի գունդ» (Ազլ. *բլիլ*, Ջղ. *բ՛ուլ*, Ղրք. Շմ. *պլլիլ*) < հնխ. *bhōl* արմատից...»¹ [ՀԼՊ, I մաս, էջ 119]:

Անուայանը արմատի հիմնական նշանակությունն է համարել «ուղի» (բնիմաստ), որից առաջացել են մի կողմից՝ «գարծրանու, միս կողմից՝ «զնդածն (ուռուցիկ) կերպարանք ստեղծել» նշանակությունները: «Գնդածն» գաղութարի համար առաջադրել է գտ. *բուլ* արմատը «խմորից կտրուած մէկ գունու, որ մի հաց կղառնա» (ՀԱԲ, I, էջ 461):

Չահուկյանը «բուլ (*bhu-1) «խմորի գունդ» նշանակությամբ բառանունը նախապես ընդգրկել է հայ բարբառների բառային հնարանությունների շարքում² [ՀԲՆ, էջ 284]: Այնուհետև արմատը համարելով հնդեվրոպական՝ բարբառային ծագման աստղանիշով զետեղել է հ.-ե. մյուս լեզուների հետ հայերենի դրսևորած բառային զուգարանությունների աղյուստում. ըստ որում՝ հիմնածնը նույնպես ներկայացրել է շնչեղ ձայնեղով, I-ն զծիկով առանձնացրել է՝ «*bhu-1, բ. *բուլ (>սյնլ)»՝ քերես համարելով ածական³ [ՀԼՊՆԺ, էջ 114]:

Բուլ, բլիք բառանունները Չահուկյանը ներառել է բառիմաստային բեմասիկ 5-րդ խմբում՝ «Ուտելիք և ըմպելիք. կերակրի սլոտրաստում և ամանեղեն»։ 5.52 *բլիք*. 5.531 բ. *բուլ* (>սյնլ) «խմորի գունդ»³ [ՀԼՊՆԺ, էջ 210]:

Այնուհետև Չահուկյանը եզրակացրել է, որ «...*բլիք, բոկեղ, բրբռ. բուլ* (>սյնլ) «խմորի գունդ» նշանակությամբ բուտերը ցույց են տալիս, որ վաղնջուհայերին լավ ծանոթ է եղել հացագործությունը»³ (ՀԼՊՆԺ, էջ 263): Այսպիսով՝ Չահուկյանը հավաստել է հ.-ե. *բուլ* (*bhu-1) արմատի ու նրանից ածանցված *բլիք* և այլ տարբերածների առկայությունը վաղնջահայերենում: Ի դեպ, նշենք, որ Չահուկյանը *բլիք* բառանունը քվարկել է նաև հնագույն հայերենի բառապաշարի հիմնաշերտում՝ համանշային շարքերում. *բոկեղ - բլիք - նկանուկ - սրած*³ [ՀԼՊՆԺ, էջ 394]:

Հարկ է նշել, որ քե՝ Անուայանը, քե՝ Չահուկյանը վաստորեն չեն արժևորել բառանվան վերջին բաղադրիչը՝ *-իք*: Կարծում ենք՝ *-իք*-ը բառակազմական երկրորդական ձևույթ է՝ *անվանակերտ* վերջածանց, որ հիմնական ձևույթից սերել է բառանվան նոր՝ արմատի *բնիմաստից* ածանցված նշանակություն. «Խմորագնդից (*բուլ*) սլոտրաստված (քվաված, եփված կամ տապակած) ուռուցիկ, փքուն հացամբերային ուտեստ»:

Այսպիսով՝ *բլիք*-ը բնիկ հայերեն բառանուն է՝ հ.-ե. արմատով և, բնականաբար, հայեցի ածանցով:

Բ. *Գալիք* բառանվան բուն նշանակությունները, ըստ մեզ հայանի քե՝ հին հայերենի (ՆՀԲ, *Առնեռն, ՀԱԲ*), քե՝ արդի հայերենի (ԺՀԼԲԲ, ԱՀԲԲ) բառարաններում ներկայացված են զրեքև համանման.

ա. Տանարի, ապարանքի, տան սլոտրաստված կամ ցանկապատած բացօթյա բակ. «Գալիք քահանայապետին», «Գալիք տանն արքունի»:

բ. ծածկած նախասրահ՝ եկեղեցու, դահլիճի, տան նախասենյակ. «Եկեղեցու գավիթը լցված էր վիրավորներով» (Դ.Դեմ.):

գ. Ոչխարի փարսիւ. գռմ. «Գալիք ոչխարաց»: Աճառյանի վկայությամբ հայերենի հատկապես արևմտյան ստորածքի բարբառներում գերիշխող է եղել բառանվան «Եկեղեցու գավիք» նշանակությունը:

Գալիք բառանվան վախճաբերացված նշանակությունները *հին հայերենի մակարդակում* ընդգրկել են.

ա. Հոգևոր հավատալիքների ոլորտը՝ «Եկեղեցի», «Երկնային արքայություն», «Արովբեագավիք», «Զի՞նչ եղիցի հառասոր գալիք յերկինս»:

բ. Ընդհանրապես արտահայտել են «բնագավառ», «ոլորտ», «մասնաբիզնես» նշանակությունները. «Հեղինացի փիլիսոփայիցն կարծիք (վան աշխարհի) արաւարոյ է մերս գալիք» կամ «գալիքս մերոց»: «Փափագ այնն գալիք» (Լմբ.) [ՆՀԲ, հ. I, էջ 533]:

Ա.Սուրիսայանը «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանում» *գալիք* բառանունն իր արդիական նշանակություններով ներկայացրել է իրրև *բակ* բառանվան հոմանիշ. «Բակ գ. 1. *Գալիք, շրջափակք*, 2. *Փարսիս, մակարդատեղ(ի), բեր* (ոչխարների)»⁶ (էջ 110):

Բառակազմական, հատկապես բառարարդման՝ քե՛ հին, քե՛ արդի հայերենի կադավարներում *գալիք*-ը դրսևորվել է հիմնականում իրրև *բաղադրող հիմք*՝ հին հայ.՝ *սրովբեագալիք, վայրագալիք, նախագալիք*, տեղանուններում՝ *Նորագալիք, Շենգալիք*. հազվադեպ գործառնել է նաև իրրև *սերող հիմք*՝ արդի հայ. *Գալքասպահ* «Գալիքի» բակի պահասվան, դրսևական» [ԺՀԼԲԲ, հ. I, էջ 374]:

ՀԱԲ-ում բերված են *գալիք* բառանվան ստորեր սառագաբանություններ: Ինչպես նշում է Աճառյանը, «Հներից Համամ. քեր. արմատը դնում է *գալ* նախդիրը (°): Նորերից Lag. Btrq... գենդ. *gaoyaoiti* «սրտ», սնակր. *gavāni* «սրտառվայր» բառերի հետ: Պատկանեան... պրս. *qān* «կով» բառից, ... Հինը. *qomhi* բառից. Patrubany...հնլս. *vəbħā* - «հիսակ» արմատից» [ՀԱԲ, I, էջ 528]: Աճառյանի վկայությամբ Հյուրշմանը մերժել է սրանց մեծ մասը՝ համարելով ոչ հավաստի: Աճառյանն էլ հերքել է Հյուրեարալյւնտեանի (համառ.՝ Հյուր) սառագաբանությունը. վերջինս *գալիք* բառանունը բխցրել է *qomhi* բառից:

Ալ. Ջահուկյանը *գալիք* բառանվան սառագաբանության շուրջ հայտնել է հետևյալ տեսակետը. «Ուրարտական *հ*-ով հիմքերի առատության պայմաններում կարելի է հայերենի *ի* հոլովում ունեցող և չսառագաբանված բառերի մեջ ևս փնտրել ուրարտական հիմքեր»³ [ՀԼՊՆԺ, էջ 440]: Թվարկված 79 բառերի շարքում Ջահուկյանը նշել է նաև *գալիք* «նախասենյակ» բառանունը:

Նախորդ տարիներին հրատարակված *գալիք* և *գալստ* բառանունների սառագաբանությանը վերաբերող մեր հոգվածներում⁷ նշված բառերի *գալ* բաղադրիչը դիտել ենք իբրև հ.-ե. արմատ՝ նույնացնելով *գալսկ* և *գալեղ* բառերի՝ Աղայանի, Ջահուկյանի նշած հ.-ե. **ghəu* -/**ghēu* արմատին (7, էջ 82.

8, էջ 105): *Գաւ* արմատի բնիմաստը հայերենում համարել ենք «ծայրամաս, հետամաս»: Կարծում ենք՝ *գաւիք* բառանվան *գաւ* բաղադրիչը նույնպես արմատական ձևույթ է եղել և կրել է նույն բնիմաստը. այսպես. *եկեղեցի* և *գաւիք* բառահարաբերության մեջ եկեղեցու պաշտամունքային արարողությունների սրահը ընկալվել է իբրև կառույցի *հիմնամաս*՝ նաև իր դերակատարությամբ, իսկ նրան հարադ, նախորդող օժանդակ հասվածը՝ *գաւիքը*, որ *նախասրահ* է կամ եկեղեցու *ցանկապատած բակ*, ընկալվել է իբրև *եզրամաս* - *ծայրամաս*:

Գաւիք բառանվան նույնիսկ փոխաբերացված նշանակություններում *հիմնամաս* - *ծայրամաս* բառիմաստային հսկադրությունն առկա է եղել: Հիմնամասը՝ «Երկնային արքայությունը», ընկալվել է իբրև խորքային - երկնային, աներևույթ: «*Մրովբէագաւիքը*» դիտարկվել է իբրև Ասածու գործի՝ հրեշտակների երկնային բնակավայր, այսինքն՝ «Երկնային արքայության» *գաւիք*: Իսկ երկնքի՝ երկրից տեսանելի հասվածը ընկալվել է իբրև «Երկնային արքայության» *նախագաւիք*:

Այսպիսով՝ վստահ ենք, որ *գաւիք* բառանվան արմատն ունի հնդեվրոպական ծագում, իսկ *-իք* բաղադրիչը, ինչպես արդեն նշել ենք, ակնհայտորեն գործառել է իբրև անվանակերտ ածանց՝ *գաւ* արմատի բնիմաստից՝ «հետամաս, ծայրամաս», ածանցելով նոր նշանակությամբ բառանուն՝ *Գաւիք* «նախասրահ», «նախասննյակ», «եկեղեցու բակ»:

Գ. *Խրճիք* բառանունը ՆՀԲ-ն բացատրել է իբրև «խող. խուց. աղբատին յարկ կամ սենեակ միայնակեցաց», ըստ որում՝ նշել է նաև կառույցի նյութը՝ «որայիս քէ խրճամբք կազմեալ» (ՆՀԲ, I, էջ 985): Ի դեպ, *խորճն* նշանակել է նաև «եղեգնուտ, շամբ». Ջուհուկյանը այն քվարկել է ուրարաական հիմքեր ունեցող բառերի վերոհիշյալ շարքում, իսկ *խրճիքը*՝ հնագույն հայերենի բառապաշարի հիմնաշերտում՝ խող - հիտ - *խրճիք* - տաղաւար (ՀԼԳՆԺ, էջ 440, 400):

Անառայանը *խրճիք* բառանունը բացատրել է իբրև «խցիկ, հյուղակ». քվարկել է նաև բառանվան գրավոր ավանդված տարբերակներ՝ *խրջիք*, *խոճիք*, *խրճիկ* (վոյս. քրդերենում) (ՀԱԲ, II, էջ 432):

Արդի հայերենում *խրճիք* բառանվան բուն նշանակություններն են.
1. Հասարակ հողածածկ կտուրով, գյուղացու տուն. հյուղ. խող:
2. Առհասարակ փոքր՝ անշուք տուն. (... աղբատի *խրճիք*...) (ԺՀԼԲԲ, հատ. II, էջ 593):

Անառայանը *Խրքին* բառանվան ստուգաբանության բուռն հողավածում մեջբերել է նաև Տերվիշյանի կարծիքը, համաձայն որի՝ հայերենի *խրճիք*, *կարք*, *որք* բառերը բխում են հնիս. *kart* «հիսեր» արմատից: Նշված են նաև և.-ե. այլ լեզուներից բերված զուգահեռներ, որոնք առնչվում են հիմնականում *կարք*, *որք* բառերին (ՀԱԲ, II, էջ 431):

Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Անառայանը նույնպես անդրադարձել է վերոհիշյալ *խորճն* բառանվանը՝ քվարկելով բառային, հնչյունական ու ձևաբանական

տարբերակներ. *խարձն* - *խարձ* - *խարձի* (վերջինս նշանակել է «անսլաք ծառեր», *խարբոյր*), *խարձունք* - *խարձանց*, *խարշ*՝ բոլորն էլ «եղեգնուտ, շամբ, եղեգնաշամբ» նշանակություններով [ՀԱԲ, II, էջ 346]: Չի բացառվում նաև *խարձն/խարձն* բառակազմը՝ ուրարտական հիմքով ծագումը, ինչպես ենթադրել է Ջանուկյանը, բեև «Ուրարտերենը և հայերենը» աշխատության մեջ գրել է. «Հայ-ուրարտական զուգադիպումների առաջին շերտը կազմում են, այսպես կոչված, «տարրական» ցեղակցության բառերը, մասնավորապես ձայնարկությունները, բնածայնությունները, մանկական բառերը, որոնք, անկախ լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերություններից և սլաւոնական շփումներից, կարող են նմանություններ ունենալ բոլոր լեզուներում» (4, էջ 137):

Խարձն և *խարձիք* բառամուկների նշված բոլոր տարբերակները ի մի բերելով՝ *խարձն/խարձն*, *խարձի*, *խարձունք* (հոգն.), *խարշ*, *խարձիք*, *խարձիք*, *խարձիկ*, և վանկարար ձայնավորը բացառելով՝ ակնուռու դարձավ դրանց արմատական ձևային բաղադրանքական կազմի յուրօրինակ կոշտ բնույթը՝ *խարձ(ն)*, *խարշ*, *խարձ*, *խարձ*, *խարձ*:

Կարծում ենք՝ սրանք կարելի է դիտարկել իբրև *բնածայնական* ծագում ունեցող արմատներ: Սա է ակնարկում նաև ՆՀԲ-ի՝ *խարձիք* բառամուկն բացատրությունը՝ «որպես բե *խարձանք* կազմնալ», այսինքն շեշտվում է *խարձիքի*՝ եղեգնաշամբով կառուցված լինելը: Հայանի է, որ նախնական *խարձիքների* շինանյութը եղեգնեքն ու չորացած կամ անսլաք ծառերի ճյուղերն են եղել (*խարձի*): Դրանք ունեցել են կոշտ բնածայնական հատկանիշ, որն էլ, կարծում ենք, արտացոլվել է բվարկված արմատներում և ձևավորել դրանց բնիմաստը. «կոշտ ձայներ արձակող» (եղեգն, չոր ճյուղեր, շամբ, շամբուտ):

Վերաբերյալ բաղադրանքական կապակցություններում արմատական բուն տարբերն են՝ *խար/խար* (հմմտ. նաև *խարիկ*, *եղեգնախարիկ*՝ «չոր ճյուղեր՝ վառելու համար, չորացած վայտի կտորներ»), գումարած *ձ*, *ջ*, *ճ*, *շ* *սուլական-շշական սաստկական* տարբեր՝ աճականներ (ըստ Աճառյանի՝ ածանցիկներ): Աճառյանը հարցականով սրանց է միացրել նաև Վանի բարբառի՝ նույն նշանակություն ունեցող *խարիկ* կամ *չոր-խարիկ* բառերը [ՀԱԲ, II, էջ 425]: Այս տարբերակի *-իկ* վերջածանցը հավաստում է, որ *խարիկ*-ի *իկ*-ն էլ է ածանց, և երկուսի արմատն էլ՝ *խար*, բնածայնական է: Ի դեպ, նշված արմատը գործառնել է բազմաթիվ տարբերակներով, կրկնաձայնացումներով [ՀԱԲ, II, էջ 424-427]:

Այսպիսով, կարծում ենք՝ *խարձիք* բառամուկն արմատն է *խարձ*՝ բնածայնությունը, որի բնիմաստից՝ «կոշտ ձայներ արձակող», *-իք* անվանակերտով ձևավորվել է *խարձիք* բառամուկը՝ «կոշտ ձայներ արձակող շինանյութերից սլաւոնաստված կացարան, տնակ» նշանակությամբ:

Դ. *Կնճիք/կնճուք* բառամուկը ՆՀԲ-ն բացատրում է իբրև «Կնճի քիթ. ցուկ խոզի և վարազի, և որոց նման են նոցա» [Լ. I, էջ 1105]: Գրեթե համանման բացատրություն է տալիս նաև Առձեռն բառարանը. «Լ. Կնճուք,

խազի քիթ, գազանի դունչը՝ բերանը» (Էջ 443): Արդի հայերենում գործածակա-
կան է նաև 2. «Փղի կնճի»՝ «Փղի երախի դուռս ցցված, երկարավուն քրի
մաս՝ պատված», 3. «Մեղվի, ճանճի և ընդհանրապես միջատների առջևի
մասում երկարավուն ելուստ, որը սնվելու և պաշարավորվելու օրգան է
հանդիսանում» և այլ՝ փոխաբերական նշանակություններով [ԺՀԼԲԲ, Խ. III,
Էջ 153]: Բառանվան արմատն է *կինճ* «վայրի խազ՝ վարազ» նշանակությամբ,
բաղադրված է *խթ/ուք* զուգահեռ ածանցով՝ կնճիթ/կնճուր: Արդի հայերենում
գործածական է *կնճիթ*-ը:

Անառյանը *կինճ* (կամ կինջ) բառանունը «վարազ, արու վայրի խազ»,
որից *կնճաղէմ* «խազի կերպարանք ունեցող», *կնճանալ* «հալարտանալ»,
«ամբարտաւանիք», կասկածով համարել է իրանական փոխառություն.
«Թերևս իրանական փոխառություն է». «հմմտ. պրսկ. kinj «վիթխարի փիղ»,
որ և kinjār»: Անառյանը նշել է նաև Մատի կարծիքը. «Մառ «փոխառելով է
դնում կովկասեան լեզուներից. հմմտ. լազ. *դեջի* «վարազ», միևր. *դեջի*
«խազ», վրաց. *դարի* «խազ»...» [ՀԼԲ, II, էջ 591]:

Ինչպես նշել է Ջահուկյանը, «Հայերենը չի սլափալանել խազի հնդեվրո-
պական անվանումը (**sus*), այլև ընդհանրապես խազի հետ կապված
հնդեվրոպական անվանումներ. *խազ, վարազ, խոճկոր* անվանումները համե-
մատաբար ուշ են հանդես եկել»³ [ՀԼՊՆԺ, էջ 260]:

Ի դեպ, *վարազ* - *կինճ* բառանունները Ջահուկյանը քվարկել է հնագույն
հայերենի բառասլաշարի համանիշային շարքերում (ՀԼՊՆԺ, էջ 407):

Ջահուկյանը «կինճ» բառանունը նախ հարցականով քվարկել է
հայերենի քարքվելակալ փոխառությունների շարքում՝ «այլև, քերև, կինճ»,
ասյա բառիմաստային քեմատիկ խմբերում՝ «3. Կեմդաններ... 3.32 կինճ (?)»³
[ՀԼՊՆԺ, էջ 595, 596, 597]: Ջահուկյանը, սակայն, մասնավորապես շեշտել է,
որ «*կինճ*» բառանվան փոխառության «հնարավոր աղբյուրը՝ (*yeji* «խազ»)
գուրկ է *ն*-ից (հետագա հավելում հայերենում)»: Ուստի նկատի ունենալով, որ
«ըստ Անառյանի՝ քարքվելակալ բառերը փոխառություն են հայերենից»,
ենթադրել է երբորդ՝ միջնորդ աղբյուր՝ ուրարտերենը [ՀԼՊՆԺ, էջ 595]:

Ի դեպ, Անառյանն էլ է նշել, որ հատկապես մշակութային արժեք
ներկայացնող փոխառությունները, որ ինքը կովկասյան է համարել, «իրապես
խաղերեն բառեր են քե՝ հայերենի և քե՝ կովկասյանների մեջ քափանցած»¹
[ՀԼՊ, I մաս, էջ 217]:

Ջահուկյանը *կնճիթ* բառանունը հարցականով ներառել է հայերենի՝ *հ.-ե.*
մյուս լեզուների հետ ունեցած բառային զուգարանությունների աղյուսակում.
«**gengi-* կնճիթ?, 4.231 – (Մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և
պայմաններ), ռունգն(?)» (Էջ 209):

Աղյուսակում Ջահուկյանը նախ նշել է *հ.-ե.* նախածները՝ Պոկոմոնո
«Հնդեվրոպական ստուգաբանական բառաբան»-ի ավյալներով՝ [**geng-*,
*g*ong-*], ապա նաև հատկապես հայերենի համար վերականգնվող նախածներ՝

*gengi- + կնճիք?, (կնճիւն?, կինճո?) (էջ 125): Բառային զուգարանությունների տղյուսակում քննվող բառամասնական նախածները զուգարանություններ են դրսևորել հնդկ.՝ +?, սլավ., բայթ., հուն., իա., գերմ. լեզվախմբերի հետ:

Ձախուկյանը վաղնջախայերենի բառապաշարի հիմնաշերտում, ինչպես նաև բաղիմաստային քննատիկ խմբերում բվարկել է բարբառային ծագմամբ *կնճիկ* «զնդվել» նշանակությամբ բայ³ [ՀԼՊՆԺ, էջ 216, 276]: Ըստ երևույթին՝ արմատն է «կինճ» (հմմտ. նաև՝ կնճիւն). ի դեպ, վաղ կնճիքը կարող է ծավլելով կնճառավել, զնդվել:

Ամփոփելով նշենք, որ սկ. Ձախուկյանը վաստառեն երկմակ է *կնճիք* բառանվան սառուգարանության խնդրում՝ հարցականներով ներկայացնելով իր արտախայտած կարծիքները: Դիտարկենք, սակայն, որ հ.-ե. լեզուների հետ հայերենի ունեցած զուգարանությունների տղյուսակում կնճիք?, (կնճիւն?, կինճո?) բառանունների դիմաց վեց լեզվախմբերի սյունակներում դրական նիշ՝ + է արձանագրված (հնդկ.-ը՝ հարցակառնով՝ +?): Սա նշանակում է, որ սկ. Ձախուկյանը չի բացատրել *կնճիք* բառանվան հ.-ե. ծագման վարկածը:

Լ.Հովհաննիսյանը *կնճիք* «քիք» և *կնճիք* «բուսանուն» բառերը, որ վկայված են հին հայերենում V դարից՝ իբրև հայոց լեզվի հին շրջանի իրանական փոխառություններ, դասել է իրանական տարաբնուս համանունների շարքում (էջ 206, 211)⁹:

Ամփոփելով «կնճիք» բառանվան շուրջ ծավալված դիտարկումները՝ նշենք.

ա) բառանվան ծագումը հիմնականում քննվել է արմատական ձևային հատվածով՝ *կնճ*. Ձախուկյանը, ըստ երևույթին, հարցականով արմատի տարր է համարել նաև *-ի* բաղադրիչը՝ *gengi-, առանց մեկնաբանության: Այսուամենայնիվ, բառանվան *-իք* հատվածը դարձյալ մնացել է ստվերում:

բ) *Կնճ* արմատի ծագումնաբանություն խնդիրը առկա է. քնի՞կ է, քե՞ փոխառյալ. եթե փոխառյալ է, հին իրանական փոխառություն է, քե՞ կովկասյան-բարբվելական. անմիջական փոխառություն է, քե՞ իտալերեն-ուրարտերենով միջնորդավորված: Հագարամյակների խորքից հառնող այս խնդիրներին դժվար է միանշանակ լուծում տալ:

գ) Այսուամենայնիվ, խնդիրը կարելի է որոշ չափով հստակեցնել, եթե առանձին քննված բառանունները դիտարկենք նաև *-իք*-ով հանգող իրենց համախմբում: *Բլիք*, *զալիք*, *խրճիք*, *կնճիք* բառանուններից առնվազն երկուսում՝ *բլիք* և *կնճիք*, տարանջատված են հ.-ե. *բուլ* և *կնճ* հնավանդ արմատական ձևայինները: Մյուս երկու բառանուններում՝ *զալիք*, *խրճիք*, մեր առաջարկած ստուգաբանությամբ հնարավոր ենք գտնում նաև հ.-ե. *զալ*- և *խրճ*-արմատների տարանջատումը *իք* անվանակերտ ձևային:

Նշված հնավանդ բառանունները, որ գործառնել են վաղնջախայերենում և հնագույն հայերենում, բառակազմական մակարդակում անշուշտ նախապես գիտակցվել են իբրև բաղադրյալ: Սակայն հին, միջին և արդի հայերենում

քերևս *-իք* ձևայքի տաճանավանդ գործառնության հետևանքով մրագնվել է նրա սածանցական նշանակությունը: Ինչպես նշում է Լ.Հովսեփյանը, «Ղիշտ այնպես, ինչպես վաղնջահայերենից կամ հնագույն հայերենից գրաբարին անցած բաղադրյալ բառերից շատերը գրաբարյան վիժում այլևս անարժանի են դարձել, նույն ձևով գրաբարից արդի հայերենին անցած շատ բաղադրյալ կազմություններ այլևս չեն գիտակցվում որպես այդպիսիք...» (էջ 126)¹⁰: Ի դեպ, Ջահուկյանը իր «Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը» աշխատության մեջ *-իք* վերջածանցն չի դիտարկել⁵: Սա նշանակում է, որ հին հայերենի բառակազմական մակարդակում այն այլևս գործում չի եղել:

Այսպիսով՝ հ.-ե. արմատների առկայությունը *բիիք*, *գաիիք* Ջահուկյանի՝ հարցականով նշած *կնճիք*, ինչպես նաև բնածայնական արմատով *խրճիք* բառանուններում հիմք է տալիս հնագույն հայերենի բառակազմական մակարդակին վերագրելու նաև *-իք* ածանցական ձևայքի գործառնությունը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆՀԲ– Նոր բառգիրք հայկազեան լեզվի (ՆՀԲ), հատ. I, Եր., 1979:

ՀԱԲ– ՀԱճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, I, II:

ԱԲ– Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:

ԺՀԼԲԲ– Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. I, II, III:

ԱՀԲԲ– Էդ.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան:

ՀՊՊԵԺ– Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 Հր.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն (I մաս) (ՀԼՊ), Եր., 1940:

2 Գ.Ջահուկյան, Հայ բաղադրյալությունների պատմություն (ՀԲՆ), Եր., 1972:

3 Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան (ՀԼՊԵԺ), Եր., 1987:

4 Գ.Ջահուկյան, Ուրարտերենը և հայերենը, Ուրարտու–Հայաստան, Երևան, 1988:

5 Գ.Ջահուկյան, Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը, Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, սյր. II, Եր., 1998:

6 Ա.Սուրբասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967:

7 Ա.Հանեյան, «Գօտի» բառանվան ստուգաբանության շուրջ, Նյուքեթեր Մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի, Եր., 2005:

8 Ա.Հանեյան, «Գառ» բառանվան ստուգաբանության շուրջ, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Եր., 2006:

9 Լ.Հովհաննիսյան, «Հայերենի իրանական փոխառությունները», Եր., 1990:

10 Լ.Հովսեփյան, «Բառերի ստուգաբանական և բառակազմական վերլուծությունը հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում», Ջահուկյանական ընթերցումներ, 2006:

Գրաբարում երաժիշտ բառը հաճախական չէ: Մեծաթիվ չեն և այդ արմատով կազմությունները:

Մեր տվյալներով V դ. ինքնուրույն գրականության մեջ կա մեկ վկայություն. «Բաղցրացուցանել ոմանց զկարգս երաժշտական և զերգս հեքանաական» [Եղիշ. 64]: Աստվածաշնչում վկայված են երաժիշտ և երաժշտական բառերը երկուսական անգամ¹: Գրաբարում երաժիշտ արմատով տվանդված մյուս կազմությունները (երաժշտակ, երաժշտաբար, երաժշտանոմ, երաժշտապետ) հետևյալներն են և հիմնականում սուկայանում են հունարենից կատարված քարզմանություններում: Ամենայն հավանականությամբ ժողովրդախոսակցական լեզվում երաժիշտ արմատով կազմությունները գործածական չեն եղել:

Երաժիշտ բառի ծագումը ստույգ չէ: Բառաձևից կարելի է ենթադրել իրանական ծագում՝ բառիմաստային որոշակի փոփոխությամբ:

Երաժշտություն բառին համանիշ նուագի իրանական ծագումը հավաստի է: Վերջինս ըստ ՆՀԲ-ի ունի «եղանակաւոր ձայն բարբառայ և գործեաց. եղանակ. տաղ, գեղգեղ. դայլայիկ» իմաստները: ԱԲ-ն նշում է միայն «երգ, եղանակ»: Այդ իմաստներն են նշված և Արմատական բառարանում: Թեև ՆՀԲ-ն V դ. ինքնուրույն գործերից հղում է միայն Եղիշեի գիրքը (մնացածները քարզմանական գրականությունից են), սակայն բառը սուկա է այլ գործերում ևս. «Նուագս փանդառն և յերգս ցցոց և սլարուց ասեն յիշատակաւ» [Խոր. 27]: «Անդ կատարէր նուագ սաղմոսաբանին» [Ագաթ. 241]:

Բազմիմաստ է երգ բառը. ըստ ՆՀԲ-ի «Նուագ ձայնի. բան երաժշտական. օրհնարանքին. գովեստ. շարական. տաղ»:

Գրաբարում հաճախական է բառի «երգ, տաղ» իմաստով գործածությունը: Ահա մի բանի օրինակ. «Որ գայս ի յերգ արկեալ հեզենն» [Ոսկ. Մար. II, 421]: «Եւ երգէին զերգս նորա... և ոչ որ կարէ զխել զերգ նոցա» [Յայտ.Յովհ. ԺԴ. 3]: «Անարտում ուրախութեամբ երգս ի բերան առեալ... ասէին ձայնիս» [Եղիշ. 80]:

Երգել գրաբարում նշանակում է նաև նվագել: Հմմտ. «Եւ արդ երգեսցոր նուագս այնպիսի հոգւոյն, որ անկեալ դնի և յայլմէ ի գրոց և ի նմին իսկ ի Դարպայ» [Ոսկ.Պատմ. II, 391-392]: «Եւ խնդրեսցեն տեսողն մերում այր մի որ զխալցի երգել քնարաւ» [Ա.Թադ. ԺԶ, 16]: Ռուս. "... поискать человека, искусного в игре на гуслях"²:

Բնագրային որոշ օրինակներում երգել, քե՞ս նվագել իմաստը հստակ չէ: Հմմտ. «Եւ ամենայն ժողովուրդն զուարճացեալ հարկանէին զփողսն եւ

երգելին նուագարանօրն երգս և օրհնելին զօրհնութիւն» [Բ.Մն. ԻԳ. 13]: Այդպէս է և հետևյալ օրինակը. «Տեսէք ինձ այր մի որ բարոք երգիցէ և ուժէր զմա առ իս» [Ա.Թագ. ԺՁ. 17]: Ընդգծվածը համապատասխանում է հուն. սյալսյո-ին, որը ունի և՛ երգել, և՛ նվագել իմաստը: Ռուսերեն Աստվածաշնչում քարգմանված է "Найдыте мне человека, хорошо играющего и представьте ко мне":

Երգել-ի իմաստային անհատակության պատճառով է, որ Խորենացու երգչի ձեռամբ-ը տարբեր մեկնարանություններ է ստացել: Ահա այդ հատվածը. «... և յորախանալն զինով, տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ զեղեցիկ էր և երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նուզինիկ...» [Խոր. 195]: Ստ.Մալխասյանը մեզ հետաքրքրող հատվածը քարգմանել է նվագում էր ձեռներով:

Պրոֆ. Հ.Բարսեղյանի կարծիքով «Ստ.Մալխասյանի «երգչի ձեռամբի» «նվագում էր ձեռներով» քարգմանությունը վաղուց հաստատված և միանգամայն ընդունելի քարգմանություն է»³:

Հիշենք, որ երգչի ձեռք բառակապակցությունը կա և Աստվածաշնչում «... Դավիթ երգէր ձեռք իւրովք» [Ա. քազ. ԺԹ. 10]: Ռուս. "И Давид играл рукою":

Հաշվի առնելով երգել բառի բազմիմաստությունը՝ դժվարանում ենք կողմնորոշվել երգել ձեռամբ-ի տարբերությամբ մեկնարանությունների զնախատման հարցում, բայց բանի որ հերանոսական շրջանի արվեստին՝ վարձակներին վերաբերող հասկացություն է, սակա հավիված ենք կարծելու, որ երգել ձեռամբ-ը «ձեռքի շարժումներով ուղեկցող երգ, նվագ է»⁴:

Սաղմոսը Աստվածաշնչային հասկացություն է՝ եբրայեցիների քնարական նվագը և հատկապես Դավիթ Մարգարեի երգերը և դրանց ամբողջությունը, որը ձեռք է բերել նաև «հոգևոր երգ», «երգ» իմաստները. հմնա. «...Եւ մեծաւ պաշտմամբ, սաղմոսիւք և երգովք հոգեւորօք ... յուղարկէին» [Բուզ. 73]: «Ձոր առեալ Վառնասայ և Հմայելի ... սաղմոսիւք և արիւնութեամբ... յԱշականն ելանէին» [Լուր. 94]:

Սաղմոսերգությանն առնչվում են կցուրդ և մեսեդի հասկացությունները: Կցուրդ-ը ՆՀԲ-ն մեկնում է «կցուած երգոց, կամ սաղմոսաց, տուն մի սաղմոսի կցեալ խորհուրդ աւուրն...»: Մեսեդին ըստ Արմ.-ի երեկոյան սաղմոսերգության կցուրդն է: Բառը հունարենից կատարված վախճանություն է:

Երգել, նվագել իմաստն ունի և գրաբարում ոչ հաճախական ոգել բառը. «Երգս առեալ գոչեն ... պարառեալ՝ երգ նոր ոգեն ձայնի» (ՆՀԲ):

Երգիչ բառը գրաբարում նվագ հաճախական է: V դ. ոչ քարգմանական գրականության մեջ այն կիրառել է միայն Ագաթանգեղոսը (2 անգամ): «Ձուխտ վափկութեան սացես ըմպել արժանեացն ըստ բանի հոգեւորական երգչին» (280): «Աշակերտելոց իցեն յագգս ազգաց ըստ բանի հոգեւորական երգչին» (471):

Նշված օրինակներում երգիչ բառի ընդհանրական «երգասաց, երգ կատարող» իմաստը հստակ չէ: Երգիչը այս օրինակում վերաբերում է Աստվածաշնչի Դավթին՝ Խոզեոր երգչին:

Երգիչ բառով երեք վկայություն էլ կա Աստվածաշնչում, որից մեկը բերում է ՆՀԲ-ն: Ահա մեկ օրինակ էս.

«Եւ ետես՝ եւ ահա կայր ի վերայ սեանն ըստ օրինի իւրում, եւ երգիչք և փողարք շուրջ զարքայիս» [Դ. Թագ. ԺԱ. 14]:

Այստեղ էլ դարձյալ մեզ հետաքրքրող բառի իմաստը հստակ չէ: Նկատված է, որ եբրայերենում երգիչ բառի փոխարեն իշխան է: Նույնը և ռուսերեն քարգմանության մեջ. «И видит, и вот, царь стоит на возвышении, по обычаю, и князья и трубы подле царя»:

V դ. գրաբարում գոսան «երաժիշտ, երգիչ» դարձյալ նվագ հաճախական է: Վկայել է Բուզանդը (չորս անգամ), իսկ Խաբենացին էլ ունի գոսանական (մեկ անգամ). «Բայց քեպէտ և ոչ ի բուն մատանն, սակայն որպէս Մար Աբաս Կոտիկնայ պատմէ՝ ի փոքունց ոմանց և յանճանից արանց, ի գոսանականն այս գոսանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց» (47-48): Երկու օրինակ էլ բերենք Բուզանդից. «Աչօքն յառաջ կոյս պշուցեալ հայէր ընդ պկապէս ամբոխս գոսանացն» (196): «Ընպէին անդ գինի բոգօք և վարձակօք և գոսանօք» (41):

Այս վկայություններից իսկ ենթադրելի է, որ գոսանությունը, գոսանական արվեստը հիմնականում վերաբերում է նախաքրիստոնեական մշակույթին, և V դ. հեղինակները, լինելով քրիստոնեության ջատագովներ, արքայադարձաբանքով ու բնադատաբար էին վերաբերում դրան:

Հ. Մանդակունին, որը հայտնի է իր «քասեթամերժ» հայացքներով, «Ասան անարէն քասեթաց դիւսկանաց» ճառում գոսանությունը համարում է մերժելի, պիղծ սովորություն. «Ձի չար է սովորութիւնն, չար են և յորդորիչք նորս՝ գինի եւ գոսան եւ սուտանայ» կամ «Ձի ուր կատակք եւ գոսանք են եւ խաղ եւ ծաղր վայիք, անդ եւ դեր ընդ նոսս ի պարտ անցանեն եւ սերմանեն բագում աղաեղութիւնս» [Մանդ. 1228-1229]:

Ահա մի հատված էլ Բարսեղ Կեսարացու «Աեցօքեայից». «Եւ զայն ոչ առնուն ի միտ, քէ գոսանութիւնն իրովք պատիր արուեստիք զապականութեան նշանակ գործէ ի տեսողս իւր եւ իրք առականաց են անդ, որոց առաջի տմենայն մարդկան դնին ծանակութիւնքն» [Աեցօք. 100-101]:

Հեռիմիզերոզդարյան մատենագրության մեջ էլ գոսանական արվեստը չի խրախուսվում. դա ակնհայտ է, օրինակ, Սիմեոն Ադճնեցու մի գործում. «Զանգի նուազ գոսանացն մոռացումն սանէ ահեղ աւուրն դասաստանին եւ լինին պատճառք կորստեան ամբարիշտ մարդկան»⁵:

Աստվածաշնչում գոսանը, բնականաբար, նույնպես հաճախական չէ: Վկայված են հետևյալ օրինակները. «Միքէ գլաիցե՞մ ինչ ի մէջ բարոյ եւ

չարի ... կամ թէ լսիցե՞մ տակաւին գծայն գոսանաց եւ վարձակաց» [Բ.Թագ. ԺԹ. 35]: «Աշարի ինձ գոսանս եւ երգեցիկս՝ արս եւ կանայս...» [Ժող. Բ. 8]:

Ռուսերենը Ս.Գրքի նշված օրինակներում գոսան բառի դիմաց ունի певич: Ի դեպ, ռուսերենը певич է քարգմանում մահ այն դեպքերում, երբ հայերենի համապատասխանակը ոչ թե գոսանն է, այլ «սաղմոսանուագը»: Հմմտ. "Еман певич, сын Иоса...", «Հման սաղմոսանուագ» [Ա. Սնուգ. Զ. 33]: "И певцы сыновья Асафевы." «Եւ սաղմոսանուագրն որդիք Ասափայ» [Բ. Սնուգ. ԼԵ. 15]:

Ըստ վկայված օրինակների գոսանները մահ կանայք են: Հմմտ. «Երաժիշտ էր, ոսուցանէր գգոսանս կանայս եւ վարձ առնոյր» (ՆՀԲ): ՆՀԲ-ի մեկ այլ վկայության գոսանի կին լինելը պարզ է դառնում միայն հոմարեն համապատասխանակից. «Կանխեցին իշխանք հանել գօրհնութիւն ի մէջ գոսանաց եւ գովչաց» (Խուն. երիտասարդուհեաց): Գոսանի վերոհիշյալ կիրառությունը հաճախական չէ, այդ իմաստով երբեմն զործածվում է վարձակը՝ ի հակադրություն գոսանի: «...կամ թէ լսիցեմ տակաւին գծայն գոսանաց եւ վարձակաց» [Բ.Թագ. ԺԹ. 35]: Ռուսերեն՝ "И быду ли в состоянии слышать голос певцов и певич?":

Երգիչների սեռային ասարբերակումը արտահայտվում է մահ այր/կին բառերի միջոցով: «Եւ ամենայն իշխանքն արք եւ կանայք ասացին զողբսն ի վերայ Յովսեայս...» [Բ.Սնուգ. ԼԵ. 25] (իշխանանք՝ երր. բնագրում երգեցողք): «Որք էին երգեցիկք սաղմոսասացք արք եւ կանայք՝ երկերիւր քառասուն եւ հինգ» [Ն.Էեմ, Է. 67]:

Խաղ-ի երգ իմաստը գրաբարի բառարանները չեն արձանագրում: Բայց, ինչպես մահ լինող ասել «երգեր», խաղ կապել «երգ հորինել» կապակցությունները զործածական են բարբառներում: Եթե հավաստի է Խաղ-ի հ.-ն. ծագումը [Ջանուկյան, 1987, էջ 134, 176], ապա կարելի է ենթադրել խաղ «երգ»-ի գոյությունը գրաբարում՝ հաշվի առնելով մահ բառի «ծաղր, ծանակ» իմաստը՝ մահ ժողովրդախոսակցական խաղ ու պար կապակցությունը:

Տաղ-ի համար գրաբարի բառարանները նշում են և «երգ» իմաստը: Ըստ Արմ.-ի «երգ, բերքուած, ուսանուոր», Գ.Ջանուկյանը երգ-ի հոմանշային շարքում բերում է միայն տաղ բառը⁶: Աճառյանը նկատել է, որ դասական գրաբարում տաղ-ը չի զործածվել, ավելացնենք, որ հետդասական շրջանի ինքնուրույն գրականության մեջ էլ այն հաճախական չէ: ՆՀԲ-ի վկայած օրինակներից էլ հստակ չէ տաղ «երգ» իմաստը: Տաղ-ի զործառական շրջանակները ընդլայնվել են միջինհայերենյան շրջանից:

Ուրեմն՝ տաղ-երգ հոմանիշային շարքը կարելի է ընդունել խիստ վերապահությամբ:

Իմաստային ենթախմբում ամենագործածականը երգ բառն է, որը բառակազմական գործուն․ բաղադրիչ է: Երգ բաղադրիչով գրաբարյան կազմություններն են. երգաբան, երգաբանուկ, երգաբանութիւն, երգագիր,

երգագրել, երգագրություն, երգակ, երգիչ, երգակից, երգակցել, երգակցություն, երգահան, երգաձայնություն, երգայաբայ, երգաստղություն, երգասարսի, երգարան, երգել, երգեցիկ, երգեցող, երգեցողական, երգեցողություն, երգիչ, երգող, երգողաբարձու, երգողական, երգողասեր, երգողություն, եղերերգություն, գուգերգող, կաքաերգիչ, նախերգաբար, նախերգակ, նախերգել, նախերգություն, նուագերգել, նուագերգություն, նուագերգիչ, ողբերգազին, ողբերգակ, ողբերգական, ողբերգակեմ, ողբերգել, ողբերգություն, ողբերգականություն, պարերգակ, պարերգող, պարերգություն, սաղմոսերգ, սաղմոսերգել, սաղմոսերգիչ, սաղմոսերգող, սաղմոսերգակ, սաղմոսերգություն, տաղերգություն, բնարերգակ, բնարերգություն, բնարերգող, օրհներգաբար, օրհներգական, օրհներգելի, օրհներգու, օրհներգություն:

Բնարերգող բառը ՆՀԲ-ն չունի: Ոսկերեանի գործերից մեկում այն կա: «... ոչ գրնարեն և ոչ գայլ իմեթ ... այլ զմուսավարեն և գրնարերգողեն...» [Ոսկ.Պօղ. II, 143-144]:

Կաքաերգիչ և նուագերգիչ բառերը նույնպես չունի ՆՀԲ-ն: Դրանք մեզ հանդիպել են Սիմեոն Աղճնեցու վերահիշյալ գործում. «Եւ գնուարգերգիչ բնարից սաղմոսաց», «արդ ծանեսալ բշմամին, եթէ մեծ գէն են կաքաերգիչքն խրոյ չարութեան...»⁷:

Մի շարք կազմությունների բառակազմական հիմքերը բառարաններում վկայված չեն (եղերերգ, ողբերգ, գուգերգ, պարերգ, նախերգ, տաղերգ, օրհներգ): Մի շարք բառերում էլ երգ արմատի հիմնական իմաստը մթազնված է: Օրինակ՝ ըստ ԱԲ-ի նախերգաբար նշանակում է «վաղուց», նախերգակ՝ «նախընթաց բան», նախերգան՝ «սկիզբ»:

Նուագ բաղադրիչով են հետևյալ բառերը. նուագածու, նուագակից, նուագայաբար, նուագարան, նուագարանական, նուագատը, նուագել, նուագերգ, նուագերգել, նուագերգիչ, նուագերգություն, նուագություն, աննուագ, յարմարանուագ, բաղդարանուագ: ՆՀԲ-ն յարմարանուագ բառը չունի: ԱԲ-ն մեկնում է «գրագմութեամբ երգ»: Մեզ հանդիպած օրինակում բառը ունի քերևա «լավ երգ, սլաշան երգ, երաժշտություն» իմաստը: «Ուստի և զամենայն յարմարանուագն հնչեցէք, որ ոչ զմարդիկ միայն այլ զվերին զօրութիւնսն հրճուցեցոյց» [Ոսկ. Ճառ. 447]: Ակնհայտ է, որ երաժշտություն իմաստային խմբի որոշ միավորներ հերանոսական մշակույթին, գեղջուկ, ժողովրդական երգարվեստին բնորոշ բառեր են: Դրանց իսկությունը ակներև է դառնում նաև մասնագրություն տվյալ հատվածի համատեքստում: Գեղջուկ երգերը տկունքվել են հերանոսական շրջանից, գոյատևել նաև քրիստոնեական շրջանում, և ինչպես նշում է Ն. Թահմիզյանը, «Հայաստանում վաղ ավատաւիրական հարաբերությունների կազմավորման շրջանում ձևավորվում է հայկական քրիստոնեական եկեղեցին, որն ստանձնելով ավատաւիրության պաշտոնական գաղափարախոսի դերը, իր հսկողության տակ և տանում հույոց մշակութային, այդ թվում և երաժշտական կյանքը...

անկախ դրանից Հայաստանում վաղ ավատատիրական շրջանում շարունակում են ծաղկել աշխարհիկ երգ-երաժշտական ճյուղերը»⁸:

Արվեստագետը նշում է շեր և շոիչք կոչվող երգիծական երգերը: Առուջինը վկայված է Հ.Մամիկոնյանի գործում, երբ թշնամուն հաղթելուց հետո Վառան Կամսարականի և Վարսագ Պալունու ընդառաջ են գալիս «սուր գեղջն երգօք և սլարուք», որոնք «շեր հաննալ սալին «կերտն զազանք զմարմինս դիակսոց և գիրացան, կուզն կերեսլ ուռեսու իրբն զարջ» (ն.ս.):

Սույ (նուև սոինչք) վկայել է Սա.Սյունեցին. «Զկատակերգուրիւն աշխարհօրէն... զեսլերականն և զհեզգնականն սունել ճառս և սոիչս, որսլես ուամիկքն սովորաբար ստեղծունեն սաւ սյնոսիկ»⁹:

Պար(ել) հասկացությունը արտահայտվում է երանականում պար, կաքաումն, կայք, խաղ, ցուց բառերով: Պարք, սլարքը քրիստոնեությունը չէր խրախուսում: Գրաբար մատենագրության մեջ այդ հաստատող բազմաթիվ վկայություններ կան: Ահա մի հատված «Կոմնոագիրք հայոց»-ից. «Չէ մարք քրիստոնէից ի հարսանիս երթալ եւ կաքաուել կամ սլարու գալ, այլ սլարկելշտութեամբ ընքրիս ուտել եւ ճաշակել որսլս եւ վայել է քրիստոնէից» [1964, 227]:

Բնականաբար, պարել հասկացությունն արտահայտող բառերը մեր մատենագիտության մեջ քիչ են: Նվազ հաճախական են հատկապես կայրել և ցուց բառերը:

Կայրել V դարի եեղինակներից վկայել է քերես միայն Ագաթանգեղոսը. «Երգս ստեալ բարբառեցան կայրիւք վազելով, ցուց բարձեալ մարդկանն» [Ագաթ. 99]:

Յուց-ը Արմ.-ը մեկնում է «Ուրախութեան խաղ, երգ, պար, կայրիւն»:

Բացի վերոհիշյալ օրինակից վկայել է և Խորենացին. «Հինքն Արամագնեայց ի նուագս վանդումն և յերգս ցցոց և սլարուց զայսոսիկ սսնն յիշատակաւ» [Խոր. 27]:

ՆՀԲ-ն կայրեն բառով ոչ քարգմանական գործերից վկայություն չի բերում, իսկ ցուց-ով Խորենացու և Ագաթանգեղոսի վկայություններն են: Յուց-ի ՆՀԲ-ի բացատրության մեջ «պար» իմաստը ցայտուն չէ: «Ուրախ քէ ցունծք, այսինքն ցնծութիւն (անհաջող ստուգարանություն – Լ.Հ.) կամ ցուցք ուրախութեան, հանդէս, ծայն նուագաց կամ նուագ ծայնից. շաչիւն. շառաչիւն»: «Պար» իմաստը չի նշում և ԱԲ-ն: Յուց բառի «պար» իմաստը սկննհայտ է հատկապես Խորենացու վերոհիշյալ վկայության մեջ:

Յուց(ք) բառը Արմ.-ում ստուգաբանված չէ: Ուշագրավ մեկնություն ունի Սա.Մալխասյանը. «Յուց կամ ցուցք. պարի մի տեսակի առնուն է, բայց որ առնակի՝ որոշ չէ: Տարբեր կերպով են հասկանում: Զանի որ բառը գործ է ւածվում պար բառի մոտ, որ տառացի նշանակում է կլոր պար, բոլոր պար, երբ սլարողներն իրար ձեռքից բռնած մի շրջան են ձևացնում կարծում ենք, քն ցուցքը հակադրությամբ պետք է նշանակեն կենտ պար, ինչպես է լեզուրին

(լեզզիկնական): Ազգաբանագետնալ մեջ այս բառի գործածությունը («կայրիւք վազելով, ցոյց բարձնալ գրադարամէջան լցին») հարմար է գալիս մեր ենթադրած նշանակության¹⁰: Խաղալ «պարել» իմաստով հավասարի վկայություններ մեր ձեռքի տակ չկան: Այն ենթադրելի է խաղալիկ-ի «սլարող, սլարուի» իմաստից. «Դ-արձնալ առցես գրմբուկ քո եւ ելցես քնդ ժողովս խաղալկաց» [Երեմ. ԼԱ, 4]: Ռուս. "Снова будешь украшаться тимпанами твоими и выходить в хороводе веселящихся":

Պար(ել) և կարաւել առավել հաճախական են. դրանք վկայված են Մդ. և՛ ինքնություն, և՛ բարգմանական գրականության մեջ, քեւ, ինչպես նշել ենք, սլարելու գործողությունը քրիստոնեական բարոյականությունը չի խրախուսում:

Հ.Ոսկերեանը, մեկնելով Աստվածաշնչի ոտիքն կարաւին [Ես. Գ. 10] հասկանալով, գրում է. «գայս ոչ ինչ սակաւ լկաութեան օրինակ է, զի ամենեւին և աչօր և հանդերձիւք և ոտիւք և գնացիւք մերկացեալ զցածութիւն՝ ի լկաութիւն կործանելին... իբրեւ քարոզք իմն են սնդաւքն հապիւս խաղալիկք. զի գործիմասկ նկարչաց խառնեալ գերանգս՝ զի՞նչ կամիցին պատկեր նկարել նկարիցեն, նոյնպէս և անդամոյ մարմնոյ խաղալիկք՝ գրարս մտացն հաւատարմութիւն նկարեն և յայտ յանդիման ամենեցուն ցուցանեն» [Ոսկ. Ես. 36]:

Բուզանդը, խոսելով Ներսէս Մեծի մասինց հետո գլուխ բարձրացնող հերանոսական ծեսերի և սովորությունների մասին, գրում է. «Ասլա յեա մտնուան Ներսիսի յորժամ զմեռեալսն լային, փողովք և փանդովք և վնօք գկոծսն սլարուցն կարաւելով..., արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղաղութեամբ ... զմեռեալսն յողարկելին» (193):

Ինչպէս նշում է ակադ. Գ.Ջահուկյանը, հայերենում «չի պահպանվել սլարելու գործողության բնիկ հնդեվրոպական մասնագիտացված անվանում. խաղ(ամ) բառը, երբ այն իրոք բնիկ հ.-ե. բառ է, բազմիմաստ է» [Ջահուկյան, 1987, 266]:

Երե որոշ օրինակներում դժվար է զանազանել սլարել և կարաւել-ի նրբիմաստային յարանախափությունները, սակայն օրինակներ էլ կան, որոնք հուշում են, որ սլարել բառով արտահայտված հասկացությունը կապ ունի սլար-ի նախնական նշանակության հետ՝ «շուրջ, շրջան»: Կարելի է ենթադրել, որ սլարել սկզբնապես նշանակել է շուրջպարը մաս խմբապարը, իսկ կարաւել-ը՝ մենապարը, ոչ շուրջպարը: Ի դեպ, սլարել-ի այդ նրբիմաստը երևում է և մատենագրության վկայած տվյալներից: Հմմտ. «Յորս և դու հայեցեալ տեսեր շուրջ զաստուածային սեղանովն սլարելով զողայսն» [Փարսլ. 35]: «... և սորս որպէս օրիորդք սլարէն շուրջանակի հանդերձ չորիւք եղանակօք, բազում բարեկարգութեամբ մնան միմեանց և յանկարծակի երազուիսս ի հակառակն ոչ փոխարկին, այլ զուգակշիւն ի մէջ անցուցանել ոչ խափանին» [Ոսկ. Շատ անդրիական, Թ. 776]:

Աստվածաշնչում գործածված են սլարել-ը և կարաւել-ը:

Ուշադրության արժանի է մի հանգամանք ևս. Библия-ի плясать-ի դիմաց [Բ. քաղ. Ձ. 16, 21, Ժող. Գ. 4, Մատթ. ԺԱ. 17, ԺԴ. 6, Մարկ. Դ. 22] հայերենում կարատել է: Հմմտ. «Ետես գիւղիք արքայ զի կարատել և նուագէր զնուագարանս» [Բ. քաղ. Ձ. 16]: «Ժամանակ կարատելոյ» [Ժող. Գ. 4]: «Եւ ի մտանէլ դստերն Յերովոյիայ և ի կարատել» [Մարկ. Ձ. 22]: Ռուս. "Когда вышли девицы Силомские плясать в хороводах" [Գաա. ԻԱ. 21]: Հատվածի հայերեն համասլատասխանակն է. «Եւ յորժամ տեսնիցէք քէ երանեն դստերք բնակչացն Սելովայ պար առեալ պարուրք»:

Հիշյալ օրինակներից ակնհայտ է դառնում ոչ միայն պարել-ի և կարատել-ի հաճախականության պատկերը, այլև դարձյալ հաստատվում է, քե պար, պարել-ը ենթադրում է շուրջպարը:

Հայ բարգմանիչը պատահականորեն չէ, որ Գաա. ԻԱ. 21-ում գրում է պար առեալ պարուրք, իսկ մյուս հատվածներում՝ կարատել: Նա բնականորեն հետևել է հունարեն բնագրին, որտեղ Գաա. ԻԱ. 21-ում հետաքրքրող համասլատասխանակը հուն. խորեիա-ն է՝ «շուրջպար, երգ-պար» (հմմտ. ռուս. хоровод): Իսկ մնացած օրինակներում հանդիպող կարատել-ը հուն. օրխեստի-ն է «պարել»:

Ահա մեկ վկայություն ևս Աստվածաշնչից՝ հայերեն և ռուսերեն: «Լքան յուրախությունն սիրտք մեր ևս դարձան ի սուգ օրհնությունք պարուրց մերոց» [Ողբ. Երեմ. Ե. 15]: Прекратились радость сердца нашего: хороводы наши обратились в сетование":

«Պարել» իմաստով կարստ արմատից գրաբարում առկա են հետևյալ կազմությունները. կարատաձև «կարավելով, պարի մման», կարատարան «պարելու տեղ», կարատել, կարատեցուցանել, կարատիչ «պարող», կարատորիոն ...

Պար արմատով՝ պար առնով «պարել, շուրջպար բռնել», զուգապարել «պարակից լինել» (զուգապար բառարանները չեն վկայում), կոծապար «կոծողների, լացկանների պար»:

Երաժշտական գործիքներ: Գրաբար մատենագրությունը ավանդել է երկու տասնյակից ավելի լարային, փողային և հարվածային երաժշտական գործիքների անվանումներ: Ջարմանալի է, որ այդ անվանումներից բնիկ հայերեն բառեր չկան, եթե չհաշվենք երգարան բառի երգ արմատը: Ընդհանրական են երգարան և նուագարան բառերը. «Եւ քանզի նոքա գերգարանսն ունէին, որ են նուագարանք, քանզի ասէ քէ զուռնաց նոցա կախեցաք գերգարանս... » [Պօղ. II, 22]:

Իրանական լեզուներից են հետևյալ բառերը.

Բարբուտ, քմբուկ, տալիդ, վին, նուագ(արան):

Բարբուտը վկայված է ուշ շրջանից՝ եզակի օրինակով (Ուռհայեցի), որը բերում է և ՆՀԲ-ն. «Նստան ի զինարբուտ, սիրեցին զբարբուտ և զերզս զուսանաց»: ՆՀԲ-ն բառը մեկնում է «նուագարան. ազգ բնարի»:

Հունարենից են՝ բամբին, երգիոն, սաղմոս(արան), սրինգ:

Երգիւնը Արմ-ը բացատրում է «մի տեսակ նուագարան»: Այսինքն՝ այդ գործիքի բնույթը հասակ չէ: ՆՀԲ-ն էլ մեկնում է. «Բառ յն. օրգանոն. այսինքն՝ գործի նուագաց. նուագարան, որ սառ նախնիս էր որպէս մըսխալ, այսինքն սրինգ բերանով փչելի բազմաթիւ եղեգամբք աշախճանարար. ևս և բազմափող ջրահնչակ. և սա յեախին շինեցաւ մեքենայ բազմափող, որ սալ զձայն սահել հողմաբեր օդով բքոց՝ համդերձ բախմամբ մատանց»: Հնում երգեհոնի բնույթը այլ է եղել, այդ է վկայում և հեռակալ օրինակը. «Որպէս և յերգիւնն արուեստապետն ընդ մի բերան փչէ և բազմաթիւն փողոցն հասարակ զոչեն...» (ՆՀԲ):

Ասորերենից են՝ ծնծդայ, շեփորայ, բնար (ջնար): Անուոյանը չի ընդունում, որ բնար և ջնար նոյն բառերն են (տես Արմ., ջնար բառուհողվածը):

Մի շարք բառերի ծագումը հասակ չէ. գաւիկ/գաւին, կտակարան, սրուիլ, փող: Գաւիկ/գաւին-ը Արմ-ը համարում է սխալագրութիւն և ուղղում՝ վին (Տե՛ս Արմ., Գաւիկ բառուհողվածը):

Կտակարան գործիքի անվանումը գրաբարի բառարանները չեն վկայում: Անտվածաշնչում կա մի ուսայիսի նախադասութիւն. «Ի մէջ ուռեսց նոցա կախեցար զկտակարանս մեր» [Ստղմ. ԴՆԶ. 2]: Երբույերենի համապատասխանակը՝ գրնարս. հուն. օրգանս. ռուսերեն քարզմանութիւնը. "на вербах, посреди его повесили мы наши арфы":

Սրուիլ-ը նույնպէս գրաբարի բառարաններում չկա: Այն մեզ հանդիպել է Ս.Եփրեմի կցորդներում. «Սրուիլս հարկանեն երխաւսարդք և ջնարաւորք երգեն ջնարիս» [Եփր. կց. 6]: Թերևս բառի զուգահեռներ են ռուս. свирель, բուլղ. свирол-ը, իսկ գրաբարյան վկայութիւն բան աղբյուրի հարցը պարզ չէ:

Մատենագրութիւն մեջ անվանուած են նաև մի քանի երաժշտական գործիքների մասեր՝ լար, աղի «լար», կնտնտոց, հարիչ, եղջիրահար...

Կա վկայութիւն գործիքների կազմութիւն, գործառութիւն և հնչեանգային առանձնահատկութիւնների մասին. օրինակ՝ փողը որպէս բանակի (ուղմական նվագարան), նրա պղնձյա և եղջերյա տեսակները, աւագափող, գալարափող անվանումները¹¹: «Զոր մարգարէն աւագափող զնա անուանէ» (ՆՀԲ): «Ի ձայն մեծ գալարափողոցն զիւր զօնդսն սախալէր» [Եղիշ. 118]: «Եւրնաղի բնարն գրեթէ քան զամենայն գործիս լսագոյն է» [Փիլ. ՆՀԲ]: «Որպէս զորեքադէսն երգարանս տես դու զմեզ» (ՆՀԲ): (Երգարան այստեղ երաժշտական գործիքի անվանում է): «Տասնադէսս սաղմոսարանսս սաղմոս տաացէք մմա» [Ստղ. ԼԲ]:

Երաժիշտ, որեւ գործիքի վրա նվագող հասկացութիւնը գրաբարում հաճախ արտահայտվում է երաժշտական գործիքի անվանում + հար բաղադրիչով: «Եւ տռնասարակ բմբկահարք և սրնգահարք, բնարահարք և փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան» [Բուզ. 196]:

Նուագածու-ն երաժիշտն է, նվագողը, իսկ նուագայտը՝ սոսն երգայտը՝ հորինող՝ երգահանը: «Տուր ձայն քորբուսայ նուագածուսի մէջ ցնծացելոց» [Գատ. Ե. 11]: «Սիմֆոնիկս նուագայտըս ճանաչէր և Բսէնփանէս... երգահան... [Եւ. Բր. II 200]:

Աստվածաշնչում՝ Սաղմոսներում, վկայված երաժշտական գործիքների անվանումների քարգմանության վերաբերյալ նրբանկատ և ուշագրավ դիտարկումներ ունի Լ.Տեր-Պետրոսյանը: «Սաղմոսների հայերեն քարգմանության մեջ նկատվում է մի չափազանց հետաքրքիր երևույթ: Այնտեղ, որտեղ հունարենում և մյուս բնագրերում հիշատակվում են երաժշտական գործիքներ, հայերենը դրանց անվանումները փոխարինում է վերացական «օրհնարանական» բառերով:

Նա բերում է բազմաթիվ գուգահեռներ. ևսիս մի քանի նմուշ. (տալսգրական դժվարություններից խուսափելու համար հունարեն համասլատախտականները չենք նշում):

Հայերեն քարգմանություն	Յոբանասնից և մյուս բնագրեր
ԾՃ. 3 օրհնեցէր զնա ի ձայն օրհնութեան	ի ձայն փողոյ
ԾՃ. 4 օրհնեցէր զնա ցնծութեամբ	բմբկաւ և պարուր
գովեցէր զնա ուրախութեամբ	սղեօք և տաղաւ
ԾՃ. 5 օրհնեցէր զնա ի բաւն քաղցունս	ի ծնծղայս քաղցունս

Սաղմոսների քարգմանության այս յուրահատկությունը ըստ Լ.Տեր-Պետրոսյանի վկայում է, «որ հայ եկեղեցում երաժշտական գործիքների գործածությունը մերժված է եղել»¹²:

Նկատելով, որ այնուամենայնիվ Սաղմոսներում երաժշտական գործիքներից կան սաղմոսարան, փող անվանումները, Լ.Տեր-Պետրոսյանը գրում է. «Թե ինչու է հանդուրժվել տասնադիւ սաղմոսարան անվանումը, պարզ է. ըստ երևույթին Հայաստանում այդպիսի գործիք չի եղել, և սաղմոսարան բառն էլ, կասկած լինելով սաղմոս-ի հետ, հավասարեցյալների մոտ որևէ հերանոսական հիշողություն չի արթնացրել: Իսկ փողը, ինչպես հայտնի է, հնում ոչ այնքան նվագածության գործիք էր, որքան հանդիսությունների, տոնավմերայությունների սզղսւնշան»¹³:

Նկատված է նաև, որ Աստվածաշնչի մյուս գրքերում երաժշտական գործիքները հայերեն քարգմանության վերաբերյալ են իրենց համարժեքներով: Սաղմոսներում այդ անվանումների տարափոխվելը Լ.Տեր-Պետրոսյանը բացատրում է, որ «սաղմոսներն էին կազմում պաշտոնագրության հիմնական բովանդակությունը»¹⁴:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲ	Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
Ագաթ.	Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1909:
Արմ.	Աճառյուն Հ., Հայերեն Արմատական բառարան, հատ. 1-4, Եր., 1971-1979:
Բուլ.	Փատուոսի Բուզանդացույ Պատմություն, Ս.Պետերբուրգ, 1883:
Եղիշ.	Եղիշէի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Եր., 1957:
Եռ.Քր.	Եռերի Պամիլիկայ, Կեսարացույ ժամանակականը (Քրոնիկոն) երկամասնեայ, Վենետիկ, 1818:
Եփր. կց	Կցուրդը երանելայն Եփրեմի, Խորին Ասորույ (Խրատ. Ն.Ալիմեան), Վիեննա, 1957:
Խոր.	Մովսիսի Խորենացույ, Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1904:
Կոր.	Կորին, Վարք Մաշտոցի, Եր., 1941:
Մանդ.	Յովհան Մանդակունի. Հաոր. (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հատ. Ա, Անթիպաս-Լիբանան, 2003):
ՆՀԲ	Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի, հատ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:
Ոսկ. Ես.	Յովհ. Ոսկերեանի, Մեկնություն Եսայեայ մարգարէի, Վենետիկ, 1880:
Ոսկ.Պօղ.	Յովհաննու Ոսկերեանի Մեկնություն քրդոյն Պօղոսի, Վենետիկ, 1862:
Վեցօր.	Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան, աշխատությունը Կ.Մուրադյանի, Եր., 1984:

ՇԱՆՈՒՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Տե՛ս Համաբարբառ Հին և Նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895:

² Այս և հետագա հղումները տե՛ս Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета, М., 1994:

³ Տե՛ս Հայերենագիտական միջազգային երկրորդ գիտաժողով, զեկուցումների դրույքներ, Եր., 1987, 32:

⁴ Երգեր ձեռամբի, ցոյց երգ. բուլետը երգի մասին տե՛ս մահ Հ.Ստեփանյան, Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի հարցերը Սրբ.Լիսիցյանի աշխատություններում, (Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատություններ, VI, 2003, էջ 104-109):

⁵ Տե՛ս Աճեմյան մատենաշար, Ա, Եր., 2003, էջ 191:

⁶ Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 386

⁷ Տե՛ս Աճեմյան Մատենաշար, էջ 189, 190:

⁸ Ն.Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դդ., Եր., 1985, էջ 15:

⁹ Տե՛ս Н.Адонн, Дионисий фракийский и армянские толкователи, С.Петербург, 1915, стр. 193:

¹⁰ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն. աշխարհաբար բարգմանությունը և մեկնարանությունները Սու.Մավրասյանի, Եր., 1981, էջ 464:

¹¹ Այլ մասին տե՛ս մահ Հ.Հարությունյան, Հ.Ալիինյան, Նվագաբանները հին հայոց բանակում (Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, գիտական աշխատություններ, IX 2006, էջ, 81-84:

¹² Լ.Տեր-Պետրոսյան, Սաղմունների հայերեն բարգմանությունը և նրա նախորինակը, «Էջմիածին», 1975 Ա, էջ 48

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 41-51:

Լեզվի ձևային նկարագրության ուղղության առաջացումը քսաներորդ դարի լեզվաբանության կարևորագույն նվաճումներից է, քեև լեզվական վաստերին ձևային մոտեցման և նույնիսկ դրանց կադուսարային ներկայացման ստղմերը հայանի են եղել դեռևս անտիկ շրջանում և հին հնդկական քերականության մեջ: Հիշենք քեկուզ Վառոնի՝ խոսքի մասերի ձևական դասակարգումը կամ Պանինիի քերականական համակարգում սլայմանական սիմվոլների կիրառումը: Սակայն որպես լեզվաբանական ուղղություն՝ ձևային նկարագրությունը սլարանական է կառուցվածքային լեզվաբանության առաջացմանը, որն իր հերթին ձևավորվեց որպես հակադեցություն մի կողմից՝ ավանդական նկարագրական լեզվաբանության հիմնական հասկացությունների անորոշ ու ոչ ճշգրիտ ձևակերպումներին, մյուս կողմից՝ նրա հակավածությանը լեզվական երևույթների տրամաբանական և հոգերանական մեկնաբանություններին: Այսպիսով, ձևային նկարագրության առաջացման ներքին նախադրյալ կարելի է համարել գուտ լեզվական-լեզվաբանական չափանիշների որոնումները և նկարագրության լիակատարության ու անհակասականության ձգտումը: Ձևային նկարագրության հետագու առաջընթացի սրտաքին գործոններն են եղել քսաներորդ դարում համակարգչային տեխնիկայի հարաան զարգացումը, որի անհրաժեշտ մասն է կազմում նաև ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների լեզվական ասլանումը:

Լեզվի ձևային նկարագրությունը կամ կադուսարումը ենքադրում է, որ նկարագրության մեջ մենք պետք է գործ ունենանք քացահայտ և միանշանակ կերպով ասանանված երակետային օբյեկտների, նրանց միջև եղած հարաքերությունների ճշգրիտ ձևակերպումների և այդ օբյեկտներից ալ օբյեկտներ ստանալու հասակ կանոնների հետ: Այս տեսակետից ձևային նկարագրությունը նաև մաքեմատիկական է՝ հասկացությունների ու գործողությունների միանշանակության և ճշգրտության առումով: Յուրաքանչյուր իդեալական ձևային նկարագրություն կամ կադուսար մաքեմատիկական համակարգ է՝ ոչ սլյնքան մաքեմատիկական սիմվոլների կիրառումը, որքան նկարագրության ճշգրտությամբ ու անհուկուսականությամբ՝:

Հայերենի քերականության ձևայնացման կամ կադուսարային ներկայացման ուղղությամբ նախկինում կատարվել են որոշակի աշլաստումքներ, սկսած դեռևս անցյալ դարի 60-ական քվականներից², քայց դրանք մի կողմից՝ եղել են հուտվածական, մյուս կողմից՝ հետասլնդել են որոշակի մասնավոր խնդիրներ կամ նախատեսված չեն եղել կիրառվելու տեղեկատվական տեխնոլոգիաներում: Այսօր խնդրի դրվածքը ավելի լայն է, քանի որ նկատի ունի հայերենի քերականական կառուցվածքի բոլոր մակարդակների ձևայնացումը և նկարագրության սրդյունքների ավելի քազմակողմանի կիրառությունը՝ հայերենով տեղեկատվության ստուցման, սլահականման, մշակման, փոխակերպման և հադորդման սլահանջները ըստ ամենայնի քավարսերլու տեսակետից:

Լեզվի ձևային նկարագրության սկզբունքները մշակելիս պետք է հաշվի առնել տվյալ լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկությունները և այն կոնկրետ նպատակը, որին ծառայելու է այդ նկարագրությունը:

Ներկա փուլում հայերենի ձևային նկարագրության հիմնական նպատակը համակարգչային ծրագրերին ծառայելն է: Հայերենի ներառումը և նրա հաջող գործառնումը տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բնագավառում մեծ հեռանկարներ է բացում ինչպես տեսական-լեզվաբանական, այնպես էլ գործնական-կիրառական խնդիրների լուծման առաջ, որի համար անհրաժեշտ նախապայման է հայերենի քերականության լիակատար ձևային նկարագրության ստեղծումը և դրա համապատասխանեցումը համացանցային այլևայլ ծրագրերի:

Համակարգչային լեզվաբանության բազմազան խնդիրների շրջանակում³ հայերենի համար ներկայումս առավել արդիական ու հրատապ են տեսառային իրարագեղման մշակումը և մեքենական բարգմանությունը: Համակարգչային լեզվաբանության բոլոր բնագավառների համար էլ որպես նախադրյալ և հետագա զարգացման գրավական պետք է ստեղծվեն հայերենի լեզվական պաշարները (ռեսուրսները): Լեզվական պաշարները բնական լեզվի փոստերի ամբողջությունն է՝ ներկայացված համակարգիչներին մատչելի տեսքով, այսինքն՝ հենց ձևային նկարագրությամբ: Սովորաբար լեզվական պաշարների մեջ են մտնում բնական լեզվի գրավոր կամ բանավոր տեքստերը (կորպուսները), բառարանները, լեզվի քերականական համակարգի նկարագրությունը, դրանք ներկայացնող տերմինային համակարգը կամ մետալեզուն: Պայմանականորեն դրանց մեջ կարելի է ընդգրկել նաև ծրագրային գործիքները, որոնք հնարավորություն են տալիս օգտագործելու, փոխակերպելու և համալրելու այդ պաշարները:

Ժամանակակից հայերենի, ինչպես և ամեն մի այլ լեզվի ձևային նկարագրությունը կարող է կատարվել տարբեր հայեցակետերից: Կարելի է լեզուն ներկայացնել ինքն իր մեջ որպես անկախ ինքնուրույն ներքնակ (լիմոնենա) համակարգ՝ առանց այն կապելու որևէ այլ համակարգի հետ: Այս մոտեցումը վերաբերում է առանձին լեզվի տեսության բնագավառին, ապահովում է լեզվի համարժեք նկարագրությունը և խառափում է լեզվական կառուցվածքը այլ համակարգերի սովորական բնույթից: Երկրորդ մոտեցումը՝ լեզվի նկարագրությունը այլ համակարգի (այդ թվում՝ արհեստական լեզուների) տերմիններով ու սկզբունքներով, ախարհահայեցողական-գոգադրական լեզվաբանության խնդիրներից է, ավելի գործնական բնույթ ունի և, կախված կոնկրետ նպատակներից, կարող է ժամանակ ու ջանքեր խնայել, սակայն այս դեպքում հնարավոր է անհանգիստ լեզվի յուրահատկությունները:

Հայերենի կառուցվածքի ձևաբանական ներկա փուլում որպես հիմնական սկզբունք ընդունված է հայերենի ինքնուրույն ձևային նկարագրությունը: Սա նշանակում է, որ արդյունքը պետք է լինի հայոց լեզվի անկախ նկարագրություն և հենքերի ու ծրագրերի մի ամբողջություն, որը հնարավորություն կտա հայերենի կառուցվածքը ներկայացնել համակարգչային այլևայլ ծրագրերի տերմինային համակարգերով և նրանց միջավայրում:

Նշենք նաև, որ լեզվի յուրաքանչյուր նկարագրություն կարող է կատարվել երկու ուղղությամբ՝ արտահայտության պլանից և արտահայտության

միջոցներից դեպի բովանդակության սլան և ընդհակառակն՝ բովանդակության սլանից դեպի արտահայտության սլան: Առաջին դեպքում ներկայացվում են լեզվական ձևերը, և պարզվում է, քն ինչ բովանդակություն է նրանց համապատասխանում, երկրորդ դեպքում նախ բացահայտվում են բովանդակության տարբերը, ապա որոշվում նրանց արտահայտության միջոցները: Ներկայումս հայերենի ձևայնացած նկարագրության մեջ ընդունվում է առաջին ուղղությունը, այսինքն՝ սկզբնապես արվում են արտահայտության սլանի կադասյարներն ու նրանց իրացումները, այնուհետև անցում է կատարվում բովանդակային կողմին:

Եվ վերջապես, լեզվական կադասյարները կարող են լինել ինչպես վերլուծող, այնպես էլ սերող կամ համադրող: Առաջին դեպքում անհրաժեշտ իրադեկումը (ինֆորմացիան) քաղվում է ամբողջական տեքստից նրա տարրերի, բառերի, օժանդակ մասնիկների վերլուծության ու նույնացման և նրանց միջև եղած հարաբերությունների ճանաչման ճանապարհով, երկրորդ դեպքում՝ նախապես արված տարրերից սերման որոշակի կանոններով ստեղծվում է ամբողջական տեքստային ինֆորմացիա: Ինչպես նշում է Գ.Ջառուկյանը, «Համադրության ժամանակ մենք վաստոքեն հանդես ենք բերում դիմամիկ մտակցում՝ ցույց տալով միավորի ստացումը (սերումը), վերլուծության ժամանակ հաճախ ստատիկ մտակցում՝ ցույց տալով պատասխանի միավորի (սերման օրդյունքի) բադադրիչների կառուցվածքային վախարարներությունը»⁴: Կախված առաջադրված նպատակներից՝ օգտագործողը դիմում է վերլուծիչ կամ համադրիչ ծրագրերի և համապատասխան լեզվական սյաշարների հենքերին: Շատ հաճախ, մասնավորապես մեքենական բարգմանության ժամանակ, գործ ենք ունենում միաժամանակ քն վերլուծող, քն սերող կադասյարների հետ:

Ավերող է տակ, որ յարարանչյուր բնական լեզու բարդ և ոչ միատարր կառուցվածք ունի և ձևայնացման համար այնքան էլ հարմար օբյեկտ չէ:

Ժամանակակից արեկոնայերեն գրական լեզվի ձևային նկարագրությունը նույնպես զգալի դժվարություններ ունի, բունի որ այդ լեզուն աչքի է ընկնում քերականական կարգերի (կատեգորիաների) առատությամբ և դրանց արտահայտման միջոցների բազմազանությամբ: Սա նշանակում է, որ միևնույն քերականական իմաստը կարող է արտահայտվել բազմաթիվ տարբերակային ձևերով, որոնց կիրառումը պահանջում է որոշակի սյաշմաններ: Օրինակ՝ հայերենն ունի հոլովական զարգացած համակարգ (ի տարբերություն հոլովում չունեցող լեզուների): Գոյականների հոլովման մեջ կարելի է առանձնացնել 9 արտաքին քերման և 4 ներքին քերման հոլովատիպեր, որոնք իրենց եերքին ունեն ենթատեսակներ՝ կապված հոլովների կազմության համար հիմքերի տարբեր ձևավորման հետ: Եքե նկատի ունենանք, որ հոլովման մեջ տարբերակվում են մաև անվանական և դերանվանական աիպեր, և հոլովները քիվը ըստ տարբեր հետագոտողների ընդունվում է 5-ից մինչև 7, ապա սյատկերը ալելի կրարդանա:

Բայի խոնարհումը նույնպես ձևաաա է: Հայերենի բայն ընդհանրապես հարուստ է քերականական կարգերով (եղանակ, ժամանակ, դեմք, քիվ, սեռ, խոդրություն, կերպի և դասի դրսեորումներ են), հարացույցում յուրաքանչյուր բայաձև ունի հատուկ ձևավորում (որը բացակայում է, սսենք, անզերե-

նում), ինչպես նաև գոյություն ունի անկանոն բայերի զգալի քանակ, որոնք շեղվում են խոնարհման ընդհանուր օրինաչափություններից: Այս ամենը ստեղծում է նկարագրության մեծ ծավալ և մանրամասների առատություն:

Մյուս կողմից՝ ձևային նկարագրություն զգալի դժվարություններ են առաջանում նաև հայերենի սխարսրանակուն բնույթի պատճառով: Հայանի է, որ հայոց լեզուն առավելապես պատկանում է կցական լեզվատիպին, այսինքն՝ քերականական իմաստները հիմնականում արտահայտվում են հոտուկ մասնիկների կցումով, սակայն ունի նաև անջատակնություն և քերականության զգալի տարրեր: Ընդ որում ձևաբանական հարսցույցների մեջ դրոնք հաճախ հանդես են գալիս միաժամանակ կամ վախճալիով: Անջատակնությունը արատահայտվում է առավելապես բայի խոնարհման մեջ, երբ ժամանակային ձևերը կազմվում են դերբայով և օժանդակ բայով, օրինակ՝ *գնում եմ, գնացել էի* ևն, հարադրավոր բայերի կազմության մեջ, երբ բոսի բաղադրյալներն ունեն հարաբերական ինքնությունություն, օրինակ՝ *ծախ տալ, առաջ ընկնել* ևն, ինչպես նաև անվան համակարգում կապական կառույցների առատությամբ՝ *սեղանի վրա՝ տակ՝ մոտ՝ առաջ* ևն: Թեքականության տարրերը առավելապես հանդես են գալիս հոլովման համակարգում ներքին քերման ձևով, այսինքն՝ հոլովական իմաստն արտահայտվում է ոչ քե վերջավորությամբ, այլ հիմքի ձայնավորի վաճառությամբ (հեքրազայություն), օրինակ՝ *հայր-հոր, տուն-տան* ևն: Ներքին քերումը հասկապես արտահայտվում է դերանվանական հոլովման մեջ, երբ ուղիղ և քեք հոլովածները, ինչպես նաև եզակի և հոգնակի թվերը կազմվում են միանգամայն տարրեր հիմքերից, օրինակ՝ *ես-իմ, դու-քո*, կամ հասակ սահմանագիծ չկա հիմքի և վերջավորության միջև, օրինակ՝ *մենք-մեր, նա-նրա*: Ասվածը վերաբերում է հայերենի ձևաբանական համակարգին:

Ավելի բարդ է շարահյուսական մակարդակի ձևայնացումը, քանի որ այստեղ գործ ունենք մի կողմից՝ բառերի քե իմաստային, քե՝ քերականական կառուցվելության (այդ թվում խնդրատության), մյուս կողմից՝ շարադասության հետ, որ շատ դեպքերում անհատական է և ընդհանուր օրենքների և հատակ չափանիշների ավելի քիչ է ենթարկվում, քան ձևաբանությունը: Հատկապես մոխտոյասության մեջ բառերի շարադասության որոշման համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ լեզվական և արտալեզվական մի շարք գործոններ, որոնց ձևայնացումը բավական լուրջ խնդիր է: Բացի այդ, երբ ձևաբանության մեջ կարելի է խոսել լիակատար նկարագրության մասին, որին, կարելի է ասել, գրեթե հասել են ձևային նկարագրությամբ զբաղվող հայ լեզվաբանները, շարահյուսության մեջ այդպիսի կատարելությունը դեռ հեռու է, քանի որ մոխտոյասությունները լեզվի մեջ անվերջ բազմություն են ներկայացնում, և միշտ կարելի է գտնել մոր համակցություններ, որոնք դեռ նկարագրվում չեն: Նախադասությունների կառուցվածքային կադապրներն անշուշտ վերջավոր են, բայց դրանք ունեն իրացմանների մեծ բազմազանություն:

Ելնելով այս առանձնահատկություններից՝ հայերենի ձևային նկարագրությունը պետք է ընտրի այնպիսի եղանակներ ու միջոցներ, որոնք բայկ կաան նվազագույն կանոնների օգնությամբ նկարագրել առավելագույն թվով օրյեկաներ:

Սակայն ձևային նկարագրության փորձարարը ի սկզբանե և մինչև օրս մնում է իմաստների, այսինքն՝ լեզվի բովանդակության սլոանի ձևային նկարագրությունը: Առաջարկվել են իմաստային վերլուծության բազմաթիվ կադրապարհներ՝ (սերող իմաստադրություն, բաղադրական վերլուծություն, իմաստային բազմապատկիչների և այլն), բայց դրանք մեծ հաջողության չեն հասել, բունի որ խիստ դժվար է հասկանալ ձևակերպել երկնային իմաստային կատեգորիաները, առանձնացնել բովանդակային սլոանի նվազագույն միավորները և նրանց ստորբերակիչ հատկանիշները, ինչպես սովորում է արտահայտության պլանի միավորների և նրանց ստորբերակիչ հատկանիշների նկարագրության դեպքում:

Այս տեսակետից հեռանկարային է Գ.Ջահուկյանի ստեղծած՝ լեզվի ընդհանրական կադրապարհ, որը «նախատեսվում է որպես ամեն մի օբյեկտի նկարագրության միջոց, լեզվաբանական վերլուծությունն ու համադրությունը կատարվում է քե՝ ֆիզիկական, քե՝ հոգեկան բոլոր օբյեկտների նկատմամբ կիրառվող՝ ինդուկտիվ եղանակով ստացված և դեյուկտիվ ճանաչարհով ստացված որոշակի բնութագրերի միջոցով: Եթե բնութագիրը նեղ իմաստով մեկնաբանենք որպես հատկանիշ, ապա կարելի է ասել հետևյալը. ստորադաս-ցիոնով լեզվաբանության մեջ հասկանիշի հասկացությունը (ըստ Յակոբսոնի մեկնաբանության ավելի լայն իմաստով՝ բնութագրի հասկացությունը) հարաբերակցվում է հարաբերության (Ելմակի մեկնաբանությամբ) հասկացության հետ: Համարվում է, որ դրանք կապված են փոխադարձ փոխանցումայնությամբ և փոխարինելիությամբ, այսինքն՝ հատկանիշը հենվում է որոշակի հարաբերության, իսկ հարաբերությունը որոշակի հատկանիշի վրա»⁵:

Լեզվական միավորների հարաբերակցային առնչությունների վրա է հիմնված և UNL համացանցային լեզուն, որը շրջանառության մեջ է դրվել վերջին ատամոմյակներում⁶ և նախատեսվում է տեքստերի բովանդակության ավտոմատ ճանաչման և վերջին հաշվով իմաստային բարձրագույնությունների համար: UNL-ը բնական լեզուներից անկախ համակարգ է, այն չի կարող և նպատակ չունի ներկայացնել բոլոր լեզուների կառուցվածքային առանձնահատկությունները, այլ հենվում է ընդհանուր հասկացական կատեգորիաների, լեզվական միավորների միջև եղած ունիվերսալ հարաբերությունների և քերականական կարգերի իմաստային բնութագրերի (ուտրիբուսների) վրա, իսկ ինքը չունի կոնկրետ քերականական կառուցվածք: Որևէ լեզվի UNL-ային նկարագրության համար բնական լեզվի քերականական առանձնահատկությունները պետք է ներկայացվեն UNL համակարգի համապատասխան հասկացական կարգերով, հարաբերություններով և ստրիբուտներով: Վերջիններս UNL-ում արտացոլում են օբյեկտիվ իրականության առարկաներն ու նրանց միջև եղած հարաբերությունները, որոնք այս կամ այն լեզվում կարող են արտահայտվել տարբեր բառային ու քերականական միջոցներով:

Ներկա հաղորդման մեջ մենք հնարավորություն չունենք ավելի մանրամասն կանգ առնելու հայերենի ձևային նկարագրության բնագավառում կատարված նույնիսկ ամենակարևոր աշխատանքների նկարագրության վրա, նշենք միայն, որ վերջին տարիներս դրանց մեծապես նպաստել են ՀՀ սլետական գիտական հաշվողական համակարգերի ստեղծման նպատա-

կային ծրագրի շրջանակներում հայոց լեզվի համակարգչային ապահովման, ինչպես նաև UNL-ի հայկական մոդուլի մշակման ուշխառանքները:

Շատ կարևոր է նշել նաև, որ հայերենի ձևային նկարագրությունը ունի ոչ միայն գործնական մեծ նշանակություն հայոց լեզուն ժամանակակից ինֆորմացիան տեխնոլոգիաների բնագավառում որպես հաղորդակցման լիարժեք միջոց ներգրավելու առումով, այլև սեսական նշանակալից արժեք հայերենի կառուցվածքի ավելի ճշգրիտ, լիակատար և ըստ հնարավորին անհսկասկան նկարագրությունը ստեղծելու տեսակետից: Բավական է նշել, որ հայերենի ձևաբանական համակարգի ձևային նկարագրությունը հնարավորություն է տվել բացահայտելու բայական, անվանական ու դերանվանական հարմցույցների ինչպես կանոնավոր կազմությունների, այնպես էլ բոլոր սարքերակային ձևերի, շեղումների ու անկանոնությունների սմբողջական սրահները՝ ճշգրիտ թվական ավյակներով և դրանց ավտոմատ վերլուծության ու սերման հնարավորություններով:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Հմմտ. Ю. Д. Апресян, Иден и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, с. 93.

² Այլ մասին տե՛ս Ռ. Ուոուսյան, Լեզվի ձևային բնությունը հայ լեզվաբանության մեջ, սույն ժողովածու, ինչպես նաև՝ Լ. Հովսեփյան, Հայերենի քերականության ձևայնացում և համբնդիանոր ցանցային լեզվի հայերեն մոդուլի մշակում, Արևելագիտության հարցեր, VI, Եր., 2006:

³ Համակարգչային լեզվաբանություն է այն ամենը, ինչ կապված է լեզվաբանության մեջ համակարգիչների օգտագործման հետ: Դա կարող է ունենալ քե՛ տեսական-հետազոտական, քե՛ գործնական բնույթ: Մասնավորապես, արդեն ավանդական են դարձել այնպիսի գործնական բնագավառները, ինչպիսիք են՝ մայրենի և օտար լեզուների ուսուցումը, բառարանագրությունը, ավտոմատ խմբագրումն ու սրբագրումը, լեզվական միավորների հաճախականության որոշումը և այլն: Ավելի բարդ տեսական խնդիրներ են սլարումակում հաղորդակցական գործընթացի կադապարումը՝ բնական լեզվով մարդու և համակարգչի հաղորդակցումը, արհեստական լեզուների ստեղծումը, մեքենական քարգնությունը, տեքստի բովանդակության ավտոմատ ճանաչումը, որը ենթադրում է իմաստի ձևայնացում, և որի համար բավական չեն միայն լեզվական գիտելիքները, և այլն: Հմմտ. Ա. Մանուկյան, Ա. Սարգսյան, Ռ. Ուոուսյան, Ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների կիրառումը լեզվաբանության մեջ, Եր., 2004:

⁴ Գ. Ջահուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր. 2003, էջ 11:

⁵ Г.Б.Джаукян, Универсальная теория языка, Прологомены к станциональной лингвистике, М., 1994, с. 32.

⁶ Hiroshi Ueda, Meiying Zhu, Tarcisio G. Della Senta, Universal Networking Language, Printed in Switzerland, 2005.

Հայկանուշ Մեարայուն
ՀՀ ԳԱԱ Հր.Անառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Ամանորյա տոնը անցել է զուգացման մի քանի փուլ՝ հրերացն լուսնալավ տարբեր բառանվանումներ:

Ըստ ավանդության՝ տոնը Հայաստանում սկզբնավորվել է մ. թ. ա. 2492 թ. օգոստոսի 11-ին, երբ Հայկ մահապետը սարսնել է տասուրարեկական բռնակալ Բեկին և սկիզբ դրել քաղաքական անկախության: Ի նշանավորումն այդ հաղթանակի՝ հին հայկական առմարով այդ օրը համարվել է տարվա առաջին օրը՝ տարեգլուխը, որ կոչվել է Նավասարդ: «Նավասարդի 1-ը միաժամանակ հայոց շարժական առմարի տարեգլուխն էր և այս ավանդույթը փոխանցվեց սերնդից սերունդ և զրանցվեց հայ քրիստոնյա մատենագիրների կողմից» [*Ռ.Վարդանյան*, Հայոց տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 14]:

Արևային առմարական տարվա սկիզբը՝ Նավասարդը, տոնվում էր աշնան բերքահավաքին և բնության պաղարերայունը, և ի նշանավորումն դրա՝ Բագավանում տեղի էին ունենում համաժողովրդական հանդիսություններ՝ խնջույքներ, զոհաբերություններ, երգ ու պար, շնորհավորանքներ ու բարեմաղրանքներ: Նավասարդի 1-ը (օրանունը՝ Արեգ) համապատասխանել է մահ հայոց մախութիստոնեական դիցաբանի գերագույն աստված Արամազդի տոնին:

Ամանորյան տոների հետ են կոսպվել մահ Տիրի, Վանատուրի տոնախմբությունները:

Տոնի բովանդակային հիմքը և երկարակյցությունը ենթադրել են տալիս, որ հայերենի բարբառներում պետք է պահպանված լինեն ամանորյա տոնի դիցաբանական կերպարներին, տարվա եղանակներին, քրիստոնեական սրբերին բնորոշ բառանվանումներ: Սակայն նյութերը այլ պատկեր են ներկայացնում: Ամանորյա տոնի բառանվանական տարբերակները ուղղում էլ մեծաքիվ չեն: ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնում առկա բարբառագիտական նյութերը և հայերենի բարբառներին նվիրված մենագրությունները ցույց են տալիս, որ այդ տոնանունը նշող ընդամենը մի քանի տարբերակ է պահպանված: Կարելի է ենթադրել, որ հայերենի բարբառներում ոչ թե չեն եղել տարբեր բառանվանումներ, այլ պարզապես մոռացվել են՝ տեղը զիջելով առավել նորին:

Տոնի հնագույն՝ հին հնդկերեն *նավա-տարատա*, և իրանյան *նավասարահաու* բառերին համարժեք հայահունչ *նավասարդ* անվանումը ժամանակակից գրական հայերենում այլևս գործածելի չէ, և դրան փոխարինում է բնիկ հայերեն *ամ* արմատը ներառող բառացի բարգձանությունը՝ *ամ+ա+նոր*=ամանոր, երբեմն էլ՝ մահ *տարեմուտ*, *տարեգլուխ*: Բնիկ հայերեն *ամ* արմատից կազմված ընդհանուրհայերենյան *ամանոր* բառը, որի մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը, հայերենի բարբառներում գործածական չէ: Այն դուստում է գրական հայերենի երկու տարբերակներին բնորոշ *նոր տարի*,

կադանդ, տարեմուտ, տարեգլուխ ձևախմուսապին միավորների շարքին: Ժամանակակից գրական արևելահայերենում առավելաբար գործածական են *Նոր տարին* և *Ամանոր* ձևերը:

Սակավ քիվ տարածքների բնորոշ են *տարեմուտ* բառի հնչյունական տարբերակները՝ *տարեմուդ* (Քյուրականի Երևանի մայրա), *տարեմուտ* (Հադ-սրա), *տարեմուտ* (Կարսի Չոլախլու), *տարեմուտ*/*տարեմուդ* (Կարս) և այլն:

Կիսարկներ սամանոր հոսակցությունը համապատասխանող բարբառա-յին տարբերակների կիրառական առանձնահատկությունները:

ա) *Նախասարդ*: Այս սամանորը կազմված է իրանյան *nava* «նոյ» և *sārd* «տարին» բաղադրիչներից [Հ. Աճառյան, Հայերենի արմատական բառարան, Երևան, 1974, հ. 2, էջ 435]:

Արդի հայերենում տեղի է ունեցել բառիմաստի նեղացում և մասնա-վորում: Նախկին՝ բնիկանրապես տարեմուտ, տարեակիզր իմաստը, քրիստո-նեություն հաստատման հետևանքով դարերի ընթացքում սահմանավակ-վելով, ներկայումս ունի միայն հերքմանական ըմբռնում:

Սակավաքիվ բնակավայրերում *նախասարդ* բառը (սամանոր իմաստով) ունի հետևյալ հնչյունական տարբերակները. *նախասոյդ*/*նախասոդդ*՝ (Հա-ճըն), *նրվանսուդ* (Ագուլիս), *նրվանսար* (Ղարաբաղ)՝ «նախասարդի մեկը, որ մինչև հիմա տօնում են. տարուայ մեջ այսօր միայն եփում են հերքիսն, ինչպես որ Պօլսում յոճուտրի 1-ին եփում են ամուշապուրը» [Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան], հ. 2, Երևան, 1973, էջ 493]:

Սալմաստի և *Երևանի* բարբառներում *նախասարդ* բառն ունի այլ իմաստ. «նոյններին 13-ը, երբ նախարաթոն է և երբ վարձված ծառաները արձակվում են. Սալմաստի բուրբերը ևս գործածում են այս բառը նախարաթո իմաստով [Հ. Աճառյան, նույն տեղում]:

Արարատյան բարբառի Նորքի խոսվածքում պլանիսմված է *նախասարդիկ* օր բառակապակցությունը:

Նախասարդի 1-ը, Գ-րիզոր Լուսավորչի և Տրդատ քաղափրի սահմանում կարգի համաձայն, տոնվել է մոտ որպես Հովհաննես Կարապետի տոն [Ղ. Ալիշան, Համապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 89-91]: Սակայն բարբառ-ներից որևէ մեկում պլանիսմված չէ Հովհաննես Մկրտչի անվանը առնչվող բառակապակցում:

բ) *Կադանդ*: Հ. Աճառյանը *կադանդ* բառը կապում է հունարեն *calendae*՝ «սամանոր» բառի հետ, որն էլ ծագում է լատիներեն *calo*՝ «կռել» բայից:

Արևմտահայերենին, ինչպես և բարբառների մի սակար լամբի բնորոշ է *կադանդ* բառը՝ իր հնչյունական տարբերակներով [Հ. Աճառյան, Հայերեն սլավոնական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 493]: Հայամավորը և Տոմարացույցները ևս նշում են, որ *կադանդ* բառը «սամանոր, տարեգլուխ» իմաստներով բնորոշ է միայն արևմտահայերենին, հետևաբար և արևմտյան լամբակցության բարբառներին: Այն ունի բարբառային հետևյալ սլավոները. *կադանդ* (Վան, Երզնկա, Մոկս, Երևան, Սալմաստ, Խոսրոջուրի Միջին բաղ, Բասաղ, Սարսկերաի Վերին Հորմուք, Բասենի Արմալու, Կարսի Քյուրազ-

դուրս, Արճակի Մանդան, Բիբիսի Պողոսնեց), *կնդանդ* (Շատախ), *կաղունք* (Կոպ, Արաբկիր), *կաղընդ* (Երզնկա), *գաղանդ* (Ռզիմ, Ռոդոսթո, Սերաստիս, Խարբերդ, Խարբերդի Բագմաշեն, Հարութի, Սասունի Սըշկեդ, Քոլիի Հարդիֆ), *գ՛աղանդ*^ք (Աղաբազար), *գաղաք/գաղա*^{*} (Ալանբեզ), *գաղանդ*[՝] (Սուշավա), *գաղընդ* (Չմշկաժագ), *գաղընդ* (Պոլխ), *կաղընա* (Ախալցխա, Կարին), *կաղինա* (Ծակայի Դարուռ, Գանձա, Մեծ Սամսար), *կաղօնդ/գաղօնդ* (Ակն), *կախանդ* (Բուլսնուլ), *կ՛րընդօզ* (Սասունի Սըշկեդ), *կախընդօզ* (Մուշ), *կաղինդ* (Շիրակ, Մամգարա, Ախալքալաքի Ալասան, Բեժման), *կաղինք* (Բալխ), *գաղունդ* (Զեյթուն), *գանդունդ* (Ավեղիս), *գաղընդէս* (Հաջըն), *գ՛աղընդօս* (Բեյլուն), *կաղընդէս* (Մարաշ) և այլն:

Նոր տարվա առնին առնչվող տմամորյա նվերները և կաղանդի համար պատրաստվող քաղցրեղենը ևս բարբառներում ունեն տարբեր անվանումներ, օրինակ՝ *գաղանդ/գաղընդ*՝ «կաղանդին պատրաստված մի տեսակ քաղցրեղեն» (Նոր Նախիջևան), *գաղընդաս* (Զեյթուն), *կախընտօզ*, (Բուլսնուլ)՝ «կաղանդի նվեր» և այլն:

Երզնկայի բարբառին բնորոշ է *կաղընդէլ* բառը, որն ունի «կաղանդի առիվ մեկին նվեր տալ» իմաստը:

Ինչպես տեսնում ենք, *կը* ճյուղի նշված բարբառների և խոսվածքների շարքում բացառությամբ է կազմում արևելյան խմբակցության Երևանի բարբառը:

դ) *Տոնի քրիստոնեական քառանկանումները*: Հեթանոսական բառանվանումից անցումը քրիստոնեականին միանգամից չի կատարվել: Որոշ ժամանակահատվածում տոնի բովանդակային կողմերը և քառանկանումները եանդես են եկել գուգահեռաբար: «Դեռևս 5-րդ դարի առաջին կեսում ապրող Բյուզանդարան պատմության հեղինակը վկայել է, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը համընկել է «գլոսիս նստասարդաց»-ի կամ «նստասարդաց ժամանակօր»-ի հետ: Հայոց մեջ միշտ համադրվել են Նավասարդի 1 // Գարնամամուս // տարվա տոնական սկիզբ // արևային տարվա սկիզբ // Արամագի տոնի օր համաթերները, հասել են միջնադար և համադրվել քրիստոնեական սրբերի տոների հետ» [Ռ. Հարդանյան, նույն տեղում]:

Ազարանգեղոսի Պատմության մեջ Հովհաննես Կարապետի տոնի օրվա հստատման հետ առնչվել և հիշատակվել է Ամսնորը: Հնում ամսնորը կապվել է նաև գարնան՝ բնության զարթոնքը նշանակարող Բարեկենդանի հետ: «Զգարնամամուտն տարեմուտ անուսնեին ամենայն ազգք», - գրում է Անանիա Շիրակացին՝ մասնավորաբար նկատի ունենալով հայերին և երբայեցիներին [տե՛ս Անանիա Շիրակացի, Տիեզերալիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 76]: Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը Նավասարդի 1-ը համընկեցրել է գարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ [Հովհաննես Իմաստասերի Մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 263]:

Քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելուց հետո ամսնորը սկզբնական շրջանում ներառում է նաև Քրիստոսի ծննդյան տոնակատարությունը: «Հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկիզբն ընդունվեց

Քրիստոսի ծննդյուն և աստվածահայտնության տոնը, որը 5-րդ դարի սկզբից, քերես ամսի վաղ, մինչև Սահակ կաթողիկոսի և Մուշտոց վարդապետի մահը (441-442 թթ.) տոնում էին հունվարի 6-ին: Այդ են վկայում «Կանոնը ընթերցուածոց», Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-Տոնացույցի տվյալները, ինչպես նաև Եփրեմ Ասորու չորս ավետարանների համադարձումի մեկնությունն քարզմանությունը» [Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 95]:

Հայոց քրիստոնեական տոնացույցում Քրիստոսի ծննդյուն և հայտնության օրը՝ հունվարի 6-ը ևս, համարվել է աստվածուհի առաջին օր: 6-րդ դարում Հովհաննես Գարեղենացի կաթողիկոսը նույնպես հունվարի 6-ը համարել է տարվա սկիզբ: Այս երևույթը հիմք է դարձել մի շարք տարածքներում *նոր տարի* հասկացությունը քրիստոնեական ըմբռնումով ընկալելու և քրիստոնեաբար կոչելու: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, քե տեղի է ունեցել բաղնիսաթի ընդլայնում և հունվարի 6-ին կատարվող Ջրօրհների՝ Քրիստոսի մկրտության ծիսական արարողության անվանումով կոչվում է *տարեմուտ* հասկացությունը: Սակայն տոմարական գրականությունը հսկասկզբից է ցույց տալիս: Քրիստոնեության հաստատումով Արամազդ աստծուն նվիրված Նավասարդյան տոնին փոխարինելու է եկել Քրիստոսի ծննդյուն և աստվածահայտնության տոնակատարությունը:

Այսպես, եռակյտ բարբառներում սուկա են *ջրօրհներ* բառի հնչյունական տարբերակները. *ջրօխնեկ*՝ (Ապարանի Դավայի, Արագած, Ամաս), *ճրթօրհնանք* (Շինուհայր), *ճրթօխնաք* (Գորիս), *ճիթօրհնանք* (Լոնձոթեսկ), *ճիթօխնաք* (Քարսիումոջ, Գորիսի Խոտ, Վաղատուր), *ճիթօխնանք* (Վերին-Շեն, Բոուն) և այլն:

Բուլանուխում և Սասունի Հոսներ գյուղում համապատասխանաբար գրանցված են *սրստի գնտիկ* և *գաղիգ* արտահայտությունները, որոնք «ամանոր» հասկացությանը նկատի են առնում հունվարի 6-ը: Այդպես ևս Հում-Շենում և Արտամեանում համապատասխանաբար ունենք *գալօնդար* և *կարանդ* բառերը՝ «աստվածահայտնության տոն» իմաստով:

Ե) *Նոր տարի*: 18-րդ դ. Միմեռն Երևանցու տոմարով, նաև ըստ հույան տոմարի, հայերը հունվարի 1-ը ընդունում են որպես տարվա սկիզբ՝ հիմնականում սրահալանելով հերանասական երբեմնի ամանօրյա ծեսերը: Հավանաբար այդ դարում էլ ամանօրը նշող բառերը մի խումբ բարբառներում մոռացվում են՝ տեղը զիջելով *նոր տարի* որոշիչ-որոշյալ բառակապակցության հնչյունական տարբերակներին:

Բարբառների գերակշիռ մասում գրանցված է *նոր տարի* որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը՝ բարբառային հնչյունական տարբերակներով: Այսպես՝ *նոր տարի* (Կոպ, Ապարանի Վարդենիս, Օհանավան, Իզդիրի Հալալերիս, Մանակերտի Էզնախոջա, Բաղնոս, Ծակայի Դարու, Մամգարս, Բյուրական, Բասենի Ալինագրակ, Սարսկերտի Տոսու և Վերին Հոնոթ, Ալալբալարի Արաստան, Պողնի, Բուլանուխի Լիզ, Գյարբլներ, Այնթապի Քոշկ), *նոր տարի* (Խոտրջուրի Միջին քաղ, Խոթի Շեն, Թաղավանք, Աչաջուր, Արտաշատ, Մասիս, Շուրիշկան, Մրգաշատ), *(ը)նոր տարի* (Նախիջևանի Մեծով) *նուօր*

տարի (Ախալքալաքի Բեժանո), *նոր տարի* (Բյուրական, Անտառուտ), *նոր տարի* (Շաալա, Բայազետի Կարմիր գյուղ), *նոր տարի* (Հաբերք, Մոժմոմբար), *ընթաց տարի* (Հաբերք, Ջանյարաղ, Մաղադիս, Ղազանչի, Ղարաղլաղ), *նոր տարի* (Նորք), *նոր դարի* (Սասունի Հոսներ, Արմաշ), *նոր դարը* (Գեղիկգուգան), *նոր դարի* (Սասունի Գոմք), *նոյ դարի*, (Չիրլուխու), *նոր դարի* (Սասունի Քով, Ընգուգուսկ, Սաղդուն), *նէր դարի* (Համշենի Ունիկ, Բալլուղ), *նոյ դարի* (Համշեն, Ճանիկ, Սամսոն, Օրմճնթօյ, *նէր դարի* (Համշեն, Ունիկ, Բալլուղ) և այլն:

Ինչպես նկատելի է, ներկայացված տարածքները ընդգրկում են և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան խմբակցության բարբառներ և խոսվածքներ:

Բարբառային մի քանի տարածքներում առկա են *նոր* ածականի *բազա* սլոբակներն հոմանիշի ենչյունական տարբերակները՝ *բաժա տարի* (Քասաղ), *բնձն տարի* (Վերին Ճամբուրակ, Ղափան, Աչաջուր, Նախիջևանի Ուլյա, Նորուշեն, Շահումյան), *բազա տարի* (Հադարսու, Առինջ, Բուլանուխի Լիզ, Կարսի Չոլախլու, Նախիջևանի Կ՛աղ), *բնձն տարի* (Ճարասար, Չավասար, Հաբերք, Առաջածոր, Ղարաղլաղ) և այլն:

Նշված ձևերից տարբերվում է Տիգրանակերտի բարբառի *յօլէ* ձևը, որը հավանաբար ևս ծագում է լատիներեն *calo*՝ «կոչել» բայից:

Նոր տարվա տոնի համար անվանում չի արձանագրված Ղափանի շրջանի Վերին և Ներքին Խոսաւան և Ղարաբաղի Ուրգուրուն բնակավայրերի խոսվածքների տեղերում: Կարելի է ենթադրել, որ նշված տարածքներում գործածելի են եղել ընդունված տարբերակներից, հատկապես *նոր տարի* բառակապակցությունից տարբեր ձևեր, որոնք բարբառախոսները չեն մտաբերել:

Այսպիսով, *ամանոր* հասկացության բարբառային բառանվանումների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բավականին սակավաթիվ են՝ չնայած ամանորյա տոնի բովանդակային հարստությանը, դիցաբանական ու քրիստոնեական հիմքին, քնության երևույթների հետ սերտ առնչակցությանը, հարատևությանն ու իմաստալից բազմազանությանը:

ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ալիշան Ղ., Հին հատար կամ հեքանուտական կրօնի հայոց, Վեներիկ, 1910:
 Պօղոսեան Ե., Նոր տարույ տօնը իհիև և նոր հայոց բոլ, Վիեննա, 1952:
 Վարդանյան Ռ., Հայոց ամանորյան, Երևան, 1999:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԲԱՅԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Շաննա Միրայեյան
ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Հայերեն բարբառներում գոյականի հոլովման համակարգերի ընդհանրական, չափանիշային (էտալմնային) կադասյարում բացատրական հոլովը, մյուս հոլովների նման, ունի գործառական որոշակի ոլորտ: Արտահայտության պլանում հիշյալ հոլովի իմաստային յուրահատկությունները դրսևորվում են կցական (համադրական) և վերլուծական (հարադրական) կառուցվածքներով:

Բացառականի կցական կառուցվածքով բարբառային միավորները իրենց ատոմձնահատկություններով և՛ մոտենում, և՛ հեռանում են միմյանցից: Բարբառներին ընդհանրապես ավելի բնորոշ է գոյականի հոլովման կցական ձևը:

Ինչպես հայանի է, գրական արևելահայերենում գոյականի բացառական հոլովածնի կազմության վերաբերյալ կան տարբեր մոտեցումներ: Եթե որպես քերայք դիտենք միայն *-ց*-ն, ապա տվյալ հոլովի հիմք կհամարվի սեռական (տրական) հոլովածնը: Օրինակ՝ ուղղ. *սեղան* - սեռ. (տրական) *սեղանի* - բաց. *սեղանից*, կամ՝ ուղղ. *այգի* - սեռ. *այգու* - բաց. *այգուց*: Հոգնակի քիվ. ուղղ. *սեղաններ* - սեռ. *սեղանների* - բաց. *սեղաններից*, ուղղ. *այգիներ* - սեռ. *այգիների* - բաց. *այգիներից* և այլն: Իսկ եթե սեռականում գոյականը վերջանում է բաղաձայնով, հիմքը ձևավորվում է բնի (հիմքակազմ) *-ի* ձայնավորով: Այսպես՝ ուղղ. *քույր* - սեռ. *քրոջ* - բաց. *քրոջից*, *եղբայր* - *եղբոր* - *եղբորից*:

Մեկ այլ մոտեցմամբ կարելի է նաև բացառականի հոլովական վերջավորություններ իսմարել *-ից*, *-ուց* ձևայքները: Տվյալ պարագայում մեծ մասամբ որպես հոլովային հիմք է վերցվում բառի ուղղական հոլովը, միայն որոշ դեպքերում՝ սեռականը: Մեր կարծիքով արևելյան բարբառների բնութայունն ավելի հարմար է կատարել՝ ընդունելով հիմնականում մեկ ձևային հիմք՝ սեռական (տրական) հոլովը, թեպետ քիչ չեն այն բարբառային միավորները, սրմնցում բացառականի հիմք է ծառայում ուղղականի ձևը:

Հայերեն բարբառային միավորներում գոյականի բացառական հոլովի կառուցվածքի դրսևորումները հիմնականում նույննում են գրական լեզուների՝ արևելահայ և արևմտահայ, հիշյալ հոլովին, ուստի վերլուծությունը կատարում ենք նույն սկզբունքով:

Բնությունը կատարել ենք համաժամանակյա կտրվածքում՝ օգտվելով 20-րդ դարում լայս առնամ բարբառային մենագրություններից և լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի հավաքած նյութերից:

Բարբառների արևելյան խմբակցության միավորների մեծ մասում, ինչպես՝ Արարատյան, Աստրախանի, Ջուղայի, Բայազետի, Մեհալչենի, Ղազախ-Միրավարդի, գոյականի բացառական հոլովը կազմվում է՝ սեռական հոլովածնին ավելացնելով *-ց* քերայքը: Օրինակ՝ ուղղ. *հաց* - սեռ. *հացի* - բաց. *հացից*, *քաղաք* - *քաղաքի* - *քաղաքից*, *գլինի* - *գլինու* - *գլինուց*:

Հոգնակի բիվ. ուղղ. *հաղթր* - սեռ. *հաղթրի* - բաց. *հաղթրից*, *բաղաբներ* - *բաղաբների* - *բաղաբներից*, *գ/կինիներ* - *գ/կինիների* - *գ/կինիներից*:

Սեռակազմում բաղաձայնահանգ գոյականների բացառական հոլովում -*ց*-ն ավելանում է հիմքակազմ -*ի* ձևավորից հետո, ինչպես՝ գրական արևելահայերենում: Օրինակ՝ ուղղ. *ախարք* - սեռ. *ախարքի* - բաց. *ախարքի* +*ի* +*ց*, ուղղ. *քուշր* - սեռ. *քրվոր* - բաց. *քրվորի* +*ի* +*ց*:

Խոնդրո ստարկա հոլովում հայն կառուցվածքն ունեն մասնակազմում -*ա* քերտյք ունեցող գոյականները: Այս դեպքում, սակայն, ձայնավորների հարանջք փոխվում է -*ն* ձայնորդով: Օրինակ՝ ուղղ. *կրնիկ* - սեռ. *կրնգա* - բաց. *կրնգա* + *ն* + *ի* +*ց*, ուղղ. *ախարք* - սեռ. *ախարքի* - բաց. *ախարքի* +*ն* + *ի* +*ց*, *վախտ* - *վախտա* - *վախտա* +*ն* + *ի* +*ց*, *հերա* - *հերա* - *հերա* +*ն* + *ի* +*ց*: Հարկ է նշել որ -*վա* հոլովման պատկանող՝ ժամանակ ցույց տվող որոշ գոյականների բացառականը բարբառներում կազմվում է մասն ուղղականի ձևից՝ -*ի* կամ -*ա* հիմքակազմ ձայնավորների օգնությամբ: Այսպես՝ ուղղ. *օր* - սեռ. *օրա*, իսկ բացառականը՝ *օրից*, ուղղ. *տարի* - սեռ. *տարիա* - բաց. *տարից*:

Արևելյան խմբակցության մի շարք այլ բարբառային միավորներում (Թբիլիսի, Կոզեն, Մեղրի, Բուրդուր, Խոյ - Մարաղա և այլն) գոյականի բացառական հոլովը կազմվում է՝ ուղղականի, որոշ դեպքերում էլ սեռականի, հոլովածին ավելացնելով -*է* վերջավորությամբ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի բվերում. եգ. ք. ուղղ. *աշխարք* - բաց. *աշխ(ա)քքէ*, ուղղ. *մջլիս* - բաց. *մջլիսէ* (Թբ.), ուղղ. *գան* - բաց. *գանէ* «գառից», ուղղ. *տուն* - բաց. *տանէ* կամ՝ *տրնէ* (Կոզ.), ծառ - *ծառէ*, *կարավ* - *կարավէ*, *քար* - *քարէ* (Մղր.): Հոգնակի բիվ. ուղղ. *աշխարքներ* - բաց. *աշխարքներէ*, *մջլիսներ* - *մջլիսներէ*, *գաններ* - *գաններէ*, *տրներ* - *տրներէ* և այլն:

Վերոհիշյալ խմբակցության եզրային տարածքների միավորներում (Արարատ, Շամախի, Հավարիկ, Ագուլիս) գոյականի բացառական հոլովն ունի -*ա/ւն* քերտյք: Այն, ի տարբերության վերը նշված բարբառների, ավելանում է ուղղական հոլովածին: Այսպես. ուղղ. *թորն* - բաց. *թորնա*, ուղղ. *մարք* - բաց. *մարքա*, ուղղ. *կինի* - բաց. *կինին* (Կրբ.), ուղղ. *տախտա* - բաց. *տրխտագա*, *պ/բանջար* - *պ/բանջարա* (Շմխ.), *ջաղաց* - *ջաղացա*, *խանձօր* - *խանձօրա* (Հվրկ):

Արարատի, Ագուլիսի, Մեղրու բարբառներում և Արարատյանի որոշ խոսվածքներում մեկից ավելի վանկ ունեցող գոյականները հոգնակի բվի ուղղականում ունեն -*նէ*, -*նի* կամ էլ -*անի* վերջավորությամբ: Սակայն քերտ հոլովներում հիշյալ հոգնակները մշտապես փոխարինվում են -*ներ* տծանցով, որին էլ հավելվում է տվյալ հոլովական վերջավորությունը: Ուղղ. եգ. ք. *աման* - հզն. ք. *ա/բմա/բնէ*, *քմրնի* կամ՝ *ամանանի*, իսկ հոգնակի բացառականը կլինի՝ *ա/բմա/բներէ*, *քմրնրա*, եգ. ք. ուղղ. *ջ/անդացնէ* (- *նի*, - *անի*), հզն. բաց. *ջ/անդացներէ*, *ջ/անդացներա*:

Արևելյան խմբակցության բարբառներում -*ք* հոգնակերա ունեցող գոյականների բացառականի հիմքը հոգնակի բվի սեռական հոլովածին է,

որին ավելանում են բացառականի՝ եզակի բլի վերջավորությունները: Մասեր էլ հիմքին երբեմն միանում են *-ի* հիմքակազմ ձայնավորով և *-g*, *-l* կամ *-u* վերջավորություններով: Օրինակ՝ ուղղ. *հեքանք* - սևռ. *հեքանց* - բաց. *հեքանցից*, *յեզնիք* - *յեզնիքի* - *յեզնիքից* (Արա.), *ախայէք* - *ախայօրց* - *ա/քիայօրցա*, *քիւքլէք* - *քիւքլօրանց* - *քիւքլօրանցա* (Ղրբ.): Իսկ Մեղրու բարբառում, օրինակ, հոգնակի բվում *-ք* ամանց ունեցող գոյականները հորովվելիս *-ք*-ն փոխարինում են *-նէք* հոգնակերսով, այսինքն՝ այս դեպքում նույնպես գործում է *-նէ* հոգնակերս ունեցող գոյականների բացառական հորովի կազմության օրենքը, ինչպես՝ ուղղ. *քեռէք* - սևռ. *քեռնէքու* - բաց. *քեռնէք*:

Ինչպես արևելյան բարբառների ուսումնասիրողներն են նկատում, դրանցում և՛ եզակի, և՛ հոգնակի բվերի բոլոր թեքված ձևերում գոյականին հաաուկ է հոգառությունը (որոշյալ, սասցական): Եվ բացառական հորովը, հատկապես՝ *-l*, *-u* թեքույքներ ունեցող, հիմնականում գործառում է *-ն* որոշյալ հորով. եզ. ք. *քաղաքէն* - հզն. ք. *քաղաքնէլէն*, *ախայօրէն* - *ախայէրնէլէն*, *աղնէն* - *աղնէլէն*, *քա/քղաքան* - *քա/քղա/քքնէլան*, *տանան* - *տընէլան*, *ախայօրան* - *ախայօրցան*:

Հարաբալի, Մեղրու, Ագուլխի բարբառային միավորները բացառականի հորովական իմաստն արտահայտում են նուև վերլուծական կամ նկարագրական ձևով: Այն կազմվում է սեռական հորվածակով և *-(h)անա*, *-(h)անից*, *-(h)էնից*, *-նն* հետադրություններով: Բարբառագետները (Աճառյանից սկսած) սովորաբար այս կառուցվածքը համարում են հենց բացառական հորվածակ: Հիշյալ համադրական ձևը հիմնականում գործածվում է անձի առումով: Օրինակ՝ եզ.ք. ուղղ. *խօյաա* - բաց. *խախի(ն) աճա*, հզն. ուղղ. *խօյալքք* - բաց. *խօյաօրցն աճա*, եզ.ք. *քքիս*՝ - *քքիս (ն)* *(h)էնից*, հզն. ք. *քքախէք* - *քքախօց (h)էնից*, եզ. ք. *մաքք* - *մաքքօ նն*, *մա՝ քքիլ* - *մաքքօց նն*: Պատահում է, ինչպես օրինակ՝ Մեղրու բարբառի Կարավարերդի խոսվածքում, որ նշված կառույցում գործառող *-(ն)անի* հետադրությունը միանում է հորվական հիմքին, և ամբողջ բառը ստանում է մեկ շեշտ, այսինքն՝ այն դառնում է մեկ հորվածակ: Այդպիսի կազմությունը հավասարապես կիրառվում է և՛ անձի, և՛ իրի առումով. ուղղ. *չընգէր* - բաց. *չընգէրնննի*, ուղղ. *ծիլի* - բաց. *ծիլիննննի*, ուղղ. *կաղնի* - *կաղնիննննի*, *ախէլի* - *քիւքլաննննի*, հզն. ք. *քիւքլէքք* - *քիւքլէքրացնննի* և այլն [Հ.Մուրադյան, 1967, էջ 113, 117]: Իսկ Կարճևանի խոսվածքում գոյականի բացառականին իմաստ արտահայտող հարադրությամբ ձևերը հաաուկ են թե՛ շնչավորներին, թե՛ առարկաներին. ուղղ. *աշունք* - սևռ. *քշոնքա(ն)*, բացառականի իմաստ՝ *քշոնքան հէնի*, կամ՝ *ախայիր «եղրույր»* - սևռ. *ախայուր* - բաց. *ախայուր հէնի* [Հ.Մուրադյան, 1960, էջ 95, 99]:

Արևմտյան խմբակցության բարբառներում բացառական հորովի համար թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի թվերում հիմք է ծառայում ուղղական հորվածակը: Մասն ավելանում են բացառականի *-l(ն)*, *-ի* (Սվեդ.), *-ն* թեքույքները: Այսպես. ուղղ. *հաց* - բաց. *հացէ*, *անձիլկ* - *անձրկէ* / *անձրկէլ*, *դանձ*

«տանձ» - *դանձի*, *աննն* - *անն(ն)* (Պոլիս, Երզնկա, Սվեդիս, Մուշ, Տիգրանակերտ, Սասուն), ուղղ. *հսց* - բաց. *հսցան/է* (Համշեն) և այլն: Իսկ ներքին քերման և *-վա* հոլովման սլոտկանոդ գոյականների համար բուցառականի հիմք է ծառայում սեռական հոլովածնք. օրինակ՝ ուղղ. *քուր* - սեռ. *քրօջ* - բաց. *քրօջէն*, *քրօջմէ*, *քրէր* - *քրէրկն* - *քրէրկնէ*:

Արևելյանի նման, արևմտյան տարածքում էլ է գործառում բացառականի *-ց* քերույթը (հատկապես Վանի բարբառում): Այստեղ նույնպես այն միանում է սեռական հոլովածնին. ուղղ. *խնց* - սեռ. *խնցի* - բաց. *խնցից*, *աղվէս* - *աղվքսու* - *աղվքսուց*, հզն. ք. *խնցէր* - *խնցէրի* - *խնցերից*, *աղվքսմէր* - *աղվքսներու* - *աղվքսներուց*:

Հետաքրքիր է նշել օրինակ, որ *ճամվա* բառի բացառական հոլովը Համշենում կազմվում է հենց ուղղականի ձևից. ուղղ. *ջօմպու* - բաց. *ջօմպաց(ըն)* «ճամվից»: Այս բարբառում յուրօրինակ կառուցվածք է ցուցաբերում հոգնակի քվի բացառական հոլովը: Նախ սրա քերույթը դրվում է եզակի ուղղականի վրա, ապա միայն բառին կցվում է հոգնակերտ մասնիկը: Այսպես. եզ. ք. ուղղ. *ջօմպու* - բաց. *ջօմպաց(ըն)*, հզն. ք. ուղղ. *ջօմպրնի* - բաց. *ջօմպացնու(ն)*, եզ. ուղղ. *աուու* - բաց. *աուուց(ըն)*, հզն. ք. ուղղ. *աուուր* - բաց. *աուուցներուն*: Ինչպես բերված օրինակից է երևում, այստեղ *-ք*-ի դիմաց ստվա է *-էր* հոգնակերտը [Աճառյան, 1947, էջ 90-91]:

Բացառականի մյուս՝ *-մէ* քերույթը գործառում է հիմնականում անձ ցույց տվող բառերի հետ: Այն դրվում է գոյականի ուղղական կամ սեռական հոլովածների վրա: Օրինակ՝ ուղղ. *ախչիկ* - բաց. *ախչիկմէ*, *տըղա* - *տըղամէ*. կամ՝ ուղղ. *քուր* - սեռ. *քրօջ* - բաց. *քրօջմէ*, *մէր* - *մօր* - *մօրմէ*: Ա.Այաբնյանն այս երևույթը, որը առկա է նաև արևմտյան գրական լեզվում, բացատրում է այն հանգամանքով, որ հիշյալ քերույթը ծագում է անձ ցույց տվող դերանվանական հոլովածներից [Այաբնյան, էջ 11]: Թբիլիսիի բարբառում, սակայն, *-մէ* վերջավորությունը կարող է դրվել նաև անշունչ առարկաների բացառական հոլովի վրա: Օրինակ. *Թե կու պակսիմ*, *քիզ կու պակսիմ*, *Շովենեն ամազ չի պակսի* [Մայաք-Նովա]: Հիշեցման կարգով ասենք, որ Թբիլիսիում թիչ չեն Ալաշկերտից, Էրզրումից և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերից գաղթածները, հետևաբար՝ բարբառը կարող էր կրել այդ տարածքի բարբառային միավորների ազդեցությունը:

Վերլուծական ձևերով բացառականի խմատ է արտահայտում գոյականը նաև այս՝ արևմտյան խմբակցության բարբառային միավորներում: Այստեղ էլ հարադրական կառուցվածքը հատուկ է հատկապես անձ ցույց տվող գոյականներին: Եթե բացառականը տվյալ բարբառային միավորում կազմվում է *-է(ն)*, *-ա/ն* քերույթներով, ապա վերլուծական կառույցները կազմվում են *մօտէն // մօղէն, մէնէ(ն), մընն* հետադրությունների օգնությամբ, որոնք դրվում են դարձյալ սեռական հոլովածի վրա: Իսկ եթե գործառում է բացառականի *-ց* ձևույթը, որպես հետադրություն վերցվում է *մօտ/դից* բառը: Օրինակ՝ բաց. *մօղէն* - վերլուծական՝ *մօր մօղէն (գիղէցա)*,

*բրբօճեն - բրբօջ մօղեն (Մուշ), ախճըզնսի - ախճըզնրն մընսի (Համշեն),
ախչըկանից - ախչըկա մօտից, խօրից - խօր մօտից (կըվնխնսն))* (Վան):

Որոշ դեպքերում, ինչպես օրինակ՝ Երզնկայի բարբառում, *մընէ* հետադրությամբ միացել է անձ ցույց տվող գոյականին, և կազմվել է կցական կառույց: Այդպիսով բացառական հոլովում ստեղծվել է մի նոր գուգաձևություն. ուղղ. *Արշագ - բաց. Արշագմէն // Արշագինմէն // Արշագինմընէ*, ուղղ. *ախայեր - սեռ. ախայօր - բաց. ախայօրմընէ* [Կոստանդյան, էջ 66]:

Ինչպես վերը նշեցինք, նման երևույթ է դիտվում նաև արևելյան խմբակցության Կաթավաբերդի խառվածքում:

Այսպիսով՝ բնությունը համոզեցնում է հետևյալ եզրակացությունների:

Կուրեղի է առանձնացնել խնդրո առարկա հոլովին վերաբերող յուրահատկություններ, որոնք բնորոշ են և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան խմբակցության բարբառային միավորներին: Այսպես. բերույթներից աճեցողությունը՝ *վածք -g-* ն է, որը, սակայն, սվեդի հասուկ է արևելյանին: Իսկ *-է* բերույթը գործառնում է արևմտյան և երբեմն էլ հունդիսում արևելյան բարբառներում:

Հայերեն լոբոբ բարբառային միավորներում խնդրո առարկա հոլովում գործառնում է հողը (որոշյալ, ստացական):

Երկու խմբակցությունների բարբառները մեծ մասամբ ունեն բացառականի հոլովային իմաստի՝ անձի և իրի առումների ձևային տարբերակվածություն: Անձի առումի դեպքում հաճախ է կիրառվում վերլուծական կառուցվածքը, ընդ որում, անձ ցույց տվող որոշ գոյականների բացառականի բերույթներով հոլովածները գործածական չեն: Տվյալ հոլովային իմաստը միայն վերլուծական ձևով է արտահայտվում, ինչպես՝ *մամի/ու մօղեն // մօտից, սլասի/ու մօղեն // մօտից, խախին անա, տըղին անա, մամուն անա*: Ի դեպ, արևելահայ բարբառներում նույն երևույթն է սովորական ցերեզյական հոլովի կառուցվածքում՝ սեռական հոլովածի և *մեջ* կասյի աադրությամբ:

Հետադրություններից *անա, (հ)էնէ, անից, հէնից, մընէ // մէնէ* ձևերը օժանդակ բառեր են և ինքնուրույն գործածություն չունեն: Հանդիպում են միայն բացառական, իսկ *անալ, (հ)էնալ* հետադրությունները նաև գործիական հոլովների կառույցներում: Թերևս դա է պատճառը, որ դրանք որոշ բարբառային միավորներում՝ Կաթավաբերդ, Երզնկա և այլն, միանալով բացառականի հիմքին, վերածվել են հոլովական վերջավորությունների:

Գարսաղի բարբառում նկատվում է բացառական՝ *ճէտա* «վրայից, անձից», գործիական՝ *ճէտալ* «վրայով, անձով» ձևեր ունեցող հետադրության նաև ինքնուրույն գործածություն՝ (*խախին*) *ճէտան վէտ ա կնմ, (ըխչըկան) ճէտալը տընագ ա տամ*:

Ինչ վերաբերում է արևմտյան տարածքում հանդիպող *մօղեն // մօտից* հետադրությանը, այն ինքնուրույն *մօտ / ց* բառի բացառական հոլովածն է:

Հայերենի արևելյան և արևմտյան բարբառային միավորներում առկա են երկուսին էլ բնորոշ հասկանիշներ, որոնք վախճանաբանական արդյունք են, ինչպես օրինակ՝ Վանի բարբառում բացառականի և՛ *-g*, և՛ *-է* վերջավորությունների գործառնությունը:

Այնուամենայնիվ, որոշ հասկանիշներ տարածքային ստեմանավոր-
կումներ ունեն: Ղարաբաղի բարբառում գոյականի բացառական հորվի -
տ/ւն քերտյքը կարելի է համարել այդ տարածքին բնորոշ հասկանիշ:
Համշենում հանդիպում է միայն քմային -ւն վերջավորությունը: Իսկ -մ/ւն
ծևայքը գործառու է արևմտյան տարածքում: Բացառական հորվի
վերլուծական կառույցում օգտագործվող մօտ/յլ, մօտից եետադրությունները
հասուկ են արևմտյան բարբառներին, իսկ անա // մննւ-ն՝ Ղարաբաղին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մյորնյան Ա., Ջենական բերականություն աշխարհաբար կամ սրդի հայերեն լեզվի,
Երևան, 1987:

Աճառյան Հ., Ջենություն Ազուխի բարբառի, Եր., 1935:

Աճառյան Հ., Ջենություն պոստիսայ բարբառի, Եր., 1941:

Աճառյան Հ., Ջենություն Համշենի բարբառի, Եր., 1947:

Աճառյան Հ., Ջենություն Առտիայի բարբառի, Եր., 1953:

Աճառյան Հ., Ջենություն Վանի բարբառի, Եր., 1953:

Աղայան Է., Մեղրու բարբառը, Եր., 1954:

Բաղրամյան Ռ., Կոզենի բարբառը, Եր., 1961:

Բաղրամյան Ռ., Շամախիի բարբառը, Եր., 1964:

Դավթյան Կ., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային բարբառը, Եր., 1966:

Լուսինց Ա., Արեշի բարբառը, Եր., 1982:

Կոստանդյան Դ., Երզնկայի բարբառը, Եր., 1979:

Հանեյան Ա., Տիգրանակերտի բարբառը, Եր., 1978:

Հանանյան Գ., Սվեղիայի բարբառը, Եր., 1996:

Մուրադյան Հ., Կարճևանի բարբառը, Եր., 1960:

Մուրադյան Հ., Կաթավաքերդի բարբառը, Եր., 1967:

Մուրադյան Մ., Շատախիի բարբառը, Եր., 1962:

Մարգարյան Ա., Գարխիի բարբառը, Եր., 1975:

Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառ, Եր., 1989:

Պողոսյան Ա., Հաղրուքի բարբառը, Եր., 1965:

Ջախուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972:

Բարբառագիտական նյութեր՝ հավաքված ըստ ՀԲԱ ծրագրի:

ՀԱՍՏԱՈՒՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արա. - Արարատյան

Թբ. - Թբիլիսի

Կոզ. - Կոզեն

Հվրկ. - Հավաքիկ

Ղբբ. - Ղարաբաղ

Մղր. - Մեղրի

Շմխ. - Շամախի

Սվկ. - Սվեղիա

ՉԱՅՆ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ
ԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Գալստե Մխիթարյան
ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Հայ հին և միջնադարյան մատենագրության մեջ ձայնին նվիրված որևէ ամբողջական աշխատություն մեզ չի հասել: Այնուհանդերձ, ուսումնասիրությունները վկայում են, որ երաժշտատեսական միտքը զարգանում էր քերականական, փիլիսոփայական-արամաբանական հետազոտություններին շաղկապված: Ի դեպ, քերականությունն էլ հնում դեռևս գոյություն չունեի իբրև ինքնուրույն գիտություն: «Քերականությունն ստեղծվում է մասամբ դիդակտիկ-ճարտասանական, մասամբ ֆիլոլոգիական, մասամբ էլ փիլիսոփայական լեզվաբանության (օճմատիաստիկայի) պահանջներով, – գրում է Գ.Ջախոկյանը: – Քերականության հարցերը դիդակտիկ-ճարտասանական լեզվաբանության մեջ անխուսափելիորեն արծարծվում էին մայրենի և օտար լեզուների ուսուցման, ճարտասանական հմտությունների մշակման, իսկ օճմատիաստական լեզվաբանության մեջ՝ իմացաբանական և տրամաբանական հետազոտությունների հետ կապված: Քերականություն՝ որպես ունկալի դիսցիպլինի ձևավորումը պարտական էր ֆիլոլոգիական լեզվաբանությանը: Այդ պատճառով էլ քերականությունը հնում ակնհայտ ֆիլոլոգիական բնույթ ուներ և ներկայացնում էր ֆիլոլոգիական բոլոր գիտելիքների շտեմարանը»¹:

Հին տեքստերի բանասիրական ուսումնասիրությունը, անշուշտ, նպաստել է լեզվի համակողմանի բնությանը: Ահա քե ինչու երկար ժամանակ քերականությունը նույնացվել է գրականությանը: «Եւ արդ ստուգաբանեալ լինի քերականութիւնս՝ գրականութիւն. Անուն իսկ քերականութիւն՝ գրականութիւն ասի ըստ Հոմերոսի», – գրում է Ստ. Սյունեցին²: Պ. Դպիրը հավելում է. «Քերականութեանս անուն ի գործոյն է տեցեալ, զի գործինսկ քերէ ճալարանկն գիայոն... այնպէս եւ քերականութիւնն որպէս քէ քերէ զխօսս մերս ի լինի ուղղախօսութիւն»³:

Հույների նմանողությամբ հայ հին քերականները *գիր* բառը բխեցնում էին *քերել* բայից: Հր. Աճառյանի « Հայերեն արմատական բառարանում » *քեր*-ը մեկնվում է իբրև բնիկ ծագման արմատ և նշանակում է *քերած կամ գրած բան*: Բացի *քերական* և *քերքող* բառերից նշվում են նաև Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատության մեջ հանդիպող *շարաքերեալ*՝ շարադրված և *սրբաքերել* բառերը՝ մաքրել, սրբազրել իմաստներով⁴:

Հետագայում արդեն *քերականություն* տերմինի իմաստը նեղանում է և նշանակում լեզվի կառուցվածքի նկարագրություն, իսկ երբ ձևավորվում է լեզվաբանությունը՝ իբրև առանձին գիտություն, քերականությունը դառնում է լեզվաբանության բաժիններից մեկը:

Այսպիսով, քերականական մեկնողական երկերում արծարծվող բազմա-
բնույթ սկզբունքներին և հարցադրումներին զուգակետ մշակվում էին նաև
որոշակի ուսմունքներ, ինչպես՝ խոսքի մասերի ուսմունքը, ստուգաբանական
ուսմունքը, ուսմունքը մարդկային ձայնի և տառի մասին:

Ընդհանրապես միջնադարյան քերականների երկերում հաճախ միևնույն
հասկացությունը նշելու համար հոմանիշներ էին օգտագործվում: Օրինակ՝
Էնչյունի համար կիրառում էին *ձայն* և *խարքառ* տերմինները: Ընդ որում
նրանք կարող էին նշել՝

ա) բարդություններում գործածվող կրկնակ բաղաձայնների կազմիչ
հնչյունները, ինչպես՝ *ձայնակիցք, խարքառակիցք*:

բ) միայն ձայնավորի հնչումը, օրինակ՝ *ձայնավոր, երկխարքառ*:

գ) Այդ հասկացությունները չստորոշված կերպով նշանակում էին
նաև մարդկային ձայն ընդհանրապես⁵:

Գ. Ջահուկյանը գրում է, որ մեկնիչների երկերում *տառը* և *հնչյունը*
հասակ չեն տարբերակվել: Տառը գործածում էին ոչ բն *գիր* իմաստով, այլ գրի
հնչյունական համարժեքի նշանակությամբ: Ի դեպ, Խորենացու «Պատմու-
թյան» մեջ ևս գործածվում է *նշանագիր գրոց* արտահայտությունը⁶:

Հետաքրքիր է, որ *տառը* ընկալվում է իբրև *տարր* բառի համարժեքը:
Տառեր (տարրեր) բառը հունարեն *τα 'στοιχεα'*՝ տարրեր, էլեմենտներ բառի
քարգմանությունն է, որի հիմքում հողը, ջուրը, օդն ու հուրն են: Ինչպես այդ
չորս տարրերից գոյանում է աշխարհը, այնպես էլ տառերից գոյանում են
վանկը, բառը և բանը⁷:

Հատկանշական է, որ երաժշտական ձայների սկզբնաղբյուրները
բնեղիս հետազոտողները (Կոմիտաս, Բ. Քուշնարյան, Ռ. Աբալյան, Ն. Թա-
միպյան, Ա. Արևշատյան) նշել են, որ Հայաստանում ձայնային համակարգը
սկսել է ձևավորվել դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանում: Այդ ժամանակ
ձայները կապում էին ոչ միայն չորս տարրերին, այլև երկնային լուսատու-
ներին, բնության զանազան երևույթներին, կենդանական աշխարհի, տը-
հեսաների, մարգարեների անուններին: Օրինակ՝ Կոմիտասը «Հայոց եկեղե-
ցական եղանակները» հոդվածում նշում է, որ Ս. Պարբեից առաջ՝ 4-րդ
դարում, ստեղծված հեթանոսական շրջանում հաշվի առնված գլխավոր
ձայնեղանակները չորսն են և համապատասխանում են բնության չորս տար-
րերին⁸:

Խորեքդանշական է, որ Վահագնի ծնունդը սլասկերադ դիցաբանական
հասկանում են անկա են բնության այդ չորս տարրերը. օդը՝ երկինք, հողը՝
երկիր, ջուրը՝ ծով, կրակը՝ բոց:

Ի դեպ, ձայների գոյացման տարբեր բնույթի սկզբնաղբյուրներին
անդրադարձել է նաև Ղ. Ալիշանը: Հայկական երաժշտության ձայների
կարգավորումը վերագրելով Ս. Պարբեին՝ նա գրում է. «Ըստ բոլոր տասն
արարածոց ի չորից ձայնից Ժ բարդեցաւ. եւ չորս ձայնք ի չորս տարբեցս
ունին զգոյս. որպէս եւ Ա ձայն ի հողայն, եւ Բ-ն ի ջրայն, Գ-ն ի յօդայն, Դ-ն ի
հրայն. եւ ի չորս ձայնիցն բաժանեաց չորս կողմ. վտտ եւ վերջ երկու ստեղծին:
Որք ունին եւ այլ յատկութիւնս. զի Ա ձայնն ի հիսնականէն է, Բ -ն ի

դարբնւն, Գ.-ն՝ ի գետոց, Գ՝ յաղբերաց, Ե՝ յերկարոյ, Զ՝ ի ծովս ծփանաց, Է՝ յանասնոց, Ը՝ ի զազանաց, Թ՝ եւ Ժ՝ ի հաւուց»⁹։ Այսինքն՝ հիշատակվում են ձայների գոյացման տարբեր պատճառներ՝ դարբնի և կոյսնի արհեստներ, գետերի, աղբյուրների կարկաչ, ծովի ալիքների ծփանք, կենդանիների և բույսերի արձակած ձայներ¹⁰։

Ընդհանրապես միջնադարյան մատենագրության մեջ ձայն նշանակությամբ գործածվում էր մեկ այլ տերմին՝ *հնչիւն*։ Սակայն *ձայն*-ը սովելի ընդհանրացած տերմին է և համապատասխանում է հին հունարեն φωνή-ին, որը, ի բիվս այլ նշանակությունների, կիրառվում է առհասարակ ձայնի և մարդկային ձայնի իմաստով։

Ջերականների երկերում ձայնի մասին ուսմունքը ընդգրկել է հիմնականում հետևյալ հարցերը.

ա) ձայնի սահմանումը,

բ) ձայների դասակարգումը,

գ) մարդկային ձայնի և խոսքի փոխհարաբերությունները։

Հարկ է նշել, որ երաժշտագիտության մեջ նշված հարցադրումներին սովելանում են նաև ձայնի կատեգորիաների ուսումնասիրությունը, մարդկային ձայնի և լսողության օրգանների քննությունը, երաժշտական համակարգի ձայների և ձայնակարգերի փոխադարձ կապն ու տանջությունները¹¹։

Ի դեպ, *ձայն*-ը նախ և առաջ փոխաբայական տերմին է և բազմիմաստ հասկացություն։ Կարող է նշանակել ձայն ընդհանրապես (звук), մարդկային ձայն (голос), ինտոնացիա (интонация), ձայն՝ նայած տեղի (глас) և երաժշտական ձայն (музыкальный звук)։ Ուստի պատահական չէ, որ Դավիթ Ջերակյանը, բանական արվեստները բաժանելով չորս խմբի՝ փոխաբայություն կամ իմաստասիրություն, բանական բժշկություն, քերդողություն և ճարտասանություն, անդրադառնում է *քերդողական արուեստին* և սկզբնավորումը բխեցնում երաժշտությունից։

Ըստ Դավիթի՝ ձայնը և նրա բնության հետազոտությունը՝ իբրև *վիրտուոզի մտքի*, դառնում են իմաստասիրության առարկան¹²։ Փաստորեն *ձայն*-ի ընկալումը զարգանում էր փոխաբայական աշխարհայացքին զուգահեռ։ Հնում շատ մտածողներ (Արիստոտել, Պլատոն, Զենոն) իրենց երկերում վարժում էին տալ ձայնի հնարավորինս ճշգրիտ ստեղծումը։ Բոլորն էլ ընդունում էին «... անդ է ձայնի էություն կամ ի յաղ բախումն» դրույրը¹³։ Տարակարծությունները վերաբերում էին այլ խնդրի. նյութերը՝ և՛ արյուր օղբ, քե՞ռ։ Այս հարցի լուծումը պիտի կանխորոշեր նաև ձայնի նյութական կամ աննյութական լինելը։ «Սահմանք փոխաբայականք» աշխատության հայ անունն հեղինակը, անդրադառնալով ձայնին, գրում է. «Ձայն է ըստ Պլատոնի վիրտուոզն անդոյ՝ անպատկան եւ անմարմին. Իսկ ըստ ստոյիկեանց՝ անդ վիրտուոզն անդեալ լսելեաց զգալի եւ մարմին։ Իսկ ըստ Արիստոտելի՝ ձայնին եւ շարժութին անդոյ»¹⁴։

Դավիթ Ջերակյանի երկում անախկ փոխաբայների կողմից ընդունված դրույթները ամփոփվում են հետևյալ կերպ. «Եւ ասացին զձայն վիրտուոզ-

քին սողոյ, արիմակա զխիստ ինչ ընդ իրարս բաղխելով, զի վիրավորելու ատն ի միջոցին տացէ ձայն. իսկ անգայսն եւ կակուղն ոչ տացէ զինչումն»¹⁵: Սու նշանակում է, որ ձայնը եւ մշտնեղեն երևոյք է: Այնուհետեւ հասկնում է. «... ձայնս է ճիշդ բանականութեան որպէս հիւսնականին վայսա եւ դարբնականին երկար»¹⁶:

«Մեկնութիւն քերականի» աշխատության երկու զուխներում՝ «Յաղագս ոլորակի» և «Յաղագս տառի», ամփոփված է մարդկային ձայնին նվիրված ամբողջական ուսումնասիրություն: Ի դեպ, ինչպես նկատել է Լրաժշտագետ

Ն.Թահմիզյանը, սույն հարցը առաջինը բարձրացրել և քննել է Գ.Զահալյանը՝ նշելով, որ Դավիթ Քերականը Արիստոտելի դրույքների հիման վրա իր ժամանակաշրջանի համար սովորաբար և ամբողջական մի ուսմունք է մշակել ձայնի մասին¹⁷:

Մարդկային ձայնը, ըստ Դավիթի, երկու հիմնական առանձնահատկություն ունի՝ ներդաշնակություն (*պատկանատր ձայն*) և հոդավորվածություն: Վերլուծելով «ոլորակ է բացազանչութիւն պատկանատր ձայնի» դրույքը («Յաղագս ոլորակի»)՝ Քերականը նշում է, որ *բացազանչութիւնը* տվելի ընդհանուր հասկացություն է, բան *ոլորակը*: Վերջինս բնորոշ է մարդկային ձայնին. «Իսկ զի ասէ բացազանչութիւն՝ բացազանչութիւն ոլորակի սեռ մմանի բունգի հավասարապէս անշնչիցն եւ շնչաւորացն եւ բանաւորացն է: Իսկ ոլորակն միայն բանականիս աս ի պատկանատր ունելոյ ձայն»¹⁸: Այնուհետեւ անդրադառնում է ոլորակի երեք տեսակներին՝ շնչաին, բուրին և սլարույկին, ու նշում, որ շնչաը « ի վեր հանէ » (ձայնը), բուրը « ի խմաւրի... զիջուցանելով հարբէ », իսկ ալը երկուսը «... ի մի տեղ եկեալ բաղկացուցանեն զսլարույկն »¹⁹: Եթե հաշվի առնենք, որ խոսքում ոլորակի ալը տեսակները հաջորդում են միմյանց, ապա կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը վերաբերում է մարդկային ձայնի փոփոխություններին, արտահայտչականությանը:

Ինչ վերաբերում է ձայնի հոդավոր լինելուն («Յաղագս տառի»), ապա Դ.Քերականը նշում է, որ ի տարբերություն կենդանիների՝ մարդկային լեզվում ձայնը հոդավոր է, տարբորված. տարբերը միանալով արտաբերվում են ներդաշնակորեն կամ *պատկանատր*: Մարդիկ «... որոշելով զձայնաւորսն ի բաղաձայնիցն, իրո պատմականս եւ պատճառ ձայնի յարմարման. զի եւ ըստ ինքեւնցն եւ ըստ զայսն խառնելոյ բաւականման հնչումն եւ կամ բուն յուղաւոր պատկանատրել»²⁰:

Այսինքն՝ բաղաձայններից առանձնացնելով ձայնավորները՝ մարդիկ այնուհետեւ դրանց զուգորդմամբ կազմում են հոդավոր խոսք:

Ձայն հասկացությունը յուրովի է մեկնում Դավիթ Անհաղթը: «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկում արժարժում է այն միտքը, որ ձայնի էությունն ճանաչողությունը փիլիսոփայության խնդիր է. «Իմաստասիրութիւն զիսէ զբնութիւնս ձայնից, — գրում է նա, — իսկ զհետեւումնս ձայնի՝ եւս զիսէլ քերթողին, այս ինքն զոլորակս եւ զհազագա»²¹: Երաժշտության և փիլիսոփայության առանձնահատուկ կապն արտահայտվում է հետևյալ կերպ. «...բանգի եւ քերթողն զիսէ, թէ էն եւ ովն բնութեամբ երկարք են. թէպէտ եւ զպատճառսն ոչ զիսէ, այլ վերածգէ յերաժշտական իմաստասէրն»²²:

Չայների բաժանումը շնչավորի և անշունչի նկատելի է մաս «Աերլու-ծուրիսն ներածութեան Պորվիտրի» աշխատության մեջ: «Չայն երկակի է, — գրում է Դ.Անհուդը, — կամ յողես, կամ անյող. յողեսը՝ որպէս մարդոյ, կամ անյող՝ որպէս անասնոյ եւ կամ որպէս անշնչիցն հնչմանք»²³: Այսինքն՝ փորձ է արվում ձայները դասակարգել՝ նկատի ունենալով ոչ միայն ծագումը, այլև իմաստային կողմը:

Ի դեպ, մայն միտքն է արժարժում մաս Մ. Քերրոլը՝ առանձնացնելով ոչ բանական էակների, իրերի ձայնը և տառերը: Վերջիններս դիտարկվում են *բանաստեղծական* հատուկ երևույթ՝ մա գրում է. «Եւ ընդ տեսուիս ձայնից ոչ կամեցաւ անցանէ, որ ըստ երեսելոյս, ի կենդանիս եւ յանկենդանս, այլ երեք սոճեցական եւ մտազական մի է, որ անշունչ ազդեցմամբ ունի հնչումն եւ եղծանելի եւ ընդ մովսաւ այլ: Եւ բանաստեղծ ըստ երից բաժանուի որոշի, անհատ անակիզքն եւ սկսես, է որ ի մարմնի եւ այլ արտաքին ի նիւթականէ»²⁴: Անշունչ, հնում գիտականների կողմից անկենդան և կենդանական աշխարհին հատուկ ձայների նկատմամբ ցուցաբերած հետաքրքրությունը վերացական բնույթ չէր կրում. այն պայմանավորված էր ձայների ծագումնաբանության հարցերը մեկնաբանելու հետադարձական ձգտմամբ: Այս ամենը վկայում է, որ ինն ժամանակներում բնագիտական խնդիրներին մեծ նշանակություն էին տալիս:

Նշանակալից է հատկապէս Մու. Սյունեցու ազդեցությունը հետագա քերականների վրա՝ հատկապէս հայերենի առաջանության հարցերի վերաբերյալ իր դիտողություններով: Հասկանալի է, որ մարդկային ձայնի հողավորվածությանը և ներդաշնակությանը վերաբերող մտքերը մեծ նշանակություն են ստանում, քանի որ միջնադարյան Հայաստանում որոշակի միտում կար իմաստավորելու առաջանության արվեստի հիմունքները: Ընդհանրապէս առաջանության կանոնների սլահպանումը ընթերցանությանը ներկայացվող հիմնական սլահանջն էր: Ոլորակը համարելով ընդհանրապէս մարդկային ձայնի հատկանիշ՝ Սյունեցին գրում է. «Եւ քանզի ասէ եքէ յոլորակ է բացազանչութիւն սլատկանաւոր ձայնի եւ թէ զինչ արիմակ: Բանզի արդար եւ իսկ ըստ երիցս այսոցիկ յաղի ձայն բանաստեղծ կենդանեացս. շէտ, որ է սուր եւ բութ, որ է կարճ կամ ծանր, եւ պարոյկ, որ է շրջումն վերուստ ի վայր եւ քեկումն ձայնի եւ բրիլ ի սրութենէն»²⁵:

Իսկ ի՞նչ ընդհանրություններ են նշում քերականները ձայների դասակարգման տեսական և գործնական խնդիրների միջև: Հարցի պատասխանը ամփոփված է Մու. Սյունեցու բարգմանության մեջ. «Յաղագս ձայնի թէ ուստի իցեն կամ յամմէ գտան: Չոր բարգմանեաց Ստեփաննոս փիլիսոփա: Չի մա եղեւ երաժիշտ եւ հմուտ ամենայն ձայնից կենդանեաց եւ բաժանեաց զձայնս ի մասունս ԻԴ: Որ են այսորիկ. բառաչել, գոչել, կանչել...»²⁶: Կենդանական աշխարհի ձայները 24 տեսակի բաժանելուց հետո երգիչները փորձում են վերարտադրել այդ ձայները, այնուհետև ձայները վերարտադրվում են նվագախմբներով: Ի դեպ, Բարսեղ Կեսարացու այդ բարգմանությունը ուշադրության է արժանացել Դ. Ալլխանի և Կոմիտասի կողմից, և նրանք էլ առաջինն են նկատել ու գնահատել Մու. Սյունեցու

բացատրիկ դերը այդ հոգվածի ստեղծման գործում²⁷: Չայնեի տեսակների որակումները ներկայացնող բայերի մեջ շատ են անհասկանալի, անգրասովոր բառերը, բայց կարևորը կենդանական աշխարհի ձայների հանդեպ ցուցաբերած հետաքրքրությունն է, դրանք ստրանջատելը և ուսումնասիրելը, ստեղծագործորեն վերաբառադրելը: Այս սառնով կարկ է նշել Հովհան Օձնեցու այն միտքը, թե «...սխալ է ուսումնասիրացնել և խոհակա-նագումիցն՝ նուսգարանօք քնարահարու լինել երաժշտական հոգույն. այլ եւ բոլոր գոյացելոցն հնչեցուցանել ձայնից տեսակս»²⁸:

Հատկանշական է, որ հայ քերականական գրականության մեջ առաջին անգամ *քնարական քերդութիւն* հասկացությունը Սյունեցին նույնացնում է գուսանական արվեստին և գուսանական երգերը անվանում *դայլայլիկս*: Դժվար չէ եզրակացնել, որ հոգևոր երգերի կամ *դայլայլիկների* հիմնական աղբյուրը տվյալ ժամանակի գուսանական արվեստն էր: Սյունեցին գրում է. «Եւ քնարական քերդութիւն ներդաշնակապէս, այսինքն զգուսանական դայլայլիկսն, նման սմին թեթեւ յըրացուցանել ըստ նմին խորհրդոց. եւ ստեղծանին սմեմայն դայլայլիկքն հագներգությամբ. եւ ոչ այն միայն. այլ եւ յաստուածայինսն»²⁹:

Հետագա դարերի մեկնողական գրականությունը արդեն վերագնահատում է նախորդների ինքնուրույն և քաղցմանական շատ երկերում տուկա գաղափարները, այդ թվում և *ձայն*-ին վերաբերող դրույքները: Կուսարվում են մոր քարզանություններ, ուսումնասիրություններ, որոնք լրացնում են *ձայն* հասկացության նախկին ըմբռնումները:

Առավել խորն են ձայնի և նրա հատկությունների մեկնությունները Հովհ. Երզնկացու քերականության մեջ: Չարգուցնելով Սա. Սյունեցու ուսմունքը՝ Դավիթ Քերականի նման նա ևս տարբերում է գիրը և տառը՝ վերջինս համարելով գրի հնչում: Հետաքրքիր է, որ Երզնկացին քերականությունը վործել է բացատրել երաժշտությամբ: Գ. Չախուկյանը նկատում է, որ ըստ երաժշտության տառերի դասակարգումը սրայմանավորված է նրանով, որ այդ ժամանակաշրջանում երաժշտությունը ձայնի ֆիզիկական հատկությունների մասին տեղեկություններ սովոր միակ բնագավառն էր: «Ձայնի երաժշտական հատկությունների վերաբերյալ ուսմունքը, - գրում է Չախուկյանը, - կարող էր մեծ նշանակություն ունենալ հնչյունների որակը սլարգելու և հնչյունաբանական զանազուն կարգի երևույթներ բացահայտելու համար, սակայն դժբախտաբար Երզնկացին բավարարվում է ձևական համեմատությամբ՝ հազվադեպ միայն քիչ թե շատ արժեքավոր դիտողություններ անելով»³⁰:

Այնուհանդերձ, նա տարբերում է՝

ա) երկու երաժշտություն՝ *աստուածային* (կեկեղեցական) և *մարդկային* (աշխարհիկ):

բ) Ընդունում է ձայնի երկու տեսակ՝ *անշունչ* և *շնչավոր*:

Իբրև *անշունչ ձայն*՝ առանձնացնում է *քնական* և *արհեստական* տեսակները, իսկ *շնչավորը* բաժանում *բանականի* և *անբանի*: Բանական ձայնը վերագրելով մարդուն՝ Երզնկացին առանձնացնում է ևս երկու

տեսակ՝ *նշանական* և *աննշան*: *Նշանական* են երգը, ըմբերցվածը, *աննշան* է լսողը, որ չունի չափ և խմատ:

գ) Բնենկով ձայնի հատկությունները՝ տարբերում է *մեծ* և *փոքր*, *ծանր* և *թեթև*, *բայ* և *ծածուկ* տեսակները: Ընդ որում, *սուր* ձայնը անվանում է *զիլ*, իսկ *ծանրը*՝ *բամբ*¹:

Ինչ վերաբերում է *չորեքադևան բնութին*, տալս վերջինս կառուցված է ըստ մարդկային բնության. «Չորեքադևանն քնաթ առաւել ցուցանէ զգարտութիւն արուեստիս, զի ըստ մնամութեան բնութեան մարդոյս կերպարանի...»²: Ավելին՝ խոռոն գիտնականն ընդունում է, որ ձայնի էական կողմերից մեկը շարժումն է, և այն պատկերացնում է իբրև ֆիզիկական երևույթ. «...Լուրիսն ձայնի է ընդ յաղս հնչմամբ զնալ ի անդույ ի տեղի եւ հսկանակն նորին է լսելն եւ խաղաղիլն»³:

Այսպիսով, *ձայն* է *վիրաւորութիւն ստղոյ* սահմանումը բազմիցս կրկնվում և քննարկվում է շատ բերականների երկերում: Դավիթ Անհաղթի, Դավիթ Քերականի մտքերը հիմք են դառնում ձայնի տեսակների առավել կատարյալ դասակարգում իրականացնելու համար: Այդ է վկայում նաև «Լսան գոսամական արուեստից» խորագիրը կրող մի հոդված, որը քեև գետնոված է 17-18-րդ դարերում ընդօրինակված ժողովածուներից մեկում, սակայն բավանդակությամբ հարում է 12-13-րդ դարերին: Այս ձեռագիրն, անշուշտ, բերականական մեկնությունն է, բայց հիշատակելի է այն առումով, որ ձայների նոր դասակարգումը իրականացվում է Դ. Անհաղթի կողմից *նշանական* և *աննշանական* (որևէ նշանակություն ունեցող և չունեցող) անվանված ձայների հիման վրա: Միաժամանակ հիշատակվում է *բանական* (մարդու) ձայնի *արաւեստի* և *չափով* լինելը, իսկ *ձայն գործեստ որպէս փողի եւ քնարի* ձևակերպումը խոսում սպացույց է, որ միջնադարյան Հայաստանում *ձայն* հասկացությունը ներառել է նաև *նվագարանային ձայն* իմաստը⁴:

Այսպիսով, միջնադարյան Հայաստանում բերականական գիտելիքներից բուզանեն գարգանում է նաև երաժշտատեսական միտքը: Նորավի են մեկնվում ձայնի սահմանմանը վերաբերող աեսակետները, պարզաբանվում են *հնչյուն* և *ձայն* հասկացությունները, տարբերակվում են մարդկային և նվագարանային ձայները:

Ամենակարևորն այն է, որ ձայնի ուսմունքի բնագավառում ձեռք բերված էական նվաճումներն իրականացվել են ազգային հիմքի վրա՝ ձևավորելով մեր միջնադարյան հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտությունը, և ի վերջո վերածվել հայկական միջնադարյան գիտության բնագավառներից մեկի:

¹ Գ. Զառուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1960, էջ 6-7:

² Н. Адоиц, Дуонисун Фракиускун и армянские толкователи, 1915, Петроград, стр. 184.

³ Պ. Դպիր, Պարզաբանութիւն բերականութեան կարճառոտ եւ դիւրինաց, 1771, էջ 466:

⁴ Հր. Աճառյան, Հայերեն արժատական բառարան, հատ. IV, Երևան 1979, էջ 571:

⁵ Գ. Զառուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հիմն և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 112:

⁶ Նույն տեղում, էջ 62 :

⁷ Նույն տեղում, էջ 129:

⁸ Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցական եղանակները, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1894, էջ 256:

⁹ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ սյարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 88:

¹⁰ Լ. Արևշատյան, Հայ միջնադարյան «ձայնից» մեկնություններ, Երևան, 2003, էջ 32-33:

¹¹ Հմմտ. Ն. Թահմիզյան, Սյ էջ վաղ միջնադարյան երաժշտական տեսությունից, Բանբեր Մատենադարանի, N 5, 1960, էջ 73-74:

¹² Н. Адоиц, там же, стр. 82 .

¹³ Նենեսիտի փիլիսոփայի եմեսացույ Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ , 1889, էջ 70:

¹⁴ Մ. Արևշատյան, Երկու հին փիլիսոփայական բնագիր, Բանբեր Մատենադարանի, N 5, 1960, էջ 378:

¹⁵ Н. Адоиц, там же, стр. 82.

¹⁶ Н. Адоиц, там же, стр. 82.

¹⁷ Ն. Թահմիզյան, Զմեական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության սկստմության, Լրարբեր հաս. գիտ., N 10, 1970, էջ 26-27:

¹⁸ Н. Адоиц, там же, стр. 94.

¹⁹ Н. Адоиц, там же, стр. 91.

²⁰ Н. Адоиц, там же, стр. 94.

²¹ Դաւիթ Անյաղբ, Սահմանք իմաստասիրութեան, քննական բնագիրը կազմեց Ս.Արևշատյանը, Երևան, 1960.էջ 94:

²² Նույն տեղում, էջ 92:

²³ Կորիւնի վարդապետի Մամբրէի վերծանույի եւ Դաւթի Անյաղբի Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833, էջ 255:

²⁴ Н. Адоиц, там же, стр. 162 .

²⁵ Н. Адоиц, там же, стр. 194.

²⁶ Յաղագս ձայնից քէ ոստի իցևն, Մատենադարան, ձեռ. 599 (ժողովածու 1413 ք.), էջ 42 ա:

²⁷ Կոմիտաս, Հովվածներ և ոստմնասիրություններ, Երևան, 1941, էջ 115:

²⁸ Н. Адоиц, там же, стр.193.

²⁹ Յովհաննու իմաստասիրի Ամենցույ Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1953, էջ 31:

³⁰ Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 269:

³¹ Գ. Ջահուկյան, նույն տեղում:

³² Հովհաննես Երզնկացի, Մեկնութիւն քերականին, Մատենադարան, ձեռ. N 2329, էջ 71 ա:

³³ Նույն տեղում, էջ 72 ա :

³⁴ Վասն գուսանական արուեստից, Մատենադարան, ձեռ. N 4618 , էջ 56 ա :

Նեկի Մկրտչյան
Երևանի պետական համալսարան

Հայ բառարանագրության պատմություն մեջ Ռիվոլյայի «Հայերեն-լատիներեն բառարանը» առաջին տպագիր և առաջին լիարժեք երկերգվյալ (բարգմանական) բառարանն է: Ռիվոլայի բառարանն ունեցել է երկու հրատարակություն. առաջինը՝ 1621թ. Միլանում կարդինալ արքեպիսկոպոս Ֆեդերիկո Բոտմեսի համձնարարությամբ, և երկրորդը՝ 1633 թվականին Փարիզում կարդինալ Ռիշելյոյի խորհրդով և հովանավորությամբ: Այն մինչև օրս չի կորցրել իր լեզվաբանական և պատմամշակութային արժեքը, քանի որ կազմված է եղել իր ժամանակի համար բավական բարձր մակարդակով և բառարանագրության գիտական սկզբունքների կիրառմամբ: Այս բառարանի ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն հայ բառարանագրության պատմության մեջ բառարանի արժեքը բացահայտելու, այլև հայոց լեզվի բառասլաշարի պատմական զարգացման ընթացքը տվելի մանրամասն դիտարկելու տեսանկյունից, քանի որ Ռիվոլայի բառարանն արտացոլում է հայոց լեզվի պատմության համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված մի ժամանակաշրջանի՝ վաղ աշխարհաբարի լեզվավիճակը:

Թարգմանական բառարանների հիմնական սկզբունքն է տալ «բառի դեմ բառ», այսինքն՝ բարգմանվող լեզվում գտնել համարժեք բառամիավորը: Մովսիս Գործնականում բառարանագրության մեջ այս սկզբունքը դժվար է հետևողականորեն կիրառել մի շարք պատճառներով: Նախ, մի կողմից՝ յուրաքանչյուր լեզվում մեծ քիվ են կազմում բազմիմաստ բառերը, որոնց իմաստային կառուցվածքը ճշտորեն չի համապատասխանում մեկ այլ լեզվի համապատասխան բառամիավորի իմաստային կառուցվածքին, այլ խոսքով, նրա բոլոր իմաստները չեն կարող արտահայտվել բարգմանվող լեզվի միևնույն բառով: Այս դեպքում բառարանակիրը ստիպված է տարբեր իմաստները ներկայացնելու համար գտնել տարբեր բառեր: Մյուս կողմից՝ միևնույն հասկացությունը տարբեր լեզուներում կարող է տարբեր արտահայտություն ունենալ, օրինակ՝ մի լեզվի բարդ բառին մի այլ լեզվում կարող է համապատասխանել բառակապակցություն: Այնուհետև, բարգմանվող լեզվում ընդհանրապես կարող է չլինել համարժեք բառը անձանոք մշակութային իրության անվան բացակայության պատճառով, և տվյալ իմաստը հնարավոր կլինի արտահայտել միայն նկարագրական եղանակով կամ բացատրությամբ: Եվ վերջապես, չպետք է անտեսել նաև տուրյելտիվ գործոնը՝ հեղինակի նախասիրությունները կամ լեզվի իմացության աստիճանը: Նկատի ունենալով այս հանգամանքները՝ փորձենք նկարագրել Ռիվոլայի բառարանում հայերեն բառերի բարգմանությունը, ավելի ճիշտ, նրանց իմաստները ներկայացնելու տարբեր ձևերն ու հնարները:

1) Հեղինակը, անշուշտ, ձգտել է պահպանել բարգմանական բառարանի հիմնական սկզբունքը և բառերի զգալի մասի դիմաց տվել է նրանց ճշգրիտ միարժույթ բարգմանությունը, ընդ որում, պահպանված է բառի խոսքիմասային

արժեքը: Այսպես, գոյականներ՝ *սխոռ Stabulum*, աղէկաբ^ի՝ *Bonitas*, աշխատանք *Labor*, դատարար *Iudex*, էություն *Essentia*, բղինդ *Cerebrum*, քսայիլայ *Xenodochium*, բշմամորի՝ *Inimicitia*, ժամ *Hora*, լեզվամորի՝ *Loquacitas*, կտակ *Testamentum*, յուսահատորի՝ *Desperatio*, նանրաբի՝ *Vanitas*, շաղգամ *Rapum*, ունքն *Supercilium*, յախմախ *Iguarium*, պատեղվորի՝ *Grauditas*, բայեր՝ բանալ *Madefacere*, ծախել *Vendere*, ճերմրկիլ *Inalbescere*, սաղոցիկ *Sanare*, սոճականներ՝ համամիտ *Vnanimis*, հաշտ *Pacificus*, մազոտ *Pilosus*, շիլ *Strabo*, պաճմոճեալ *Adornatus*, պանրածախ *Casarius* և այլն:

2) Վերոնշյալ սկզբունքը կարելի է կիրառված համարել նաև այն դեպքերում, երբ հայերեն բառի դիմաց արվում է ոչ թե մեկ բառ, այլ հոմանիշների շարք, բանի որ յուրաքանչյուր հոմանիշ առանձին նույնպես կդառնար ավյալ բառի ուղիղ, միաբան բարգմանությունը: Այս երևույթը պարզապես արտացոլում է բարգմանվող լեզվի հնարավորությունները (հոմանիշների առկայությունը), ինչպես հետևյալ օրինակներում է՝ աղիք *Intestina*, *viscera*, աղտեղորի՝ *Sordis*, *immunditia*, այսյն *Derisus*, *Iudibrium*, *irrisio*, իմաստուն *Sapiens*, *intelligens*, *peritus*, անսոց *Pernanens*, *stabilis*, *firmus*, առաջել *Precedere*, *antecedere* ite *Precellere*, լռել *Silere*, *tacere*, խրատել *Eruduire*, *instituire*, *corripere*, կատարել *Explere*, *perficere*, դարիս *Alienigena*, *exterus*, *advena*, ճարել *Procurare*, *studiose curare*, մաղղայ *Gustus*, *gustatus*, *appetitus*, յիմար *Inspiciens*, *rudis* & *ignarus*, նմանիլ *assimilari*, *comparari*, շոքե՛ *Voluere*, *versare*, ողորմ *Miseratio*, *misericordia*, ոտել *Edere*, *manducare*, շարքարել *Affligere*, *torquere*, սխտուսկան *Pretiosus*, *venerabilis*, պէս *Modus*, *ratio*, *genus*, ստղատարտ *Galea*, *cassis* և այլն:

3) Բառերի իմաստները ներկայացնելու մյուս միջոցը Ռիվոլայի բառարանում միաբան բարգմանության և բառի բացատրության զուգակցումն է, որ երևում է այն օրինակներից, որոնցում հայերեն գլխարալին սոմիչասպես հաջորդում է լատիներեն բարգմանությունը (երբեմն քերականական բնութագրերով), այնուհետև արվում է բառի իմաստը կամ բառակապակցությամբ կամ ավելի ընդարձակ բացատրությամբ՝ *seu*, *vel* «կամ», *item*, *ite* «նույնը» նշումներով կամ առանց դրանց. այսպես՝ *անիծ Lens*, *dis*, *pediculi ovum* «ոչլի ձու», *դարսն Laqueus*: *ite locus recondēdae pretiosioris supellectilis sacrae* «բանկարժեք նվիրական իրեղեն պահելու տեղ», *բան gallinarium*, *receptaculū gallinarum* «հավերի պատասխարան», *ժանիք Riētus*, *seu rostrum animalium rapacium* «գիշատիչ կենդանիների դունչ», *խարճել Impendere*, *sumptus facere* «ծախս անել», *միաբանիլ Vniri*, *cōcordare*, *in idē convenire* «համամիտ լինել», *բառացի՝ «մաքերով մերձենալ», յիշել Recordari*, *memorem esse* «հիշված լինել», *որսացալի Abnegatio fidei*, *prævaricatiove* «երածարում հավատից», *ջրիեղել Diluatum*, *inundatio aquae* «ջրի վարարում», պատարագել *Sacrificare*, *missaeve sacrum facere*, «սուրբ արարողություն կատարել» և այլն:

4) Շատ ավելի ստկավաղեղ են այն օրինակները, երբ հայերեն բառակապակցության դիմաց արվում է լատիներեն բարգմանությունը մեկ բառով, ինչպես՝ *բնարան գործոյ Titulus*, *vel initium operis*, *քսպաւսկ չիշ քնաց Pascha*, *խոքք հայր Vitricus*, *խոքք մայր Nouerca*, *ծախ հարցն Plaudent* և այլն:

5) Ռ-իվորայի բառարանում զգալի թիվ են կազմում այն բառերը, որոնց դիմաց տրվում է ոչ թե բարգմանությունը, այլ իմաստի բացատրությունը, ընդ որում, եթե շատ դեպքերում դա սրբաբանական է, քանի որ լատիներենում չկան տվյալ առարկաների անվանումները, ապա հաճախ էլ բացատրված են սովորական բառերը, որոնց համար կարելի էր համարժեք բառ գտնել: Նախ քերեն օրինակներ, որոնցում Ռ-իվորան փորձել է բացատրել եվրոպացիներին անմանոթ իրույթներ կամ գործողություններ նշանակող բառերի իմաստը. գոյականներ՝ *անբրոց Vucus ad admoenda igni ligna* «փայտերը կրակին մոտեցնելու կեռ [գործիք]³», *գրորնակ Lignum illud teres, seu massa complanatur* «կտր փայտ, որով հարքեցվում է խմորը», *pauli Lac, seu serum, ex quo elicitur secundarius caseus* «կաթ, կամ շիճուկ, որից ստացվում է երկրորդ կարգի սլանիր», *զուլում Extraordinarium tributum* «սրտակարգ հարկ», *խայայ Pannus quadrat⁹, quo rusticane mulieres operiuntur* «քառակուսի գործվածք (գլխաշոր), որ կապում են գլուխիցի կանայք», *խալլիժ Pulmentum ex pancio pisto & contrito* «կերակուր սղացած և ծեծած հացահատիկից», *կապայ vestis insuta gossipio* «քամբակից կարած հագուստ», *խալի Mutua lactis mutatio fieri solita inter rusticos* «գլուխացիների միջև վոխաղարձ համաձայնություն՝ կտր փոխ ստալու համար», *դաֆար Tributum, quod peregrinantes in Ierusalem Christiani Turcis persolunt* «հարկ, որ վճարում են քուրքերին Երուսաղեմ ուխտ գնացող քրիստոնյաները», *մանկալ famulus aratri temonem regēs* «զուրանի դեկաձողը վարող», *միխան Forum amphē ante ecclesias & palatia* «ընդարձակ երասպարակ եկեղեցիների և պալատների առջև», *խշառակալբան Libellus memoriae gratia* «զիրք հիշատակի համար», *չարխու calcei genus ex rudi pelle pedibus fūne circumligata* « ոտքի շորքը վտկերով կապվող կոշտ կաշվից կոշիկի տեսակ», *պախերվոցուկ puerilis ludus, qui sit in latebras se recipiendo* «քաքստոցում եղածներին հանելու [գտնելու] մանկական խաղ», *ջուալ mantica ex pilis caprarum* «պարկ սյժի մորթուց» բայեր՝ *ալքրոտել farina conspergere, vel inquinare* «սլալորով սլատել կամ կեղտոտել», *զալել Virentis herbas intexere & in restes implicare* «դալար խատերը իրար ոլորել և պարտոներ հյուսել», *խմարնալ fractum vinibus remanere post haustum vinum*, «զինի խմելուց հետո ուժից ընկած լինել», *կոմրնորել Lateribus pavementū munire* «սղուսներով հատակը (կտորը) պատել» և այլն:

Հանդիպում են մահ օրինակներ, որոնցում, ինչպես ասվեց, բացատրված են բառեր, որոնց նշան առարկաները կամ հասկացությունները կարող էին տրտուհայտվել լատիներեն մեկ բառով, սակայն բառարանի հեղինակը նախընտրել է տալ դրանց ավելի ընդարձակ բացատրությունը, ընդ որում, երբեմն այդ բացատրությունները պարունակում են և հավելյալ տեղեկություններ, որոնք չեն բխում հայերեն գլխարանից: Այդ կարգի մեկնաբանությունների օրինակներից են հետևյալ դեպքերը. գոյականներ՝ *բազար Conventio pretij interemitorē* «փոխաղարձ գնային համաձայնություն», *դրախտ Hortus delicijs affluens, antonom. Paradisus terrestris* «բազմաթիվ հաճույքներով պարսեզ, փոխանուն.՝ երկրային դրախտ», *բալզ Levissim pulvis in aura excitatus* «օդի մեջ եղած քթթևագույն փոշի», *կեճեսլ Tunica, nuclei nucis* «ընկույզի միջուկի կեղևը», *հաշտելիք res pacis conciliatrices* «խաղաղությանը միջնորդող գործեր», բայեր՝ *աշակերտել Christiana disciplina imbuere*

«քրիստոնեական դաստիարակություն ստանալ», *et quia Verbum exprimens strepitum volatum insectorum* «քոչող միջատների արժակած ձայնը նկարագրող բայ», *quasi utitur conuictis insequi: ite condemnare* «լատարանելով այսպանել, մահ առնիծել», *propterea Crescere in magnam copiam* «մեծ բաժնակությամբ աճել, բազմանալ», *inclinare gremio Fortunae bonis locupletare* «ճակատագրից առատորեն պարգևատրվել», *propinquare inimicitias inter aliquos ponere* «խրադ միջև թշնամություն գցել», դերբայ՝ *afflictus ab navis incommoda* «նավաբեկությունից տուժած», և այլն:

6) Բառարանում որպես գլխաբառ հաճախ արվում են բառակապակցություններ, որոնց մեջ առավել հաճախականներն են որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական կառույցները, բայական բառակապակցություններից՝ բայն իր խնդրով, որոնք բարգմանվում են հիմնականում լատիներեն համարժեք կառույցներով, մասնակի տարբերություններով, որոնք կարող են բխել հայերենի և լատիներենի քերականական կառուցվածքների առանձնահատկություններից, ասենք՝ լատիներենում որոշիչները հետադաս են, իսկ հայերենում՝ նախադաս, կամ բայերն ունեն տարբեր խնդրատիպություն և այլն: Բերենք օրինակներ տարբեր շարահյուսական կառույցներից. որոշիչ-որոշյալ՝ *quidamque huius Vestis discolor, proculquidam dicitur Vir locuples, proculquidam huius Anima sensitiva, procul huius Ignis ardens, procul huius Fons indeficiens*, ջուր արհեստագիտական *Aqua benedicta* (այս օրինակում հայերեն կապակցության որոշիչը նույնպես հետադաս է, իսկ հաջորդ օրինակում, ընդհակառակը, լատիներենի որոշիչն է նախադաս՝ *unde procul procul huius Tacita deprecatrix, epit. S. Crucis*) և այլն. հատկացուցիչ-հատկացյալ՝ *utitur spectus viri, utitur parabola Solomonis, decursus fluminum, secreta missae, chorus virginum*, հեղուկն արհեստական *Effusio sanguinis*, մատուցումն *officium missae*, վտակը ջուրը *Stagna aquarum*, և այլն. անորոշ դերբայ կամ դիմավոր բայ՝ խնդիր կամ պարագա լրացումով՝ *quidam cubito metiri, procul quidam Profundere vinum, immoderate bibere, procul filo suere, procul litteras exarare, procul telam texere, procul rhombo vere, procul intra terminos loqui, procul labor ostente me, procul habitavit in terra* և այլն:

7) Նույն տիպի կառույցները երբեմն բարգմանված են ավելի ընդարձակ կապակցություններով, քանի որ հայերեն որոշիչներն արտահայտված են բարդ կամ ամանցավոր բառերով, որոնց ուղիղ համարժեքները բառարանի հեղինակը հավանաբար չի գտել լատիներենում. բերենք մի քանի օրինակ մարդ բառի մակդիր-որոշիչներով՝ *unde procul procul huius Vir integer vitae & perfectus*, «անբասիր կյանքի և կատարյալ մարդ», *unde procul procul huius Vir recta erga deum mente* «աստծո նկատմամբ ուղղամիտ մարդ», *unde procul procul huius Vir extensis brachijs orans* «տարածած ձեռքերով աղոթող մարդ», *unde procul procul huius Vir sola indutus subucula* «միայն շապիկ հագած մարդ» և այլն:

8) Վերջուպես, հետաքրքրական է նշել, որ Ռիվոլայի բառարանում կան դեպքեր, երբ հայերեն բառերի լատիներեն բարգմանության կամ բացատրությանը կից արվում են և իտալերեն համարժեքներ՝ *Ital.* ճշումով, այսպես՝

անկրկուն քաւն *Res ab re facta, vel dicta, Ital. sproposito, անխել Lewis, incostas, Ital. cervelino, քամբ ձայն Vox gravis in musicis, Ital. il basso, քնդ Ligaculum, Ital. Bindello, դանկ Sacrina mercia Ital. balladi marcantia, քապսնախ Blitum, ti. Ital. Spinaccie, լնել Pressare, calcare, Ital. solare, կսպոստակն iaspis aerizusa, Ital. turchese, տնդոն gen. տնդոնի Flos maluae hortensis, Ital. maluauesco, քամքիլ Exsiccati, Ital. asciugarsi, փսոյ batiola, vas vinarium, Ital. boccale, քոսպ Pabuli genus, quo animalia saginantur, Ital. pannello*

և այլն: Նշված օրինակների բառերը որևէ առանձնահատուկ իմաստ կամ տեքմիմային արժեք չունեն, պարզապէս հեղինակը, դարձյալ լատիներեն միաբառ համարժեքը չգտնելով, դիմել է իտալերենին, որտեղ առկա է եղել համապատասխան բառ: Այս մտաեցումը բնական կարելի է համարել, քանի որ բառարանը (առաջին հրատարակւոյթյունը) տպագրվել է Իտալիայում և բառարանն օգտագործողները լատիներենին զուգահեռ, գուցէ և ավելի լավ, տիրապետում էին նաև իտալերենին:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Ֆրանցիսկոս Ռիվոլայի «Հայերեն-լատիներեն բառարանում» հայերեն բառերի իմաստները ներկայացնելու համար հեղինակը դիմել է բազմազան հնարների, որոնց նպատակն է եղել հնարավորին չափ ճշգրիտ և լիարժեք արտացոլել ժամանակի եվրոպացի ընթերցողի համար բավականին տարաշխարհիկ մի լեզվի բառազանգը: Սա սուսվել են կարեւորվում է այն իրողությամբ, որ այդ ժամանակաշրջանում աճում է հետաքրքրությունը արևելյան լեզուների նկատմամբ: Արևելյան ժողովուրդների մեջ կաթոլիկոյան տարածելու նպատակով Հռոմում հիմնվել էր քարոզիչներ պատրաստող դպրոց՝ քաղաքագլխի տպարանով: Միաբարական շարժման գործիչները սովորում էին գրաբար՝ ժամանակի հայ մտավորականությանը, նրանց աշխատանքներին հաղորդակից լինելու, և տեղական բարբառներ՝ ժողովրդի հետ հաղորդակցվելու, ավելի մեծ լայնացումներ ապրելու համար: Նրանք կազմում էին երկլեզվյան բառարաններ և հայերենի քերականություններ, որոնք վերջին հաշվով, անկախ ստեղծման բաղաբարական և կրոնական շարժառիթներից, նպաստում էին Եվրոպայում հայերենի ուսումնասիրության տարածմանը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ Ֆրանցիսկոս Ռիվոլա, Dictionarium Armeno-Latinum, Միլան, 1621, Rivolae Dictionarium Armeno-Latinum, Փարիզ, 1633:
- ² Այստեղ և այլուր պահպանված է բնագրի ուղղագրությունը, բացի միասին գրված բառերից, որոնք այստեղ տալիս ենք անջատ գրությամբ:
- ³ Տալիս ենք միայն ընդգծված մասերի, այսինքն՝ լատիներեն բացատրությունների հայերեն բարդմանությունը:
- ⁴ Ուղիղ փակագծերում տալիս ենք մեր ավելացրած լրացուցիչ բացատրությունները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲՆԻ ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒՄԸ
ԱՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ 6-րդ ՍԻՄԲՈՆԻԱՅՈՒՄ

Գոհար Շադոյան

Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիա

Իբրև սիմվոլ ստեղծագործության մեջ առաջանում են հայոց այբուբենի հնչյունները այբ, բեն, գիմ, դա... Ես օգտագործել եմ դրանց ֆոնետիկ հնչողությունը՝ իբրև հոգևոր հիշողության, բանականության հաղթանակի արտահայտություն: Միևնույն ժամանակ այբուբենը ժողովրդի, նրա ոգու պատմության սիմվոլն է: Եվ վերջապես նրանում կա յուրատեսակ, շատ երգեցիկ երաժշտություն (1. էջ 168):

Ավետ Տերտերյան

Համճարեղ կոմպոզիտորի ստեղծագործություն է այս սիմֆոնիան՝ նվիրված մայրենի լեզվին, այբուբենին և 2006-ին առնվող Հայոց գրերի 1600-ամյակին: Ցանկացած ազգի ներկայացուցիչ հայրադուրյուն պետք է զգա այսպիսի մեծարող որդի ունենալու համար, որն աշխարհով մեկ երաժշտությամբ հնչեցրել է առ Աստված և՛ դեպի տիեզերք, և՛ կամ հակառակը՝ նրանից լսածը գրառելու, փոխանցելու մեզ: Ավետ Տերտերյանն ասում էր. «Լսողը, միայն կարող է լսել և ամրագրել»:

Նրա բաղձալի երազանքն էր կատարել այս սիմֆոնիան Այրիվանքի իր կառուցած տանը՝ Սևանի ափին: Ըստ ավանդության՝ հայոց գրերը Մեսրոպ Մաշտոցին են հայտնվում աստվածային տեսիլքով, ինչպես պատկերված է Ստեփանոս Ներսիսյանի՝ հանրահայտ «Մուրբ Մեսրոպ Մաշտոց» (1882թ.) նկարում: Այդպես էլ Ավետ Տերտերյանն էր երազում լուգեային տեխնիկայի օգնությամբ սիմֆոնիկ նվագախմբի և երգչախմբի վանկարկած գրարարյուն տառերը իջեցնել սրբագործված Սևանի ջրերի վրա:

Մեծանուն կոմպոզիտորը ստեղծել է դարավոր ուղի անցած իր մայրենի լեզվի այբուբենը վառաբանող, մեծարող մի սիմֆոնիա: ԱՏերտերյանն իր երաժշտության հենց առաջին հնչյունից տիեզերական Աստվածային սկզբի խորհուրդն է հուղորդում: «Տամատամ նվագողը բոլոր հարվածներն իրականացնում է դանդաղեցված շարժմամբ՝ կարծես խորհրդունշելով «կանգնեցված ժամանակը»՝ այլ ժամանակագրության գաղափարը», - գրում է կոմպոզիտորը: Լուսյանը (երկու պիանո քր) հաջորդում են այբ, բեն, գիմ, դա, եչ, գա, է, ըք... Կարևորն այն է, որ երգչախումբը (պատերը և տեմորները) երգում է առաջին օկտավայի սոլը (g1), և բասերը՝ մեծ օկտավայի սոլը (G): Արդյոք

սյառահալանորեն են վերցված հնչյունը կամ լսողը: Ինչպիսիք, ոչ: Առկա է համաձայնեղ կոմպոզիտորի և քրիստոնեական արվեստի իմացութանությունը: Առաջին օկտավայի սոլ նոտան և սոլի բանալին (սոլ նոտան և բանալին կառուցվում են երկրորդ զծի վրա, որի սլառահալանով էլ կոչվում են նույն անունով) քրիստոնեության յուրօրինակ խորհրդող ունեն: Գումմա G տառի անունը (g հունական այբուբենում) ունի մի բանի նշանակություն. նախ՝ 1. (G) ցածր հնչյունով (տոնով) է սկսվում հնչյունաշարը, 2. ամբողջ հնչյունաշարի հասկացությունը, 3. հնչյունային համակարգեր (մեծ օկտավայի սոլից մինչև 2-րդ օկտավայի մի-ն կառուցվել են 7 (քիվը խորհրդանշում է Արարչին) զեկսալոթոդները (2. էջ 113-114, էջ 839-842), 7 հնչյունից՝ դիստոնիկ, 12-ից՝ կրոմատիկ, 5-ից՝ պենտատոնիկ), 4. լսողերը (մաժոր, մինոր և այլն) (3. էջ 82-87, 4. էջ 47-52, 5. էջ 233-235):

Այս արվեստի սկզբներն են, որ մշտապես զբաղվում են կոմպոզիտորի մարերը, որոնք զաղավարներ են ծնում, և երաժշտությունը իր սկզբով հնչյունն է: Արվեստագետի մասալասկերում մեկ հնչյունի զաղավարն է՝ իր օբերտոնային կառույցով, նվագախմբի բոլոր գործիքների՝ հասկապես լսողայինների միավորման միջոցով, և տարածականության մեջ ձևավորում է հնչյունը՝ իրեն նոտա, իսկ երգչախմբում հնչույթը՝ որպես տառ, վանկ (6. 1 և 23 տալկտերը):

«Ընդհանրապես գրի (գրչության) զաղավարն սովելի հին է, քան այբուբենինը: Այբուբենի զաղավարը կառվում է գրչության զարգացման այն շրջա՝ հետ, երբ ստեղծվել է տառա-հնչյունային զլորը: Այբուբենի մեջ մտնող ամեն մի տառ սովորաբար մեկ հնչյունի (հնչույթի) նշան է, քեև որոշ դեպքերում հնչյունը (հնչույթը) նշվում է մեկից ավելի տառերով, կամ, ընդհակառակը, մեկ տառը մեկից ավելի հնչյունների նշան է լինում» (7. էջ 340): Իսկ Տերտերյանը 6-րդ Սիմֆոնիայում այբուբենի մեկ հնչույթը հնչեցրել է երաժշտական մեկ հնչյունով՝ շեշտելու համար մեկ տառին արտակա-նությունը և երաժշտության մեկ հնչյունին մեկ վանկ ծառայեցներով: Մի՞քե սա րվերգելը չէ. երգչախմբը ասես սաղմոսերգում է այբուբենը (8. էջ 85): Ուստի այս սիմֆոնիայում ևս կարող ենք րվերգության կիրառումը շեշտել որպես տերտերյանական երաժշտության ռոսկան առանձնահատկություն: Թվերգությունը երգչախմբի երգարածնի միայն մեկ տալկտում դոմինանտային նախիկա է երգվում՝ զազաբնակետից առաջ կվինտային հենակետի շուրջ՝ յուրօրինակ կետագծված ռիթմական պատկերով (6. 29 տալկտերը): Ի դեպ, մշտապես զազաբնակետների գերազանցում է տեղի ունենում ոչ քե հնչյունների բարձրությունների փոփոխությամբ, այլ դինամիկայի լարվածությամբ, ամբողջ նվագախմբի հնչողությամբ: Գազաբնակետերին հասներու և գերազանցելու ընթացքում մեծ տեղ է տրված հարվածային գործիքներին:

Երաժշտագետ Կ.Խոդարաշյանը փաստում է. «Ավետ Տերտերյանը զարմանալիորեն նրբորեն զգում էր, վերարտադրում և երաժշտության մեջ կերտում սյուետիկ խոսքը: Եվ հարցը ոչ միայն այն մասին է, որ նա «փոխան-

ցում» էր երաժշտությամբ բանաստեղծական տողի իմաստը, այլև այդ զգացումով, բանաստեղծական ռիթմի զգացողականությամբ, շեշտերի տեղադրմամբ, քառյակի, տողի, կիսատողի, հանգավորման զգացողությամբ» (9. էջ 61-62):

Այստեղ տեղին է շեշտել, որ կոմպոզիտորը երգչախումբը կիրառում է երկակի. մեկ՝ ֆոնոգրամի հնչեցմամբ՝ վոկալիզ (սուսաց տեքստի), որպես սիմֆոնիկ նվագախմբի համալոր գործիքներից մեկը, և երկրորդ՝ բնմում՝ կենդանի հնչողությամբ տեքստով այբուբենի վանկարկմամբ:

Ավետ Տերտեքյանի սիմֆոնիկ արվեստում մոնոդիան՝ որպես մտածողություն, շարադրված է Աննա Արևշատյանի վերլուծական հոդվածում (10. էջ 76-79):

Առանձնահատուկ պետք է նշել, որ մեղեդային գծի զարգացման կետերի պլաներին սուլ հնչյունը հասկալույս է տալով երգելիս դառնում է սուլ դիեզ (#)՝ հնչյունը կես տոն վեր բարձրացնող ալտերացիան նշան: Այն նույնպես քրիստոնեական խաչի խորհուրդը կրող սիմվոլ է: Սիմֆոնիայում առաջին պարբերությունը ավարտվելուց հետո՝ հենց 12-րդ տակտում, երբ կրկնվում է եչ, գա, է... , ի հայտ է գալիս սուլ դիեզը: Փոքր օկտավայի սի-ն շա, վո, չա, պե... վանկարկումների ժամանակ հայտնվում է բասերում՝ մեծ օկտավայի սուլ դիեզի առկայությամբ, որը մի տոնիկա է անցնելու՝ հաստատվելով սիմֆոնիայի վերջում՝ այդ տոնայնության մեջ՝ վերջնականապես հաստատելու տոնիկական Մաժոր եռահնչյունը, ինչպես Յ.Ս.Բովսի սմբողջ արվեստում ցունկացած ստեղծագործություն, զրված լինելով մոտորում քե սմբողջությամբ միներում, անպայմանորեն ավարտվում է մաժոր տոնիկայով (այդ զաղավաթից է նաև, որ մաժոր հասկացությունը զրվում է մեծատառով, իսկ միները՝ փոքրատառով): Այստեղ նույնպես քրիստոնեության զաղավաթի՝ հավերժի, հույսի ու լույսի, Ասածու հավերժության առկայությունն է, որը և դրսևորվում է ոչ միայն Տերտեքյանի սիմֆոնիայում, այլև ընդհանրապես նրա ցունկացած երաժշտական կտավում. Մաժոր եռահնչյունը նման դերում կիրառում է ռուսզաղավաթական առանձնահատկությամբ:

Եթե հետևենք հորիզոնական գծային ձայնատարությանը, սալա կնկատենք, որ սմբողջ սիմֆոնիան և երգչախմբային նվագաբաժինները հիմնականում կառուցված են սուլ նոտայի և նրա դիեզ ալտերացիայի վրա. երբեմն էլ դրամատիկ պլաները ստեղծվում են սի նոտային դիմելով, մինչդեռ սմբողջ կտավում գերիշխողը սուլն է: Եվ ավարտվում է բասերի՝ գիմ դա երեք անգամ կրկնությամբ և վերջին անգամ նաև ինի (միգուցե տեսակետն այն է, որ սիմֆոնիան նվիրված է կոմջը՝ Իրինա Տիգրանովա-Տերտեքյանին, և ի-ն նրա անվանման առաջին տառն է) վանկարկումով մի տոնիկայով: Ելնելով հայկական ժողովրդական երաժշտության լադային մտածելակերպից՝ օգտագործվել են տերցիային (սուլ), կվինտային (սի) օժանդակ հենակետերը և, իհարկե, տրամաբանորեն էլ վերջինս ավարտվում է հիմնական հենակետով (մի) (6. 41 տակտերը):

Հետաքրքիր է, որ կրկնվող մեղեդային սյաքերական կառուցվածքները քառատակա չեն, ինչպես ավանդական դասական երաժշտության համաչափ-քառակուսի կառուցվածքներում: Այստեղ Տերտերյանը պարբերական լամբերը կառուցել է երեք տակերի բաժանումով $3+3+1$ (վերջին տակը պահված ենչյունն է), այսինքն՝ $3+3+1=7+4=11$, հարազատ ոչ քառակուսի-համաչափ հայկական մեղեդիական կառուցվածքներին (11 բնորոշ թիվ է): Այն կարող ենք նույնիսկ համեմատել հայկական տաղաչափական բանաստեղծական 11 վանկանի սողի հետ: 12-րդ տակում է առ դիեզը հնչում տառջին անգամ՝ կրկին առնչվելով քրիստոնեական սուրբ քվերին: Չենք կարծում, որ այս ամենը մտացածին է, այլ գալիս է կոմպոզիտորի ազգային գեներալի մասձեղակելից, հայ լինելու իրողությունից:

Մեսրոպյան այբուբենը ունի 36 տառ, տարբեր ժամանակներում մուսք ավելացել են օ, ֆ, և տառերը: Հին այբուբենները ծառայել են նաև թվեր տրտահայտելու համար: Մեսրոպյան այբուբենի 36 տառերը չորս շարքով ներկայացրել են միավորներ (Ա - Թ՝ 1 - 9), տասնավորներ (Ժ - Ղ՝ 10 - 90), հարյուրավորներ (Ճ - Շ՝ 100 - 900), հազարավորներ (Ռ - Է՝ 1000 - 9000): Ինտրիկ, այս գործոնը չի առնչվում երաժշտությանը. 7 ենչյունները չունեն իրենց՝ թվային մեկնարկությունները, ունեն ենչյունի տասնամյւնների հաճախականություն և հերթական աստիճանական թիվ: Եվ եթե վերջին վաստի հետ համեմատենք մի նոտան՝ 3-րդ ենչյունը (Սուրբ Երրորդության խորհրդանիշը), որով ավարտվում է սիմֆոնիան, ապա պայմանական առնայնություն կարելի է համարել Մի մաժորը, չնայած կոմպոզիտորը սոնոր երաժշտության արտահայտչամիջոցներ է կիրառել: Տոնայնականությունը վառ զգացվում է նոտաներին հեռուելիս, իսկ բանի որ ասարածականությունն էլ է կիրառված որպես գործոն, ասյա երկար ժամանակահատվածում հնչող, կրկնվող ենչյունը ստեղծում է այդ ասարածականության զգացողություն և սոնորային ընկալում: Ուստի ունկնդրման պահով այն 20-րդ դարի եվրոպական կոմպոզիտորական տեխնիկայի մասձեղակերպի եզրում է հնչում:

Սոնոր տեխնիկայի ակրտերյանական յորօրինակ ընկալմյւնների և կիրառման առանձնահատկություններին անդրադարձել է Մ.Սարգսյանը (11. էջ 198-210.): Սիմֆոնիայի վերլուծությունը հատկապես ժանրային և ձևակառուցման առումով մանրամասն տրված է Մ.Ռախլյանի մեմագրությունում (12. էջ 145-155): Ուստի այս հարցերին սույն հոդվածում չենք անդրադառնում:

Նվագախմբային նվագարաժիմները և ընդհանուր գործիքավորումը, ինտրիկ, 20-րդ դարի կոմպոզիցիոն սոնոր տեխնիկային է, ասկայն Ֆլեյսայի և կլամենայի հարց ու հարցը, որոնք մեկ մտքի շարունակություն-գրայցն են կվարտա ինտերվալի սահմաններում (մի բեմով es1 - սի բեմով b) վարընթաց սեկունդային շրջաալատումով, կրկնվող՝ շարժմամբ, շատ հոգեհարազատ հայկական մեղեդու ծավալման սկզբունքին: Այսինքն՝ ավանդական հարց ու պոտոսխառնի փոխարեն՝ հարց ու հարց: Ըստ հայկական ենչյունաշարի

լադային ստանձնահատկությունների՝ ցածր հնչյունները սառչին օկտավայի լյա-ն է, կվարտա վար զտնվող մի-ն, կվարտա էլ վար՝ վառք օկտավայի սի-ն, որոնք տեմպերացված հնչյունաշարում կարող են իջեցնող նշանով՝ բեմոլով օգտագործվել, ինչպես՝ մի բեմոլ esI և սի բեմոլ b, որ կիրառել է Տերտերյանը հենց համապատասխան ռեգիստրում (6. 12, 43 սալկաերը):

Նվագախմբային հնչողությունը արատեստատում Լ. Ասաժու ներկայությունը, երգչախմբը՝ մարդուն հասանելին: Այդ մասին անընդհատ շեշտում է. կոմպոզիտորը և սաես տիեզերքը նկարագրում, որտեղից մեզ են ուղարկվում Հայոց տատերը: Սիմֆոնիան տվարտվում է հետևյալ կերպ. մինչև այժմ մասկանացուն այդպես էլ անհուստների, ֆելետայի ու կլամենտի հարցերը մնում են՝ քմբկահարելով, որ մարդիկ տրբուն մնում, իսկ երբային լույսի Մաժոր եռահնչյունով, միոժամանակ զանգերով տվարտվող երոժշտությամբ՝ միայն Ասաժուն հայանի սլատաալումներով:

Հեղինակը սիմֆոնիան նվիրել է կնոջը՝ երոժշտագետ Իրինա Տիգրանովային, իր ստեղծագործությունների սառչին ունկնդրին, երոժշտության յուրօրինակ ընկալողին և Հատ օբյեկտիվ քննադատին:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Тертерян Р.А., Авет Тертерян (беседы, исследования, высказывания)., Ер., "Хорурдаин грох", 1989., с. 244.
2. Музыкальная энциклопедия Т.1., Т. 2., М., "Советская энциклопедия", 1973, 1974.
3. Розеншильд К.К., История зарубежной музыки, Вып 1., Москва., Музыка, 1973.
4. Ливанова Т.Н., История западноевропейской музыки до 1789 года., Т.1., 2-ое изд., М., Музыка, 1983.
5. Грубер Р., История музыкальной культуры., т.1, ч.1., М.—Л., 1941.
6. Авет Тертерян., 5-ая и 6-ая симфонии партитура, Москва., "Советский композитор", 1987.
7. Հայկական տվետական հանրագիտարան, Հ 1, Երևան, Հայաստանի Սովետական Հանրագիտարանի հատուկ գիտական խմբագրություն, 1974:
8. Шагоян Г.К., Некоторые теоретические вопросы оперы А.Тертеряна "Землетрясение", //А.Тертерян - 75, Традиции и новаторство., Ер., Арчеш., 2005, сс. 84-93.
9. Худабашян К.Э., А.Тертерян и поэтическое слово., //А.Тертерян - 75, Традиции и новаторство., Ер., Арчеш., 2005, сс. 61-72.
10. Аревшатян А.С., //Музыкальная академия., N 2., 2002, сс. 76-79.
11. Саркисян С.К., Армянская музыка в контексте XX века., М., Композитор., 2002., с. 296.
12. Рухкян М.А., Авет Тертерян (творчество и жизнь)., Ер., Наур., 2002., с. 248.

Հայերենի՝ հունարենից կատարված փոխառությունների հարցով զբաղվել են շատ հետազոտողներ՝ Հ.Հյուբշման, Հ.Աճառյան, Գ.Ջահուկյան և ուրիշներ: Հ.Աճառյանը, հենվելով իր «Հայերեն արժաստական բառարանի» սովյալների վրա, հունարենից հայերենին անցած բառերի ցանկում ընդգրկում է 1066 բառ. որոնցից 151-ը լատինական ծագում ունեն¹:

Սովորաբար փոխառությունների քանակը մեծ է այն ժողովուրդների լեզուներում, որոնք անմիջական շփումներ են ունենում, կամ էլ երբ մի ժողովուրդ գտնվում է մյուսի վարչական օրիսպետության տակ: Հայերենի և հունարենի կապը հատկապես քաղաքական-մշակութային էր: Ակադ. Գ.Ջահուկյանը նախագրային շրջանից հունարենից հայերենին անցած բառերի հնարավոր քիվը համարում է 107, որոնց մեջ լատինական ծագում ունեցող բառերի քանակը՝ 12: Ըստ Լ.Հովհաննիսյանի՝ հինգերորդ դարում վկայված հունական փոխառությունների քիվը 293 է²:

Հ.Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի սլամություն» աշխատության մեջ գրում է. «Նախաքրիստոնեական շրջանում հայերենը հունարենից ոչ մի ազդեցություն չի կրել, և հայերը հույներից ոչ մի բառ վախ չեն առել (սլավների նման) նախքան քրիստոնեությունը» [ՀԼՊ, հ.2, 1951, էջ 7]: Նույն գրքի ԺԵ գլխում («Լիստատոնական հայերեն») բերում է վիսլատոնական հայերենում գործածված բառերի քանակը (183), որոնց մեջ մոտ հունարենից փոխառյալ մարգարիտ բառը: Այդ մասին մա ինքն էլ գրում է. «Ջարմանալի է, որ այդ հնագույն ժամանակից ունինք մոտ մի հունական փոխառյալ բառ (մարգարիտ), որ լեզվի սլամության հետ համաձայնեցնելու համար պետք է համարել սվելի համեմակն փոխառություն, քանի որ լատինական margarita margaritum ձևերը դեռ Կիկերոնի և Տակիտուսի ժամանակից գործածական են»³:

Հունարենի ազդեցությունը հայերենի վրա հատկապես նկատելի է դառնում Աստվածաշնչի բարգմանության հետ կապված գործընթացում: Ինչպես հույսին է, 432 թ. Եզնիկը և Կոլյունը Բյուզանդիայից վերադառնում են՝ իրենց հետ բերելով Աստվածաշնչի Յորանասնից բարգմանությունը (մինչ ույդ Աստվածաշունչը բարգմանվել էր ասորերենից): Հունարենից բարգմանվում են Աստվածաշունչը և կրոնադավանաբանական բնույթի բարգմաթիվ գործեր ու մեկնություններ: Բնականաբար, այդ ընթացքում էլ փոխառվում են շատ բառեր ու արտահայտություններ, որոնց մի մասը ամրակայվում է լեզվում:

Իհարկե, Աստվածաշնչի բարգմանությունից առաջ էլ հայերը ծանոթ են եղել հունարենին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետևանքով հունական

քաղաքակրթությունը տարածվել է դեպի արևելք: Բնականաբար, այն իր ազդեցությունն է թողել Հայաստանում: Տիգրանյան թագավորության ժամանակահատվածում եղել է հունական քաղաքացիական կյանքի, իսկ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդը (մ.թ.ա. 2-րդ դար) գրեթե ամբողջությամբ հունարենով: Այս մասին վկայում է հույն պատմագիր Պլուտարքոսը (մ.թ.ա. 1-ին դար): Նա իր «Ջուգակշիս» աշխատության մեջ գրում է, որ հայոց բազմաթիվ Արտավազդը «հեղինակ է ողբերգություններու, գրած է ճառեր, որոնցմէ մաս մը մինչեւ այսօր կմնա»⁴:

Երկուր ժամանակ հայերը պաշտոնական գրությունները գրում էին հունարեն, իսկ չորրորդ դարում Հայաստանում գործել են հունարեն դպրոցներ:

Այս շրջանում հունական մշակույթին ծանոթ մտադիվ չէին կարող չգործածել հունարեն բառեր:

Նախագրային շրջանից հայերենին անցած հունարեն փոխառությունների մեջ (107) Գ.Ջանուկյանը նշում է կրոնական բնույթի հետևյալ բառերը՝ *սղաքողոն, արքեպիսկոպոս, բեմ, եկեղեցի, եպիսկոպոս, կաթողիկե, կաթողիկոս, կանոն, կիրակի, կղերիկոս, կղերք, հերետիկոս, մատառն, մարտիրոս, որրողոքս, պենտեկոստե, սաղմոս, տուրտուրոս, փիլոն, քղամիս*: Որոշ վարապահումով (*փիլոն, քղամիս*) դրանց բխվր կարելի է համարել 21:

Իսկ Լ.Հովհաննիսյանը 5-րդ դարում վկայված հունական փոխառությունների մեջ առանձնացնում է քրիստոնեական-եկեղեցական իրականությանը վերաբերող 29 բառ՝ *արքա(յ), աղմուխ, անագանոս, անտիքրիստոս, արքեպիսկոն, բորբորիանոս, եկեղեցի, եկեղեսիաստիկոս, եպիսկոպոս, էնկոմիս, կաթարոս, կաթողք, կաթողիկե, կանոն, կղեր, հերետիկոս, հերետիկոս, դեռիկոն, մարտիրոս, մետրապոլիտ, որրողոքս, պենտեկոստե, պերոնեկանգելիոն, սյոսիսումե, սաղմոս, սիբիդոս, սյոպեոս, փասոլոս, քրեպիսկոպոս*⁵:

Անդրադատմանը հունարենից հայերենին անցած *բեմ* բառին:

Բեմ բառը փոխառություն է հունարեն βήμα ձևից, որը հին հունարենում ուներ «բայլ, բեմասացության ամբիոն, եկեղեցու բեմ, խորան» իմաստները⁶: Բառը մեր մատենագրության մեջ հանդիպում է մաս *բեմ* տարբերակով՝ «...իջուցեալ զարքութիւն ի բեմբէն, ետես զեղրայրն»⁷ կամ «Ոչ եթէ արաք արկեալ կան ձեռակերտական մարդկային բեմբի ի յերկրի ... դատեալ դատողացն» [Նար. ԽԸ]: *Բեմ* ձևից կազմված էր *բեմբական* բառը, որն ուներ գոյականական իմաստ՝ « Ոչ յամապատի միայն, այլ և յաշխարհի... ոչ ի բեմբականաց նեք, այլ և ի զինուորականաց» (Խառ.) (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *բեմ* բառը հայերենում ունի՝ 1. դատավարական արքա, քարոզական ամբիոն, 2. խորանի տեղը՝ եկեղեցու մեջ, 3. գահույք, բազմոց, նստարան իմաստները⁸: Բառը Գ.Ջանուկյանի կարծիքով հայերենին անցել է հինգերորդ դարից առաջ⁹: Օրինակներ մեր մատենագրությունից՝

«Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ ի քրեկարդութենէ բեմին»¹⁰:

«Իսկ Պիլատոս իբրեւ լուսւ գրանս զայսոսիկ, ւսծ զՅիսուս արարաւ. եւ նստաւ ի վերայ բեմին ի տեղացն որ կոչէր Քարայառակ, եւ Եբրայեցերէն Կոսպարա» [Յև., ԺԹ, 13]: Ռուսերենում՝ „Пилат услышав это слово, вывел вон Иисуса и сел на судилище, на месте, называемом Лифостротан, а по еврейски Гаваффа,„ [Иоан. 19, 13]. Ռուսերեն բարգմանության մեջ *բեմ* բառը բարգմանվել է *судилище* բառով, այսինքն՝ ռուսերենում բառի իմաստը համապատասխանում է բեմ բառի հին հայերենյան իմաստին:

Հին հայերենում *բեմ* արձատով կազմված էին *բեմական* և *բեմասացություն* բառերը: Օրինակ՝ «...սլարկելոյ և նագելի զինքն կազնեալ ի բեմասացութեան ձեի ...սկսավ ճառել զերայստիս ծառայութեանն»¹¹: *Բեմասացություն* բառը բացատրվում է. «Ի. բեմէ կամ ի բարձր վայրէ բանասացութիւն առ ժողովեալն. ատենախօսութիւն. բարագ»¹²: *Բեմական* բառը հին հայերենում ուներ և ածականական, և գոյականական նշանակություն: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «եկեղեցական կամ աստիճանաւոր՝ որ կարէ մտանել ի դաս կամ մանասանդ ի խորանն. կղերիկոս. սրաշտօնեայ. սուրկաւագ. քահանայ»: Օրինակ՝ «Աղօրսկան անխախտոյ, բեմական (սարկաւագ) ստորնութաւր, քահանայ անկնդրով» [Նար. ԾԶ]¹³:

Աշխարհարարում, բացի կրոնական տերմին լինելուց, բառն ունի «բեմին հատուկ» սովորականական իմաստը: *Բեմական* բառը ժամանակակից հայերենում կապվում է միայն բառարանի հետ, և նրա կրոնական իմաստը ընդհանրապես չի գիտակցվում:

Ս. Մալխոսյանցի ՀԲԲ-ում *բեմ* բառի գրաբարյան իմաստներին տվելուցէլ են նորերը՝ բառարաններում՝ «բարձր տալիսականած, որի վրա դերասանները ներկայանում են կամ երգիչները երգում են» և «տեսարան, որպիսին բեմի վրա ցուցադրվում է որոշ խաղի ժամանակ»: Նմանությամբ ունի նաև «ասարեք» փոխաբերական իմաստը¹⁴: Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» *բեմ* բառի առաջնային իմաստը կապվում է բառարանի հետ, և այս արձատով կազմվածներից արձանագրված է 24 բառ¹⁵:

Այժմ տեսներք, քե ինչպես է կատարվել իմաստային այդ անցումը:

Լեոն Զեքիյանը գրում է. «Լայն առումով քատերական աարքեր ներկայ են ըլլայ մեր կրօնական մշակոյթին, ըլլայ մեր ժողովրդական սովորոյթներու եւ բանասիրութեան մեջ: Հայ Եկեղեցոյ մէջ՝ սրաշտամունքի երկու հիմնական ձևերը, որ են Պատարագ եւ Ժամերգոյիւն, ունին շատ ցայտուն բեմական կառուցվածք մը: ... Մինչեւ իսկ տաճարներու ճարարաբանական կառոյցը՝ բարձր ու տեսանելի բեմով, կրկնակ վարագոյրներու գործածութիւնը, աղօրքներու տրամախօսական բաշխումը՝ ընդմէջ քահանային, սարկաւագներու եւ դպիրներու, ծիսական որոշ շրջաններու յատուկ անդրատումը, «Դմբարեք»-ը եւ նման արարողութիւններ՝ եւս շեշտաւորեն հայկական ծիսակաարարութեան բեմական բնոյթը»¹⁶:

Գ.Լևոնյանը «Թատրոնը հին Հայաստանում» ուշխատություն մեջ րեքում է անգլիացի ճանապարհորդ Հ.Լինչի տպավորությունը 1893 թ. Էջմիածնի տաճարում լսած ժամերգությունից, որը նա համարել է քառերակյան երևույթ¹⁷:

Իհարկե, որոշ բատերականություն կա հայկական սրտատարզի արարողության մեջ: Միջնադարում կրոնական և գեղարվեստական գիտակցության մեջ որոշակի կապ կա: Բեմը խորհրդանշում է Գողգոթան, պատարագիչը, երե կարելի է սաեւ, մի տեսակ միջնորդ է Աստծու և հասարակության միջև: Բեմը նաև այն նվիրասլետական (հիերարխիկ) սահմանն է, որով հասարակությունը բաժանվում է միջնորդից, որն ավելի մոտ է Աստծուն: Բայց հասարակությունը եկեղեցում ոչ քե համդիաստես է, այլ զայիս է այստեղ կրոնական գիտակցությամբ: Այսինքն՝ եկեղեցում և բատրոնի դերերը տարբեր են, քեև նրանց արարողակարգերը որոշակի արտաքին նմանություն ունեն:

Միջին դարերում Եվրոսայում հույտնի է կրոնական ներկայացման մի ժանր, որ կոչվում է պատարագային (լիքուրգիական) դրամա: Սա կատարվել է եկեղեցական տոների ժամանակ (Զատիկ, Մենդյան տոն) և կազմել է պատարագի բաղկացուցիչ մասը: Ներկայացվել են Ավետարանից տարբեր հատվածներ և կրել են ծիսական-խորհրդասլաշտական բնույթ: Սակայն այն աստիճանաբար ներառել է աշխարհիկ տարրեր և 1210 թվականին արգելվել է Հոռնի պալայի կողմից: Հավանաբար, Հայաստանում նույնպես միջին դարերում պատարագային դրաման ունեցել է իր արտահույտությունը: Այդ մասին տեղեկություններ են սալիս բատրոնի տեսարանները (Գ.Լևոնյան, Հ.Հովհաննիսյան և ուրիշներ): Այդ ներկայացումները հավանաբար կրել են քարոզչական բնույթ, նպաստել քրիստոնեական բարոյախոսության ժողովրդականացմանը: Գործողությունը կատարվել է եկեղեցում բեմում, հոգևորականների հովանավորությամբ ու մասնակցությամբ. կատարվել են «Մենդյուն», «Զատիկական», «Մոնոսովա» և այլ շարքեր:

Գ.Լևոնյանը, վկայակոչելով Գր.Մսոգիսարոսի նամակները, հավանական է համարում միջնադարյան Հայաստանում կրոնական հանդիսավոր արարողությունների, ներկայացումների գոյությունը, որ անվանվել է *կացուրք*:

Գր.Մսոգիսարոսի մի բողբը, որն ուղղված էր սառքիների կաթողիկոսին, վերաբերում է քոնդրակեցիներին, որոնք Հայաստանում հալածվում են որպես «չար աղանդավորներ» ու վալսշում Ասորիք ու լուրեր սալաւծում, որ իրենց արաւաքել են նախանձից: Գր.Մսոգիսարոսը, զայրացած այս բանից, սառքիների կաթողիկոսին գրում է. «Գրեալ են եթ վասն նախանձու արտաքսեն զնեզ... Եթ ի մեզ են և մերվս դասանութամբ, զինչ արդեօք պարտ է նախանձեւ, ընդ որոյ ճեմարանի կամ վարդապետութեան... Եթ միայնաւորաց քրիստոսզգեսց և ճգնազգեսց արանց... Եթ երաժշտական հագներգութիւնս և ի քաղցրաւայնութիւնս, եթ ի դամարաւալայ կացարդական առնալամբութիւնս և յամուշահոտ բուրմունսն...» (օրինակը՝ ըստ

Գ.Լևոնյանի «Թատրոնը հին Հայաստանում» գրքի՝ 1941, էջ 95) [Գ.Մազիստրոս, Մյունխենի ձեռագիր, 65, Տաշյան ցուցակ]:

Գ.Մազիստրոսի նամակից քերես կարելի է եզրակացնել, որ կացուրդները աշխարհիկ տոներ չէին, այլ եկեղեցական հանդիսավոր արարողություններ:

Կացուրդ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, բացատրվում է՝

1. Հանդես տեսարանաց և տոնից. համալսմբութիւն.ժողով. 2.Երգն ի կացուրդս. այսինքն նուազ երգոց ի տօնս. որպէս և ժամամուտ եղանակատը , և հարցնափութ, և տաղ, որք կոչին և կարգ. որպէս և շարական ասուրն Կանոն ասի: Օր.՝ «Երգեաց կացուրդ ծննդեան Քրիստոսի քաղցրածայն եղանակաւ. երգեաց ի տէրօնական տօնս կացուրդս հազարս» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Կացուրդ բառը, ըստ Հ.Աճառյանի, *կայ* արմատից է, որ հանդես է գալիս նաև *կաց* և *կայ* արմատաձևերով: *Կաց* արմատով էլ կազմված է կացուրդ բառը, որ նշանակում է «հանդես, տոն»¹⁸: ՆՀԲ-ն ևս այս բառը բացատրում է « Կացումն հանդիսական. հանդես տեսարանաց և տոնից» [ՆՀԲ, հ.1, 1078]: Այս արմատից կազմված էին *կացրդական* (տոնական), *կացրդիկ* (հավարժիկ) և *պայծառակացուրդ* (մեծահանդես) բառերը:

Մ.Գաբամանյանը այս բառը բացատրում է հետևյալ ձևով. «Կացուրդ – հին հեթանոսական տոներու մեջ բազմիմի շուրջը դառնալով երգումս երգոց տօներուն ամեն մէկն ետքը եղած զազարք, և այդպիսի երգերով տօնուած մեծ հանդես ի պատիվ աստուածոց, տօնախմբութիւն. այդպիսի հանդեսներու երգերը. նմանութեամբ այդ հանդեսներու և երգերու՝ քրիստոնէական եկեղոցոյ մէջ հաստատուած հանդես»¹⁹: Օր.՝ «Ձառկացն և կացրդիցն և ամենաժողով տօնից անուն զբազմաց ի մի վայր գումարելոց յայտ առնէ» [Սեբեք. Բ]: Կացուրդ բառը տարբեր է կցուրդ բառից, որը կից արմատից է²⁰, և ինչպես նշում է Մ.Արեղյանը, այսպես էին կազմում այն հոգևոր փոքրիկ երգերը, որ հին ժամանակ Մ.Գրքի սաղմոսներից ու օրհնություններից հետո իրրև հավելված էին երգում, նրանց կից, իբրև հավելված²¹: Կացուրդ-ը համապատասխանում է հունարեն *παῖς* (տոնալսմբություն, հանդես), իսկ կցուրդ -ը՝ հունարեն *μελός* (երգ, երաժշտություն) բառին:

Վերոհիշյալ բացատրությունները ի մի բերելով և նկատի առնելով քառերագետների կարծիքները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ *կացուրդները* եկեղեցիներում կատարվող տոնական արարողություններ էին, որոնք, հավանաբար, կատարվում էին եկեղեցու բեմի վրա: Եվրոպական շատ լեզուներում հայերեն բեմ բառի դիմաց գործածում են *scena* բառը, որը հունարեն *Σκηνή* /սքենե/ բառից է: Հայերենում սքենե բառը բարգմանված է *խորան* [ՆՀԲ, հ.2, 972], որը հին հայերենում բազմիմաստ էր. նշանակում էր՝ 1. Վրան, տաղավար. 2. Եկեղեցի և տաճար. որ և խորան սրբություն. 3. Սեղան կամ բեմ ի մեջ տաճարի, ուր մատչի սուրբ սրտատարզն, 4. Յարկ., տուն. 5. Նմանութեամբ՝ մարմինն կոչի խորան հոգւոյ մարդոյն [ՆՀԲ, նույն տեղում]:

Աստվածաշնչի աշխարհաբարյան քարգմանության մեջ²² հունարեն Շչդոյդ /սքենե/ բառը մի դեպքում քարգմանվել է *խորան*, մի այլ դեպքում՝ *վրան*: Այսպես՝ «Եւ արուսցես խորան տառնվեղկեան, ի բեհեզոյ մանկոյ եւ կապտաակէ եւ ի ծիրանոյ եւ ի կարմրոյ կրկնելոյ» [Եւ.ԻԶ. 1]: Նույնը՝ աշխարհաբար քարգմանությամբ՝ «Նքրսեյոս բեհեզից, կապոյտ, ծիրանի եւ կրկնակի կարմիր կտավից տաաշերտանի վարագոյրով խորան կախարատանս»:

«Եւ կանգնեցես զխորանն ըստ օրինակին որ ցուցավ քեզ ի լերին անդ» [Եւ.ԻԶ,30]: Աշխարհաբար քարգմանությամբ՝ «Վրանը կկանգնես այն ձևով, որ ցույց արվեց քեզ լերան վրայ»: Ռուսերեն քարգմանության մեջ երկու դեպքում էլ գործածված է *скине* բառը: „Скинию же сделаи из десяти покрывал крученого виссона, и из голубой, пурпуровой и червленой шерсти,, [Исход, 26, 1]. „И поставь скинию по образцу, который показан тебе на горе,, [Исход, 26, 30].

Աստվածաշունչը *խորան* է անվանում այն վրանը, որ անապատում շինեց Մովսեսը՝ որպես հրեաների սաշտամունքի ժամանակավոր տաճար, որ կոչվում է նաև *խորան վկայության* կամ *խորան ծողովքի*: «Ի Սուրբ Գիրս խորան կը կոչուի մանաւանդ վրանը գոր շինեց Մովսէս յանապատին հրամանսս Աստուծոյ, իբրև տեղի կրօնական սպաշտաման Հրէից, յառաջ քան զշինումն տաճարին»²³:

ՆՀԲ-ն *վրան*-ը բացատրում է «տաղավար», հունարեն՝ Տեդոյդ:

Գ.Ջահուկյանը, ներկայացնելով դասական հայերենի հուշարձաններում առկա համանիշային շարքերը, նշում է *վրան-տաղավար-խորան* համանիշային շարքը (նկատի են առնված միայն հին լիմասոները, որոնք կարող էին հստակ լինել նաև հնագույն հայերենին)²⁴:

Այսպիսով, հունարեն *սքենե*-ի դիմաց հայերենում ունեինք *բեմ-խորան-վրան-տաղավար* բառերը:

Քրիստոնեական եկեղեցում խորանը տաճարի այն մասն է, ուր տեղադրվում է սլատարագի Ավագ սեղանը /սյատեղից՝ Ավագ խորան/: Խորան են կոչվում նաև Ավագ խորանից աջ ու ձախ տեղադրված փոքր սենյակները:

Ինչպես նշվեց, *խորան*-ը հունարեն ժշդոյդ-ի համարժեքն է: Լատիներեն *scena*-ն փոխառություն է հունարեն ժշդոյդ-ից²⁵: Ինչպես նշում է Գ.Լուկմսկին, *սցենան* հին հունական տաղավարի կամ խորանի հետագա փոխակերպումն է և կառուցվածքի, և դերի տեսակետից: Հետագայում՝ հելլենիզմի դարաշրջանում, երբ քառերակյան գործողությունը օրիստարայից տեղափոխվել է սքենեի տանիքը, վերջինս իջեցվել է, տարածվել սառույց, և լատիներեն *scena* անվանումը ստացել է լատիսիրապարակի լիմաստ²⁶:

Ըստ Էդ.Ադայանի ԱՀԲԲ-ի՝ *խորան*-ը բազմիմաստ բառ է: Նրա հիմնական իմաստները ժամանակակից հայերենում պատկանում են կրոնականեկեղեցական տերմինաբանակարգին՝

1.Փոքրիկ սենյակ բեմի երկու կողմերում: 2.Տաճարի բեմ՝ սեղան՝ սրտատուրպ մատուցելու համար²⁷: Բառի հիմնադրերնյան «վրան» իմաստը «հնացած» նշումով է, այսինքն՝ *խորան* բառի հիմնադրերնյան առաջնային «վրան» իմաստը արդի հայերենում չի գլատկցվում:

Այդ բարբառներում նույնպես *խորան* բառը պահպանված է «եկեղեցու խորան» նշանակությամբ, իսկ Մշո բարբառում նշանակում է «եկեղեցի», որից էլ՝ «*խորանդուռ*» բառը՝ ժամի (եկեղեցու) դուռը:

Ինչ վերաբերում է *բեմ* բառին, ապա պետք է նշել, որ այն որպես քառերյուղիսական տերմին գործածվում է ավելի ուշ շրջանից: Միջնադարյան մեր քառարոնները նրա այդ իմաստը չեն արձանագրում:

Միջին դարերում մեր պատկերացրած քառարոնը չի եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Եվրոպայում: Մշտական ներկայացումներ տալու համար քառարոնի առաջին շենքը կառուցվել է Լոնդոնում, Շեքսպիրի օրերում: Միջին դարերը հայանի են իրենց միջնադարյան հոգևոր և «եկեղեցական» քառարոնով: Եկեղեցու սյուսերից դուրս կար աշխարհիկ քառարոն, տակայն այն մերժված էր եկեղեցու կողմից: Եկեղեցական իշխանությունը տեսնում էր այդ քառարոնի ուժը, և ահա հոգևոր հայրերը օգտագործում են այդ արվեստը՝ եկեղեցական արարողությունների մեջ մտցնելով հանդիսավորություն, բայց այս ամենը խորհրդապաշտական, միատիկ բողի սակ: Այդ ներկայացումների (միատերիաներ) նյութն առնվում էր Աստվածաշնչից (Քրիստոսի ծնունդ, խաչելություն, հիմնկոսակարանյան տարբեր բեմաներ):

Այսպիսով, *խորան* և *բեմ* բառերի իմաստների համեմատությունից կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացության: *Բեմ* բառում գործառնության (ֆունկցիոնալ) գուցորությունը տեղի է ունեցել բաղիմաստի տեղաշարժ, այսինքն՝ մի առարկայի կամ երևույթի անվանումն անցնել է մի այլ առարկայի կամ երևույթի, որը իր դերով վախարինում է նրան:

Ժամանակակից հայերենում *բեմ* բառի հիմնական իմաստը կապված է քառարոնի և քառերակուն տերմինաբանակարգի հետ՝ «*բեմահարթակ*» նշանակությամբ, իսկ նրա կրոնական՝ «*եկեղեցու առաջակողմի քարձր մասը*» իմաստը դարձել է նրա վերջին իմաստը:

¹ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1951, հ.2, էջ 5-53:

² Լ.Շ.Հովհաննիսյան, Գրարարի բառապաշարը (5-րդ դար), Երևան, 2006, էջ 101:

³ Հ.Աճառյան, նշվ.աշխ., էջ 75:

⁴ Պրոսպերուս, Ջուզակչիոթ (բրզմ. Նոյա ճովմանեան), 1894, հ. Գ, էջ 1381:

⁵ Լ.Շ.Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ. էջ 97-101:

⁶ Древнерусско-русский словарь, Москва, 1958, стр. 294.

⁷ Փատառսի Բաղանդացոյ Պատմության հայոց, Ս.Պետերբուրգ, 1883, էջ 189:

- ⁸ Հ.Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 1, էջ 438:
- ⁹ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 617:
- ¹⁰ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 358:
- ¹¹ Մ.Խորենացույ, նշվ. աշխ. էջ 351:
- ¹² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի /այսուհետև՝ ՆՀԲ/, հ.2, էջ 351:
- ¹³ Նույնը՝ աշխարհաբար բարգմանությամբ՝ «Անսիրտ աղոթիչ, սուրբ բեմական, անխոնկ քահանա, անձիր վարդապետ» /Մատյան ողբերգության, Երևան, 2002, էջ 253 (վազգեն Գևորգյանի բարգմանությամբ):
- ¹⁴ Ստ.Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ.2, Երևան, 1944, էջ 359:
- ¹⁵ Տեա Էդ.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան (այսուհետև ԱՀԲԲ), հ. 2, Երևան, 1986, էջ 185:
- ¹⁶ Հ.Լևոն Զեքիան, Հայ բառրոնի սկզբնաբայերը եւ հայ վերածնունդի շարժումը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975, էջ 10:
- ¹⁷ Գ.Լևոնյան, Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, 1941, էջ 110:
- ¹⁸ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 504:
- ¹⁹ Ս.Գաբումանյան, Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի, Կ.Պոլիս, 1910:
- ²⁰ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, 2, էջ 595:
- ²¹ Մ.Աբելյան, «Արարատ», 1912, էջ 729-731:
- ²² Աստուածաշունչ մատենան հին և նոր կտավաբանների, Մայր արքա Ս.Էջմիածին, 1999:
- ²³ Բառարան Սուրբ զրոց, Երևան, 1992, էջ 249:
- ²⁴ Գ.Բ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ. էջ 407:
- ²⁵ Словарь иностранных слов, Москва, 1949, стр.626.
- ²⁶ Г.К.Лухомский, Старинные театры, СП, 1913, стр.204.
- ²⁷ Էդ.Աղայան, ԱՀԲԲ, 1, Երևան, 1976, էջ 602:

Անդիանրապես տարածված կարծիք կա, թե իբր հնդեվրոպական ծագմամբ գոնանվանումներով հայերենը հարուստ է: Որպես բնիկ հայերեն գոնանվանում նշվում է միայն դեղին բառը:

Այժմ մենք կփորձենք հնդեվրոպարանություն մեջ արտահայտված կարծիքների, անսիկ հեղինակների վկայությունների հիմամբ վրա ներկայացնել մեր դիտարկումները սյուրսյուր, պորփյուր բառերի ծագման, նախնական իմաստների և գոնային նրբերանգների հարցի շուրջ:

Ի՞նչ է գրում Հ. Աճառյանը պորփիր բառի ծագումնաբանության և արտահայտում իմաստի մասին իր նշանավոր «Արմատական բառարանի» 4-րդ հատորում (մեջբերում ենք ամբողջությամբ). «*Պորփիր «մի տեսակ ազնիւ քար». ունեն միայն ՀՀԲ և ՋԲ առանց վկայութեան, գործածական է արդի գրականում:

Յն. *porfura* «ծիրանին տուող խեցեմորթը», որից «պորփիր կոչումը ազնիվ մարմարիոնը». բուն ծագումը անյայտ է. քերես սեմական փոխառութիւն լինի (*Boisacq* 805-6). յոյնից են մահ ֆրանս. *porphyre*, ասոր. *porforon*, վրաց. սորփիրի, ռուս. *порфиръ* և այլն:

Ուղիղ մեկնեց ՀՀԲ¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Աճառյանը անորոշ է բողոմում բառի ծագման աղբյուրը և պարզապես կրկնում է Է. Բուազակի ենթադրությունը, որ *Porphyreos* ստականը կարող է սեմական ծագում ունենալ: Է. Բուազակն իր այդ կարծիքին է մնացել 1950թ. Փարիզում հրատարակած «Հունարեն լեզվի ծագումնաբանական բառարանում» (հմմա. *Boisacq E. Dictionnaire etymologique de la langue grecque*, Paris, 1950)²: Դե, քանի որ հին հունարենի մասին խոսք բացվեց, նշենք, որ *porphyreos* ստականը, գործածված է մահ Համերսի լեզվում, կապված է *porphyra* խխունջի հետ, որի հյութով գործվածքներ են ներկել (հմմա, Ն. Մալինաուսկենեի “Обозначения пурпурного цвета в эпосе Гомера” աշխատանքը, “Вопросы классической филологии” ժողովածուի 7-րդ հատորում, էջ 214)³:

Դիշտ այդպես որդան կարմիրը որպես կարմիր գույնի մի երանգ, որից՝ գոնանվանում... *porphyra* անվանումը միքենյան շրջանից հայտնի է: Արժե նշել մահ, որ տակավին Գ. Կուրցիուսը այն կապում է *porphyro* բայի հետ, որն արտահայտել է «բուռն» իմաստը (ռուսերեն “бурлить”, “бушевать”), կապված սրբնրացության, «փայլի և պուրպուր գույնի միախառնման հետ»⁴:

Նշված ձևերի շուրջ բազմաթիվ և իրարամերժ կարծիքներ են արտահայտվել:

Տակավին մեկ դար առաջ Վ. Պրելվիցը *porphyreos* և *porphyro* բառերը միավորում է մեկ հոգվածում՝ այն դիտելով իբրև *phyro* բայի արմատի կրկնություն⁵: Որպես արմատի կրկնության արդյունք է համարում այն մահ Է. Բուազակը:

Խ. Լեվին ժամանակին (1895թ.) ենթադրություն է հայանել, որ porphyra բառը վյունիկյան ծագում ունի <*sporphyra: Արամեներենում առկա է sepapara “փայլել”, “այգաբաց”⁶:

Հ.Ֆրիսլը 1972թ. Հեյդելբերգում հրատարակած «Հունարեն ստուգաբանական բառարան»-ի 2-րդ հատորում անհավանական է համարել Խ. Լեվինի վարկածը «իբր տելունիկական բնույթով» և ավելի հավանական է համարել միջերկրածովային լեզվից ծագելու վարկածը⁷:

«Griechisches etymologisches Wörterbuch» բառարանի 3-րդ հատորում Հ. Ֆրիսլը ծագումնաբանական նոր տարրերով է առաջարկում porphyra-ի համար՝ ծագումնաբանական զուգահեռ առաջարկելով հայերենի փրփուր բառի հետ: Հայերենի փրփուրի հետ կապը ժամանակին ունի է Ա. Մյեյն, որը չի ընդունվել Հ. Անադյանի կողմից: Հետագայում, 1966-ին Վ. Պիզանին Վիեննայում տպագրված աշխատանքներից մեկում [“Armenische Miscellen”, էջ 274] կրկնում է Ա.Մյեյնի կարծիքը⁸: Առ այսօր հնդեվրոպայական մեծ անոթը և վիճելի է մնում այն հարցը, քե porphyra բառը նախասկզբնապես պորփուր գույնն է նշանակել, քե ոչ:

Եթե վերստին վերադառնաք Հոմերոսին, սալա սլետր է շեշտել, որ Հոմերոսի պոեմներում այն ունի «փոքրկուն, փրփուր, բուռն» իմաստը, իսկ ահա հետագայում՝ Հոմերոսից հետո, porphyreos-ը միմիայն գունանվանում է նշանակել:

Յ. Ֆրիսլը տարրերակում է porphyreos (> porphyro) գունանվանումը porphyreos (> porphyro) «փոքրկուն, բուռն» (ծովի մոսին) իմաստից: Բառն իբր անանցյալ նշանակությունը՝ մուգ կարմրավուն, գորշ կարմրավուն, ձեռք է բերել հոմերյան լեզվում աղյան հասկանիչների իմաստային անցումը, իմաստավորությամբ՝ բուռն-փոքրկուն-կարմրաներկ-կարմիր...

Պորփուր գույնը բազմաթիվ և իրարից կապես տարբեր նրբերանգներ կարող է ունենալ՝ վաղ կարմիրից երկնագույնի միջոցով ընդհուպ մինչև սևը: Այդուհանդերձ, հնագույն շրջանում ի՞նչ իմաստ է ունեցել պորփուր գունավորումը և ի՞նչ առարկաների հետ է կապվել: Հոմերոսի պոեմներում այն կապվում է հագուստեղենի (կտորեղենի), գորգերի, ծովի հետ: Պորփուր ծով, ալիք: Հանճարեղ բանաստեղծ Ի. Գյոթեն հետաքրքրական զուգահեռներ է կատարել ծովի ալիքների, արշալույսի և վերջալույսի ժամանակ ստացած երանգների հետ կապված: Ըստ Գյոթեի⁹ ծովի լուսավորված ալիքները կանաչ գույնի են, իսկ սովորաբար մասամբ՝ պորփուր գույնի: Դա աչքի վրա թողած տպավորությունն է. «Ով որ զիտե, պորփուրի պրիզմայի ծագումը, նա անհերքելիորեն չի համարի, եթե պնդենք, որ այդ գույնը մասամբ ակտուալ, մասամբ պոստեմպյալ կերպով իբր մեջ պարունակում է բոլոր մնացյալ գույները» (Գյոթե, մ.տ.): Այդուհանդերձ, պետք է ընդունել, որ պորփուրի մեջ միշտ էլ իբրև առաջնային գույն իշխել է կարմիրը կամ ծիրանագույնը: Հիշենք նախաձառնողական մշակույթից «Վահագնի ծնունդ»-ի «...երկնի և ծովի ծիրանի», որ համահունչ է պորփուրին:

Պորփուր գունանվանման իմաստային դաշտին հատկապես անդրադարձել է Հ. Գիլպլերը. ըստ նրա պորփուր գունանվանումը հատուկ է կարմիր գույնի դաշտին¹⁰: Պորփուր գունային նշանակության հարցը

Հ.Գիսպելը բնում է ներկեզվային ճանապարհով՝ փորձելով բնութագրել այն որպես կառուցվածքային դաշտի անդամ:

Ե. Շալյազերը սյուրպուրի ծագումը հունական ոլորտից տանում է փյունիկյանը, բանի որ ըստ նրա՝ «փյունիկեցիները հայտնի էին սյուրպուրի արտադրությամբ»¹¹:

Գ. Բոնֆանտեն Ե. Շալյազերի տեսությունը անելիմ է համարում երկու առումով: Նախ, որ իմաստարանորեն ազգերը գույնի ընկալումով չեն բնութագրվում, ապա ձևարանորեն սյուրպուրիսը հունարենից չի կարող բխեցվել¹²: Համաձայն ենք Բոնֆանտենի կարծիքին, բայց արի ու տես, որ Գ. Բոնֆանտեն էլ առաջարկում է ընդունելի համարել սյուրպուրի իլլիրիական ծագումը:

Ինչպես տեսնում ենք, 20-րդ դարի մի շարք հնդեվրոպաբաններ, կասկածի տակ առնելով սյուրպուրի հունական ծագում ունենալու խնդիրը, փնտրում են հնագույն մեկ այլ լեզու, որից կառարկված լինի փոխառությունը: Նշվում են սեմական լեզուները, փյունիկերենը, իլլիրերենը և այլն: Գլխավոր կավունը գերազանցապես ծառայում է ներկի սոլոյոր հանդիսացող երկրի հետ կապվելու հիմնադրույթը: Այդպես է կարծում մասն. Ն.Մալինաուսկենեն իր վերոնիշյալ «Պուրպուր գունանվանման նշանակությունը Հոներոսի էպոսում» հոդվածում¹³: Այդ փաստառատ ուսումնասիրության վերջում սյուրպուրի մասին իր խոսքը եզրափակելով՝ նա գրում է. «Այդ անվանումները (սյուրպուրի և սյեբիյուրի մասին է - Ա. Ս.). հույների կողմից փոխառվել էին ներկանյութերի հետ միասին...»¹⁴:

Այժմ տեսնենք, քե ինչ է ասում անաիկ նշանավոր հեղինակ Պլինոս Ավագը սյուրպուր գունանվան և ծագման աղբյուրի ու լեզվի մասին:

Ահա քե ինչ է գրում Պլինիոս Ավագը իր «Naturalis Historia» գրքում (տե՛ս ռուսերեն քարգմանությունը «Естественная», քարգմ. Գ. Տարոնյանի)¹⁵. «XXVI. Այլ գույների շարքում, որոնք, ինչպես ասացիք, իրենց բարձր զնի պատճառով առաջարկվում էին սլավոնիքաառների կողմից, առաջինն սեղում սյուրպուրիան է:

XXVIII. Հայաստանը առարքում է ներկ, որ կոչվում է իր անունով (!): Դա քար է. այն մույնպես խրիսոկոլի մման ներկված է, և ամենալավը հայկականն է, այն, որ ամենից ավելի մոտ է խրիսոկոլեին և միևնույն ժամանակ գույնով անցում է կառարքում լսգորին»:

Ինչպես համոզվում ենք, վառ կարծիք, սյուրպուր գունանյութը ստացվում է անաիկ աշխարհում Հայաստանից: Այդպես էլ այն հաճախ կոչվում էր Armenium (հմմտ. հուն. Armenion) : Ավելի ուշ հեղինակների գործերում՝ Armeniacum և Armeniakon: Անաիկ նշանավոր ճարտարապետ Վիտրուվիոս մույնպես շեշտում է սյուրպուրը իբրև հայկական: Անաիկ ճարտարապետը նշում է ոսկեգույնը, հայկականը (իբրև սլատերը վառ գույնով ներկելու նյութ): Թե՛ Պլինիոս Ավագը, քե՛ հետագայում Դիոսկորիդոսը սյուրպուր գույնի քարն ուղղակի անվանում են հայկական: Բժշկության ոլորտում օգտագործվող քարը Դիոսկորիդոսի գրքում ուղղակի անվանվում է Armenion («Հայկական» կամ «Հայկական քարի մասին»): Գունային քաղադրիչներին անդրադառնալիս Պլինիոս Ավագը ուղղակի գրում է «Armenico colori

pigmentorum»: Ժամանակի (տեղի) սդուրյան պատճառով չենք անդրադառնում Թեոփրաստեսի և ուշ շրջանի անախիկ հեղինակների բնութագրումներին: Մեր օրերում զանվել են հետազոտողներ, որոնք կարծիք են հայտնել, թե քանի որ ներկա Հայաստանում սյուրսյուր գույնի բարեխմբեր չկան, պետք է ենթադրել, որ Հայաստան են բերել Սկյութիայից (իմա՝ Բաղաշխանից), և հետո միայն Հայաստանից բարձր արտահանվել է Եփրոսյա: Այլ բեզ բուն, մալի Հայաստանը պետք է դիտարկել իր սլաոմական տալոծքով՝ իրոք, ճիշտ աեղն է ասելու՝ ծովից ծով կարգավիճակով: Հետո, մի՞թե անախիկ հեղինակներն այդքան ակտր էին աշխարհագրությունից, որ Հայաստանը շփոթեին Սկյութիայի, Իլլիրիայի կամ մեկ այլ վայրի հետ: (Հիշենք Վյաչեսլավ Իվանովի հայտնի գեկուցումը Հայոգիստական միջազգային գիտաժողովում, որում պնդվում է հայերի ծովային ազգ լինելու աևտրյունը՝ հենց «Ասիագնի ծնունդ»-ով...):

Կարելի է ասել, որ ինչպես որ մեր որոշ դրացիներ գուտ հայկական տարածքները յուրացնելուց հետո մշակույթն էլ են փոքծում «սեփակա-նացներ», այդպես էլ անախիկ հեղինակների հաաակ մասնանշումները, իրրե սյուրսյուրի գունային սկզբնաղբյուրը Հայաստանն ու հայկականը, փոքծում են կա՛մ անտեսել, կա՛մ հարցականի տակ դնել: Յուվոք, երբեմն դրան նախասում է թե՛ մեր սլաալվությունն ու անասարբերությունը, թե՛ անցյալի առանձին հայագետների չսփազանցյալ կուսկածումաությունը:

Հիմք ընդունելով հնդեկրապուրանների այն առանցքային դրույքը, ըստ որի ներկանյութը արամադրող լեզվից էլ կուտարվում է փոխառությունը, համոզիչ ենք համարում այն պնդումը, որ սյուրսյուրը բնավ հունական ծագում չունի: Երկար որոնումները՝ զանելու այն երկիրն ու լեզուն, որից փոխառվել է սյուրսյուրը, հանգեցնում են 1972-ին Գ. Ֆինկի առաջ քաշած ծագում-նաբանական այն գուգահեռին, որով սյուրսյուր հունարեն բառը աղերս է ունենում հայերեն փրփուրի հետ: Հիմք ունենալով անախիկ հեղինակների բազմաթիվ վկայությունները, որ սյուրսյուրը Հայաստանից արտահանվող քարի գույնից է, և որ այն սյուրսյուրի (հունարեն սյուրսյուրիսի) հիմքում է, գամում ենք համոզիչ սյուրսյուր գունանվան գուտ հայկական ծագումը, փրփուր բառը (փուր արմատի կրկնությամբ) բնիկ հայերեն է, հնիւ., pher-ի ռեդուրիլկացիայով առաջացած: Հետաքրքրական է, որ ՆՀԲ-ն գրեթե 2 դար առաջ որոշ վերապահությամբ այն կապել է հունարեն πορφυρα և լատիներեն porpora «ծիրանի» ձևերի հետ, առանց, սակայն, անդրադառնալու բառի բուն ծագման խնդրին: ՆՀԲ-ն հասկապես շեշտում է հունական դիցաբանության մեջ Աֆրոդիտեի՝ ծովի փրփուրներից ծագած լինելու առասպելաբանությունը¹⁶:

Հայերենի սյուրսյուրը և ծիրանին, որպես գունանվանումներ, ունեն իրենց իմաստային դաշաում արձանագրված անցումները՝ ծովի արշալույսյան գույն-սյուրսյուր-փրփուր-բուռն բոնկվել-կարմիր և այլն: (Հմմտ. «Ասիագնի ծնունդ»-ի ...Երկներ և ծովն ծիրանի... Երկն ի ծովում ունէր և գկարմրկն եղեգնիկ...):

Սյուրսյուր-ծիրանի-կարմրիկ-կասլաոնարնշագույն անցումները սլաաս-հական չէ, որ դարձել են մեր ազգային դրոշի՝ գերագույն սիմվոլի, խորհրդա-նիշներ:

Ամփոփենք, հայերենի զուգանվանումների դաշտը վերադիտարկվելու կարիք ունի, մասնավորապես նկատելի ունենանք, որ զուգային անցումներին համապատասխան բառային ձևերի նրանց արտահայտած նախնական իմաստների և տեղի ունեցած իմաստային փոփոխությունների կառուցվածքային քննությունը խիստ արդիական խնդիր է դառնում:

Ընդամենը մեկ զուգանվան՝ պուրպուրի հալանցիկ քննությունն իսկ վկայում է, որ հայերենի զուգանվանումների համակարգը ոչ միայն աղքատիկ չէ, այլև «մատակարարող» դեր է կատարել համերայան հունարենի, Պլինիոս Ավագի ժամանակաշրջանի լատիներենի համար: Պարզապես պետք է տեր կանգնել մեր լեզվական զանգարանին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հ.Անդայան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. IV, Ե., 1980:
2. Boisacq E. Dictionnaire etymologique de la langue grecque, P., 1950:
3. Малышкене Н. "Обозначения пурпурного цвета в эпосе Гомера", сб. "Вопросы классической филологии", вып. VII, стр. 214:
4. Տե՛ս նույն տեղում:
5. Տե՛ս նույն տեղում:
6. Հմմտ. Մալխասյանի վերոհիշյալ հոդվածը, "Вопросы классической филологии", вып. VII, стр. 215:
7. Հմմտ. Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch, bd. II, Heidelberg, 1972
8. V. Pizani, "Armenische Miscellen", Vien, 1966, էջ 274:
9. Տե՛ս Геме И. В. Изб. Соч. по естествознанию, М., 1957, էջ 290:
10. Տե՛ս Gipper H. Purpur, "Glotta" 1964, Bd 42:
11. Speiser E. A. The name Phoinices- "Museum Helveticum. Journal of the Linguistic society of America", 1936, XII, էջ, 121-126):
12. Տե՛ս Bonfante G. The name of the Phoenician- "Classical Philology", 1941, V 36, N1, էջ 4:
13. Տե՛ս ծանոթագրություններ 3, 4, 5 :
14. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:
15. Плиний Старший, Естествознание, М., 1994, էջ 87:
16. Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազնի լեզուի», հ II, 1837:

Լեզվական հաղորդակցությունն ունի իր դրսևորման ձևերը, որոնցից մեկն էլ առօրյա խոսքն է՝ խոսակցական լեզուն։ Անկախ նրանից՝ գրավոր, քերականոր ձևով է համոզեա գալիս, այն քեմատիկ ստումով չունի ստիմանավակումներ։ Խոսակցական լեզվով կարելի է հաղորդակցվել ցանկացած քեմայի վերաբերյալ, խոսել ցանկացած երևույթի մասին։ Բայց ինչքան էլ բազմազան լինեն քեմաները, ինչքան էլ բազմաբնույթ լինի հաղորդակցության նյութը, բուն հաղորդակցությունն իրականացվում է որևէ կոնկրետ իրադրության պայմաններում, ժամրային որևէ կոնկրետ դրսևորմամբ։ Իսկ խոսակցական լեզվի ժամրային դրսևորումները ունստու չեն, դրանք լամբավորվում են որոշակի տեսակների մեջ։

Այդ տեսակները, այսինքն՝ խոսակցական լեզվի տարբեր ժամրերը, ունենալով իրենց առանձնահատկությունները և բնույրագրվելով ինքնատիպ, բնորոշ գծերով, այնուամենայնիվ, միանգամայն հստակորեն ու խիստ չեն տարտնջատվում, չեն ստիմանագատվում իրարից։ Ասվածը հստակատես վերաբերում է ոչ այնքան խոսակցական լեզվի ժամրային օրինալավությունների հստակ, խիստ ստիմանագատմանը, որքան որևէ առանձին ժամրի՝ միայն իրեն հստակ օրինալավություններով դրսևորվելուն։ Դու նշանակում է, որ խոսակցական լեզվում, ի տարբերություն գրական լեզվի, ժամրերի միջև ստիմանները խիստ որոշակի չեն։ Երև նույնիսկ խոսակցական լեզուն դրսևորվում է կոնկրետ որևէ ժամրով, գրեթե միշտ այն ներալվանցված է լինում նուև ուրիշ ժամրերի տարբերով։ Այս երևույթը պայմանավորված է խոսակցական լեզվի ընդհանուր հատկանիշներով՝ անպատասառության, խոսակիցների ամմիջական մասնակցության, ինքնաբերության և այլն։ Այս հարցում առանձնապես վճռական է խոսակցական լեզվի իրադրային բնույթը։ Հենց դրանով էլ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ խոսակցական լեզվի ժամրերը իրադրային են։ Դրանք միշտ էլ ենրադրում են որոշակի իրադրայնություն, ամբակցված են նրան և բխում են նրանից։

Թեմայի, նյութի ընդգրկման տեսակետից անստիմանավակ, տարտբնույթ ու բազմատեսակ հաղորդակցական ակտերը տարաբաշխել կոնկրետ ժամրերի մեջ այնքան էլ հեշտ չէ։ Առավել դժվար է առանձնացնել այն կարեր, էական հատկանիշները, որոնք պետք է դրվեն ժամրային բաժանման հիմքում։ Հենց այդ հատկանիշներն էլ իրենց բնույթով պայմանավորված պիտի լինեն իրադրայնությամբ։ Իսկ իրադրայնությունը ամենից առաջ բնույրագրվում է ոչ լեզվական հատկանիշներով, հեաևաբար արատլեզվական բնույթ պիտի ունենան նուև ժամրային դասակարգման հատկանիշները, նախապայմանները։

Այդպիսի նախապայմաններ կարելի է համարել հաղորդակցության նպատակը, հաղորդակցության մասնակիցների քիվը, հաղորդակցության մասնակցի (մասնակիցների) հոգեբանական արամադրվածությունը և այլն։ Հաղորդակցության նույն նպատակի, նույն բանակի մասնակիցների

առկայության պայմաններում մույնիսկ մույն թեմային վերաբերող հաղորդակցությունը կարող է ժանրային տարբեր դրսևորումներ ստանալ:

Եվ ընդհանրապես, ճշված հասկանիչներին յուրաքանչյուրը խոսակցական լեզվի ժանրերի հետ ունի որոշակի փոխալայմանավորվածություն ու փոխհարաբերություն: Նույնատիպ կապ կա մաս այդ տարբեր հասկանիչների միջև:

Հաղորդակցության նպատակը հենց կարող է քելադրել որևէ ժանրի ընտրությունը. եթե այդ նպատակը, ասենք, որևէ մեկի հետ կատարված դեպքի, մոդ կարդացած գրքի, դիտած կինոնկարի, որևէ հետաքրքրաշարժ իրադեպի ընդհանուր հաղորդումն է, գերադասվում է պատումի ժանրը, իսկ եթե այդ նպատակը որևէ առօրեական մոբույթ լմանալը, որևէ տեղեկություն ստանալն է, կարող է գերադասվել երկխոսությունը, իսկ եթե այդ նպատակը ճշված երևույթների շուրջը մտքերի աշխույժ փոխանակությունն է, համաման միջադեպերի ու երևույթների հետ համեմատությունն ու գնահատումը, առավել նպատակահարմար է դառնում զրույցի ժանրը և այլն: Նույն ձևով, եթե հաղորդակցության մասնակիցը իրականում մեկն է, մեմախոսություն է ինքնին, եթե մեկից ավելի մասնակիցներ կան, ըստ նպատակի ու ակախության կարող են ընտրվել երկխոսությունը, պատումը, զրույցը և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, ճշված հասկանիչները սերտորեն կապված են թե՛ միմյանց, թե՛ խոսակցական լեզվի ժանրերին: Չմանրամասնելով խոսակցական լեզվում ժանրերի դասակարգման տեսագործական սկզբունքներն ու դրույթները՝ մենք ևս առանձնացնում ենք ժանրերի երեք խումբ՝ միախոսություն, երկխոսություն, բազմախոսություն: Միախոսությունն առօրյա խոսքում դրսևորվում է հիմնականում որպես պատում, որին էլ համառոտակի ուզում ենք անդրադառնալ հոդվածի սահմաններում:

Պատումը խոսակցական լեզվի տարածված ժանրերից է: Այն ենթադրում է խոսողի կողմից որևէ միջադեպի, իրադրության, երևույթի շարադրումը, կարդացած գրքի, դիտած կինոնկարի կամ ներկայացման վերապատումն և այլն: Դրա համար էլ այս ժանրում գլխավոր դերը միշտ էլ պատկանում է խոսողին, պատմողին, մաս է տիրապետողը հաղորդակցության ընթացքում: Խոսողը հիմնականում մեկն է լինում, իսկ հաղորդակցության մյուս մասնակիցները հիմնականում հանդես են գալիս որպես ունկնդիրներ: Պատումը ժանրային առումով չի փոխում իր բնույթը մույնիսկ այն ժամանակ, երբ խոսողը, պատմողը փոխվում է, այսինքն երբ պատումն իրականացվում է տարբեր մարդկանց կողմից: Պատումը սովորաբար ունենում է դիպաշար, որի մի հատվածը պատմում է հաղորդակցության մասնակիցներից մեկը, մյուս մի հատվածը՝ ուրիշը և այլն: Բնական է, եթե պատմողները միաժամանակ են հանվածը՝ ուրիշը և այլն: Բնական է, եթե պատմողները միաժամանակ են խոսում, խանգարում են թե՛ նյութի հաղորդմանը, թե՛ ունկնդիրների կողմից դրա ընկալմանը, և թե՛ պատումի ժանրային դրսևորմանը: Նման դեպքերում այն վերածվում է խոսքի շիլաշփոթի, աղմուկի: Իսկ եթե խոսողները որոշակի ընդմիջումներով փոխարինում են միմյանց, շարունակում են թեմայի, նյութի մատուցումը, և՛ հաղորդումն է իրականացվում, և՛ ընկալումը, և՛ պատումը ժանրային առումով չի տուժում, չի փոխվում: Պատումի հիմնական բաղադրիչները՝ պատմող-ունկնդիր (կամ ունկնդիրներ), միշտ պահպանվում

են, փախվում են միայն դրանք ներկայացնող միջոցները. ունկնդիրները դարձյալ նույնն են, պատմողը ուրիշ մեկն է, նախկին սլաւոնողը իրագեկ ունկնդիր է արդեն՝ պատրաստ անհրաժեշտ դեպքում լրացնելու, հուշելու, միջամտելու և այլն:

Պատումը միշտ ուղղված է ունկնդրին, հակառակ դեպքում տնիմաստ է դառնում այդ ժանրի գոյությունը: Նույնիսկ եթե ունկնդիրը բացակայում է, սլաւոնողի խոսքը ուղղված է ենթադրյալ ունկնդրին: Ինչպես տեսնում ենք, պատումի ժանրում ունկնդիրը կարևոր գործոն է՝ տնկալի այն բանից՝ ֆիզիկական ներկա՞ է, թե՞ ոչ: Բայց սովորաբար իսկական պատումը դրսևորվում է ունկնդրի (կամ ունկնդիրների) առկայության, ներկայության պայմաններում: Ունկնդիրներն էլ իրենց հերթին կարող են զանազան ձևով արձագանքել սլաւոնողին, արտահայտել իրենց համաձայնությունը կամ անհամաձայնությունը, զարմանքը կամ հիացմունքը, խղճախարությունը կամ գայլայրը, որոշ հարցեր առ, ընդհատել խոսողին, որոշ բաներ կրկնել տալ և այլն: Այսպիսի երևույթները ավելի անմիջական, կենդանի են դարձնում պատմողի և ունկնդիրների կապը, մեծացնում են հետաքրքրությունն ու ոգևորությունը: Ունկնդիրների կողմից պատմողի խոսքին այսպիսի մասնակցությունը դարձյալ չի ազդում պատումի ժանրային բնույթին: Հաղորդակցության այդ ձևը դարձյալ հանդես է գալիս որպես սլաւոն, որովհետև նույնն է մնում հաղորդակցության նպատակը (մեկի կողմից որևէ բան պատմելը, մյուսների կողմից՝ այդ սլաւոնությունը լսելը), նույնն է մնում հաղորդակցության մասնակիցների փոխհարաբերության բնույթը (սլաւոնողը գերիշխում է, նա զլխավորն է, ունկնդիրները ենթակա են նրա պատումի ազդեցությանը), նույնն է նաև հոգեբանական տրամադրվածությունը հաղորդակցության ձևի ընտրության նկատմամբ (սլաւոնողը տրամադիր է և ուզում է հենց պատումի ժանրով հաղորդումն իրականացնել, ունկնդիրներն էլ տրամադիր են և ուզում են հենց այդ ձևով սեղեկանալ նյութին, քննային, միջադեպին):

Ահա, պատումի համար կարևոր այս հատկանիշներով էլ սլաւոնական փորվում են նրա ժանրային առանձնահատկությունները: Պատումի ժանրը կարող է փախվել միայն վերը նշված կարևոր հատկանիշներից մեկի կամ բոլորի միասամանակյա փախլխության դեպքում:

Պատումը բանավոր հաղորդակցության ժանր է, և գերազանցապես այն հանդես է գալիս հենց բանավոր հաղորդակցության սլաւոններում: Միայն այդ դեպքում սլաւոնը լինում է հյութեղ, սլափեղավոր, կրում է խոսակցական լեզվի բոլոր բնորոշ գծերն ու նրբությունները, ուղեկցվում է բանավոր խոսքին հատուկ հնչերանգային կենդանի գունագեղությամբ, դիմախառն ու շարժանքների զանազան միջոցներով, մի բան, որոնց հաղորդումը գրավոր լեզվի միջոցով եթե չասենք ամբողջովին, սպա գրեթե մեծ մասամբ անհնարին է:

Սակայն կան պատումի գրավոր դրսևորման մի շարք եխանալի նմուշներ՝ տոեղծված վարպետ հեղինակների, վարպետ տաւցող-տաեղծագործողների կողմից: Հիշենք քեկուզ Հ.Թումանյանի հանրահայտ «Մոտալիլ որսկանը», որը սլաւոնի բավական հաջողված գրավոր տարբերակ է: Շիշա է, դա ոչ այնքան խոսակցական լեզվի, որքան գեղարվեստական ու խոսակցական

ոճերի արտահայտություն է, բայց դրանում որքան վարպետորեն են ցուցադրված կենդանի արտամի բնորոշ հատկությունները, նրա հյուսիղ երանգներն ու լեզվական շաղախը:

Պատումի մի առանձին տեսակ կարելի է համարել մենախոսությունը: Այս դեպքում էլ հաղորդակցության նյութը, քեման մատուցվում է մեկի կողմից, այսինքն՝ հաղորդակցության մեջ կրկին գերիշխում է մեկը՝ խոսողը, իսկ մյուս կողմը հիմնականում լսողի դերում է՝ չնայած խոսողի հաղորդումը դարձյալ ուղղված է նրան:

Ընդհանուր առմամբ կրելով պատումին բնորոշ առանձնահատկությունները՝ մենախոսությունը հանդես է բերում նաև որոշակի տարբերություններ:

ա) այն ավելի շատ ոչ բե որևէ դեպքի, իրողության կամ երևույթի մասին շարադրանք է, գրքի, կինոնկարի և այլնի վերապատմում, այլ խոսողի հոգեկան, հուզական վիճակի արտահայտություն: Եթե պատումի նյութն արտահայտվում է որևէ բան պատմելն է, հաղորդելը, ապա մենախոսության նպատակը ոչ այնքան պատմելն է, որքան խոսողի զգացմունքն արտահայտելը: Դա կարող է լինել հրճվանք, հիասթափություն, զայրույթ և այլն:

բ) Հենց այս հանգամանքով էլ պայմանավորված է մյուս տարբերությունը. պատումի դեպքում անպայման սովորաբար արահանջվում է խոսակից, անպայման մեկ ուրիշ անձ, որը լսի և առանձին արտահայտություններով, շարժումներով, դիմախաղով, հարցերով միջամտի, մասնակցի հաղորդակցությունը: Ինչպես արդեն նշվել է, նույնիսկ ունկնդրի բացակայության դեպքում պատումը ենթադրում է նրա ներկայությունը: Մինչդեռ մենախոսությունը կարող է և ունկնդիր չպահանջել: Այն երբեմն պարզապես կարող է լինել ոչ բե հենց ունկնդրին ուղղված հաղորդում, այլ իր հոգեկան ապրումների, հույզերի ինքնակա արտահայտության արդյունք: Այդ բանը կարող է տեղի ունենալ նույնիսկ ունկնդրի ներկայության, առկայության պայմաններում:

Մենախոսության տարածված տեսակ է և որպես ունկնդիր ինքն իրեն դիմելը: Հիշենք Պեպոյի մենախոսությունը:

Մեզ հայանի են բավական քիվ մենախոսություններ գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններից, որոնք ըստ էության գրական լեզվին են պատկանում, մշակված են, և խոսակցական լեզվին հասուկ մենախոսությունների գրավոր տարբերակներ չեն կարող համարվել դրանցից շատերը, եթե չասենք բոլորը:

Խոսակցական լեզվին հասուկ, իրենց բնական, բանավոր ձևով հանդես եկող մենախոսությունները դեռ սպասում են հավաքման, դասակարգման, ուսումնասիրության: Միայն այդ ժամանակ շատ բաներ կարող են բացահայտվել, պարզ դառնալ, միայն այդ ժամանակ մենք կարող ենք ամբողջական պատկերացում կազմել մենախոսության մասին՝ որպես խոսակցական լեզվի ժանրերից մեկի:

Պատումի մի առանձին տեսակ է նաև դրդապատումը: Այս դեպքում ամբողջ պատումը տարվում է հիմնականում խոսակցի կամ խոսակիցների արտահայտություններին համապատասխան, այսինքն՝ պատումի նյութը, քեման բխում են հենց դրանցից, պայմանավորված են դրանցով, ոչ բե պատմողի հայեցողության տնօրինության տակ են: Պատումի այս տեսակի

դեպքում ունկնդիրներից զոմե մեկը արդեն լսած է լինում, ծանոթ է լինում պատումի նյութին, բովանդակությանը և հսնդես է գալիս շատ ակտիվ: Նա հարցեր է տալիս պատմողին, ամում «ժուշոդ», «կողմնորոշող», «նպատակամող» արտահայտություններ (բա ևն մեկը, իյա՛, բա էս չասիր... և այլն), որոնց միջոցով կարծես սահմանվում է որոշակի հսկողություն պատմողի խոսքի նկատմամբ: Միաժամանակ նա առանձին արտահայտություններով դիմում է և ունկնդիրներին (կա լսի՛, լսի՛, բա տես՝ հետո ինչ է լինում ... և այլն), ամում պատումի նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացնելու շարժումներ, միջնորդում հսպապատասխան դիմախաղով և այլն: Այլ կերպ ասած, դա պատում է, որովհետև խոսողը գերիշխում է, որևէ պատմություն է ամում, բայց արվում է ոչ թե ինքնակա ձևով, այլ որևէ մեկի դրդմամբ, այդ դրդման ազդեցությամբ ու դրան համապատասխան: Ընդ որում, խոսակցի այդպիսի ակտիվ միջամտության, դրդման պատճառը մի դեպքում կարող է լինել հենց ունկնդիրներին որևէ հետաքրքիր միջադեպի, իրողության ծանոթացնելը, որևէ պատմության նրանց իրազեկ դարձնելը, իսկ մյուս կողմից, եթե խոսակցի և ունկնդիրների միջև կա նախնական պայմանավորվածություն, կամ այդ պայմանավորվածությունն առաջանում է հենց տվյալ պահին, տվյալ իրադրության մեջ, ապա խոսակցի կողմից պատմողին խոսել դրդելու շարժառիթը կարող է լինել հենց պատմողի նկատմամբ համարիստական, ծաղրական վերաբերմունքը: Այդ վերաբերմունքը սովորաբար լինում է քողարկված, քաքնված, և արվող միջամտությունները երկրմույթ են լինում, դրանք կարող են պատմողին ձգեորել, իսկ ունկնդիրների համար ծառայել որպես երգիծական, կատակային երանգների ազդակներ:

Եթե պատմողը այդպիսի կատակային, ծաղրական վերաբերմունքը չի որում, դրդապատումը կարող է շարունակվել, իսկ եթե պատմողը զգում է, նայած խոսակցի և ունկնդիրների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների, նայած տրամադրվածության ու հոգեբանական վիճակի, ինչպես նաև այդ վերաբերմունքի սրության ու բնույթի (ընկերական, բարեկամական, փութանցիկ կատակ-ծաղր է դա, թե չար մտադրություն)՝ կարող է շարունակել պատմումը նույն ձևով՝ «թույլատրելով» ունկնդիրներին ստանալու համապատասխան իրճվանքը, կարող է փոխել պատումի բնույթը կամ պարզապես դադարեցնել այն:

Կրկնասեռությունը լեզվի պատմության օրինաչափությունների և ինքնատիպությունների ուրույն արտահայտություն է ստանում արևմտահայերենում: Այն հայտ է, որ արևմտահայ գրական լեզուն ռոդակի ժառանգորդն է միջին հայերենի լեզվական շատ իրողությունների և այդ ճանապարհով այն կառուցվածքի առանձին օղակներում ավելի հարստացել է գրաբարին, քան արևելահայերենը: Նախ՝ արևելահայերենի երեք սեռի դիմաց «արևմտահայերենում պատճառականները համարվում են առանձին սեռ»՝ անցողական անվանմամբ, իսկ լրացուցիչ նշվում են նաև փոխադարձ սեռի բայերը (գրելուի, համբուրուի, նամակցիլ և այլն) և անդրադարձ սեռի բայերը (լուացուի, սափրուի, հագուի, սանաբուի և այլն): Խոնարհման ժամանակ այս բայերը արևմտահայերենում ստանում են կրավորակերպ խոնարհման վերջավորություններ՝ համբուրեցաւ, սանաբուեցաւ»¹: Այսինքն՝ արևմտահայ գրական լեզվում հսկված են ենթատեսակը առանձին տեսակ համարել:

Հիշենք նաև, որ արևելահայերենը ունի ե, ա խոնարհիչներ, իսկ արևմտահայերենի բայը գրաբարի և միջին հայերենի նման հանդես է գալիս ե, ա, ի, ու լծողիչներով: Մյուսն սեռատարբերակիչ հատկանիշներ հիմնականում չունեն, բայց երկու ճյուղում էլ և խոնարհման պատկանում է բայերի մեծ մասը, կամ «երկու գրականներում ա խոնարհման պատկանող բայերի զգալի մասը չեզոք սեռի իմաստ է արտահայտում»²:

Նկատելի է մի ուրիշ օրինաչափություն, որում դեռևս դեր է խաղում նաև անցումնային անհատականությունը. արևելահայերենում վ ածանցը հանդես է գալիս որպես կրավորական սեռի ցուցիչ, թեպետ նրանով են ձևավորվում նաև անդրադարձ ու փոխադարձ գործողություն ցույց տվող բայերը, ինչպես նաև կրավորակերպ չեզոքները, որոնք արևմտահայերենի հետ համեմատած, մեծ քանակ չեն կազմում, բայց կրկնասեռության հիմք են դառնում: Արևմտահայերենը միջին հայերենի հետևողությամբ չեզոք սեռի համար գործածում է -իլ, իսկ կրավորականի համար՝ -վիլ վերջավորությունները. դատել-դատիլ-դատվիլ, կարել-կարիլ-կարվիլ:

Նախ՝ -իլ, -վիլ ձևերը արևելահայերենում վերաբառացվում են որպես -վ-ով ածանցավոր կազմություն, այսինքն՝ «կտրիլը» և «կտրվիլը» ընկալվում է «կտրվել» արտահայտությամբ: Սա կարևոր պատճառ է այն բանի, որ արևմտահայերենում, ինչպես կտեսնենք, մեծ քանակ են կազմում կրավորական-չեզոք սեռային անցումները, քանի որ -իլ և -վիլ վերջավորությունները դեռևս հետևողականորեն չեն հատկացնում գործողության անցողականությունը կամ անանցողականությունը: Այնուհետև, չեզոք և կրավորական այս ցուցիչներով բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է -այ, -ար,

-աւ, -անք, -աք, -ան վերջավորություններով, որոնք դեռևս գրաբարում կրավորակերպ խմբաբանացուցիչներ են: Իսկ մասնավորապես անցյալ կատարյալ ժամանակածին է արևմտահայերենում պահպանել գրաբարյան ներգործածն ու կրավորաձև խմբաբանում այս տարբերությունը. արևելահայերեն ներգործական՝ սիրեցի, կրավորական՝ սիրվեցի, արևմտահայերեն ներգործական՝ սիրեցի, կրավորական՝ սիրվեցա:

Այս ընդհանրություններով ու տարբերություններով հանդերձ արևմտահայերենում ևս հստակ է իմաստային կրկնասեռությունը: Քանի որ արևմտահայ գրական լեզվում բայի երկու սեռերը ունեն իրենց առանձին քրականական ձևերը, ի տարբերություն գրաբարի և արևելահայերենի, մեծ քանակ չեն կազմում ներգործական-չեզոք սեռային անցումները, և վերը նշված պատահումներով զգալի է կրավորական-չեզոք կրկնասեռությունը: Իմաստային կրկնասեռության հիմքերից են բայի բազմիմաստությունն ու համանիշությունը, որոնք ընդգրկումով մեծ չափով զիջում են գրաբարին:

Բայիմաստի հետ են կապվում կրկնասեռության այսպիսի օրինակներ. անձկանալ-բայի ներգործական-չեզոք երկսեռությունը կապվում է «կարտուել, խիստ ցանկանալ» նաև «մտալիք»³ իմաստների հետ: Աշտանուկել բայը չեզոք կիրառություն ունի «ոտսյունով ձիու վրա ցատկել», իսկ ներգործական՝ «խրանել (ձիուն)» իմաստներով, ասպարել բայը ներգործական է «ասպարով զինել», չեզոք՝ «ասպարով կովել» նշանակությամբ, իսկ գասրել բայը ներգործական է «սնհագորեն ուտել», չեզոք՝ «շատ ուտելուց սատմորսը խանգարել» իմաստներով: Սակայն չայեսք է կարծել, որ հոմանիշային և բազմիմաստային բոլոր տարբերակները կրկնասեռություն են առաջացնում:

Բերենք ներգործական-չեզոք սեռային փոխադարձ անցման մի քանի օրինակ: Այստեղ ևս մեծ հաճախականություն ունեն ասացական բայերը: Խոսել. ներգործական՝ «Արդարությունը խոսելու համար յուր աշխատությունը չզլացավ» (ՀՊ, 17), չեզոք՝ «Շա՛տ խոսել, քի՛չ մտիկ ըրել» (ՀՊ, 21): Երգել բայը. ներգործական՝ «Լուռ քերթված մը կասկայտի / Կ՛երգել ցայցը լուսավոր» (ՄՄ, 22), չեզոք՝ «Ծխար կերգել՝ քառած հասկի մ՛օրորուն» (ԳԼ, 65): Կամ՝ խմել. ներգործական՝ «Իմ կենդանությանս բաժակ մը չե՞ր խմեր» (ՀՊ, 338), չեզոք՝ «Ինչպե՞ս չխմե, քառասուն տարին անգամ մը մեզի կերակուրի եկավ» (ՀՊ, 338): Խաղալ. ներգործական՝ «Կուզե՞ք, որ պզտիկ բռե՛ֆա մը խաղանք» (ՀՊ, 356), չեզոք՝ «Ժամը մինչև իննուկես կը խաղան երեք ընկերներ» (ՀՊ, 357): Նույն կերպ մտրել բայը. ներգործական՝ «Բու՛յր, մոռեցի՛ր ճրրագին, / Մարե զայն, քո՛ղ լուսինկան» (ՄՄ, 190), չեզոք՝ «Եթե նայի, / Կըսես.-«Հի՛մա կըմարի»» (ԳԼ, 36): Սիրել. ներգործական՝ «Դսիլեմ վիշադ, որ իմ վիշտս է գերագույն» (ԳԼ, 13), չեզոք՝ «Միլեմ քեզի պես ևս ու / Գրավիլ, ընել ու խուլալ» (ՊԴ, 13): Բուրել. ներգործական՝ «Ես չը սիրեմ

հանդիպիմ / Երբ կուսի մը հեգանագ, / Որ եղեմ մը կրորե» (ԴՎ, 56), չեզոք՝ «Բայց նըման կույս սըրաւերու՝ / Կուրի քաղցըր կրորեն» (ԴՎ, 45):

Բայիմաստի հետ կապված նույնպիսի կրկնաստեղծություն են հանդես բերում նաև *մագլել* (ներգործական՝ «ճանկել, ճանկատել», չեզոք՝ «մագլցել»), *մեսել* (չեզոք՝ «սալղել», ներգործական՝ «ղիպել, շոշափել», իսկ «բորբոսնել, որդնուել» իմաստը արդեն առաջ է բերում համաճանաչություն), *յաւերուլ* (չեզոք՝ «ավելանալ, շատանալ», ներգործական՝ «կցել, հարել» և «ավելացնել» սլոտառատականը), *յղանալ* (չեզոք՝ «հղիանալ, սաղմնանալ, ծոցավորանալ», ներգործական՝ «մտրով հնարել, խորհելով ստեղծել»), *տարփածել* (ներգործական՝ «սիրել», չեզոք՝ «տարփանք սուծել, սիրային կապի մեջ մտնել»), *ջամբուտել* (չեզոք՝ «գրելիս ձեռքը դողալ», ներգործական՝ «խզբզել, խզմզել»⁴), *պախակել* (չեզոք՝ «պախակ կանգնել», ներգործական՝ «հսկել, սլահպանել»):

Երբեմն կրկնաստեղծությունը առաջանում է ոչ քե բազմիմաստության կամ հոմանիշության հիմքի վրա, այլ բայը երկու սեռային գործածություն է ունենում հենց նույն իմաստով: Այսպես, ըսել բայը ներգործական և չեզոք կիրառություն ունի նույն «ասել» իմաստով, բարբաջել բայը՝ նույն «բարբաջել», կանխարգելելը՝ «կանխարգելել» նշանակություններով: Այս օրինակավորությունը զգալի է մասնավորապես լծորդության բայերի մեջ: Նման կիրառություն ունեն նաև *խասիլ, կկոցիլ, ձգտիլ, պաղարբերիլ, փողփողիլ* և այլ բայեր:

Ներգործական-չեզոք սեռային փոխադարձ անցումների դրսևորումներից մեկը, որը արևմտահայերենին է անցել զրաբարից միջին հայերենով, նույն բալասիկի մեջ պատճառականի առկայությունն է: Օրինակ. արածել չեզոք սեռի բայը «արածեցնել» պատճառական իմաստով ձեռք է բերում ներգործական կիրառություն. «Ժբբև հովիվ հոգևոր, արածե (արածեցնում է) զիբենը» (ՀՊ, 8): Նույն կերպ պրծիլը նշանակում է և՛ «պրծնել» (չեզոք), և՛ «վերջացնել» (պատճառական):

Միջին հայերենի ազդեցությամբ արևմտահայ գրական լեզվի կրկնաստեղծության ուրույն արտահայտություն է կրավորական-չեզոք սեռային անցումը. 520-ի հասնող կրկնասեռ բայերից մոտավորապես 480-ը այս տեսակի մեջ է մտնում: Ընդ որում, այդ բայերի գերակշիռ մեծամասնությունը կրավորական սեռի է, ունի -վիլ վերջավորությունը, բայց նախադասության մեջ կարող է գործածվել նաև առանց ներգործող խնդրի: Այս խմբի բայերի սեռային անցումը ունի քերականական արտահայտություն, կապվում է -իլ, -վիլ վերջավորությունների առկայության հետ: Արևմտահայերենը, միջին հայերենի նմանությամբ ձևակազմորեն սարբերակելով չեզոք և կրավորական սեռերը, դեռևս մինչև վերջ չի հասակեցնում անցողականությունն ու անանցողականությունը այդ սեռերի մեջ: Եվ ստացվում է, որ

կրավորական բայերի անանցողական գործածությունը, այսինքն՝ ներգործող խնդրի բացակայությունը դրսևորվում է զուտ շարահյուսական մակարդակում: Մեծ մասամբ այդ խնդրի առկայությունը գիտակցվում է, ուստի որոշ լեզվաբաններ այստեղ կրկնասեռություն չեն տեսնում, և մենք էլ դա բնորոշում ենք վերապահությամբ:

Քերականական կրկնասեռության այս տեսակը բավականին սովորական է լի վերջավորությամբ չեզոք սեռի բայերի կրավորական գործածության մեջ: Բերենք համապատասխան գործածության օրինակներ. բունկիլ. «Հսկա շուշան է՝ որ արևեն կրոնկի» (ՄՎ, 316): Պոտորիլ. «Եվ կփրվի գետն այս կովեն, կադտորի / Իր ծփանքեն, կոյսն անոնց մեջ կօրորի» (ՄՎ, 358): Տարբերիլ. «Երբեմն անկէ չի տարբերիր» (ԳՉ, 41): Չեզոք սեռի բայերը այստեղ պահանջում են «արենն», «ծփանքեն» և «անկէ» բացառական հոլովով անողղակի խնդիրներ, այսինքն՝ ունեն կրավորական գործածություն: Երբեմն այսպիսի բայերի հետ դրվում են գործիականով խնդիրներ, և չեզոք սեռի բայը այդ կերպ է դրսևորում իր կրավորականությունը: Խառնակիլ. «Բակ որդիները թշվառ ... / Կխառնակին ազգերու խորդ արյունով» (ՄՎ, 251): Կտրիլ. «Տասը տարվան անցյալ մը, որ մեկ երկվայրկյանով մը կը կտրի» (ԳՉ, 55): Սկսիլ. «Անխուսափելի ցավն էր այս մորեկ հիվանդությունը, որ անընդհատ ջերմով ու բարակ բրտնրով մը կ'սկսի» (ԳՉ, 67): Այդպիսիք են մաս հետևյալ բայերը. *այլայլիլ, այրիլ, սպսկանիլ, բորբորիլ, զայրակիլ, զանգատիլ, քնկոմիլ, բօրափիլ, խաշիլ, խելաբերիլ, խառիլ, խրիլ, ծավալիլ, ծխահարիլ, ծոիլ, կանգնիլ, կտրիլ, հալիլ, հակացուցիլ, մոխրառիլ, շարժիլ, շեղիլ, պատակոիլ, սնանիլ, սպառիլ, վրդովիլ, տատանիլ, ցրտահարիլ, փլուզիլ, փշրիլ* և այլն:

Վիլ վերջավորությամբ կրավորական սեռի բայերը ունենում են մաս չեզոք կիրառություն, այսինքն՝ չկա ներգործող խնդրի անհրաժեշտություն, և այսպիսի գործածությունները բավականին հաճախադեպ են: Բերենք համապատասխան օրինակներ. քաղվիլ. «Նուրբ ավազին ծոցը ջերմիկ / Թաղվին ուրերդ հոլանի» (ԴՎ, 56): Խառնվիլ. «Դառնությունները չպիտի խառնվեին մեր սիրոյ» (ԳՉ, 166): Բոնվիլ. «Էրիկմարդ ծառաներուն հետ պետք է, որ խոսքի բոնվիս» (ԳՉ, 33): Մփովիլ. «Պատուհանեն եկող արևը ճիշտ իր անկողնին վրա կ'իյնար, կը սփռվեր» (ԳՉ, 33): Շեշովիլ. «Փոցվորության նշանները երթալով շեշովեցուն» (ԳՉ, 40): Նետովիլ. «Հետո մշակյալ դուշտերու, շէկ ու դեղին ալգեստսններու մեջ կը նետվինք» (ԳՉ, 47): Լսվիլ. «Դատավորության ժամանակ չլսած անուններ ու լեզուներ կը լսվին» (ԳՉ, 54):

Այսպիսի կիրառությունների մեջ քիչ չեն փոխադարձ (Փոխանակվիլ. «Երբ հրաժեշտի ողջույններ փոխանակվեցան, արցունքի փախստական կաթիլ մը սառեցա») (ԳՉ, 90)) և անդրադարձ. (Հազվիլ... «Պզտիկ ու

անգիտակից սլշրանքով կը հազվեր անիկա» (Գ-Ջ, 36)) գործողություն ցույց տվող բայերը: Կան այնպիսի կառուցվածքներ, ուր կրավորական բայի կողմից ներգործող խնդրի պահանջը ընդգծված չէ, բայց խնդրատարությունը զգալի է, և դրանց մեջ ինչ-որ չափով կարելի է տեսնել կրկնասեռություն: Օրինակ. *շփթվել*. «Կեղծավորությունը անանկ բան մըն է, որ երբեմն ու վերջ ի վերջո անկեղծության հետ կը շփթվի» (Գ-Ջ, 41): Վնտովել. «Ամենքը ըսին, որ Տիգրանուհին ծառաներէն մեկը գլխէ հանելուն համար վնտաված էր» (Գ-Ջ, 44): Առաջարկվել. «Աջ կողմի սլատուհանին ու սլաաին մեջտեղը տառաջարկվեցավ» (Գ-Ջ, 157): -Վիլ վերջավորությամբ կրավորական-չեզոք կրկնասեռություն են հանդես բերում հետևյալ բայերը. *տոնչվիլ, բաժնվիլ, բացալայտվիլ, բացվիլ, բերվիլ, բռնվիլ, զամվիլ, գտնվիլ, ենթարկվիլ, զարդարվիլ, գուզվիլ, ընդարձակվիլ, ընկղմվիլ, բաթախվիլ, բախանցվիլ, բնդվիլ, բրջվիլ, ժողովվիլ, լարվիլ, լավիլ, խառնվիլ, խմբվիլ, խրվիլ, կրկնվիլ, համակվիլ, համբուրվիլ, համոզվիլ, հանվիլ, հարադարվիլ, հրապարակվիլ, մարզվիլ, մերվիլ, նետվիլ, նարատակարվիլ, շարվիլ, ոգեշնչվիլ, սլարզվիլ, սլծնվիլ, սլովիլ, վնասվիլ, տանջվիլ, տապալկվիլ, փոխվիլ, փովիլ, փրկվիլ* և այլն:

Կրկնասեռության դրսևորումներից մեկը կարելի է դիտել ներքին խնդրով կառուցվածքը, ուր ավելի զգալի է ռճական անհատականությունը: Օրինակ. «Պատերազմեցան հսկաներու պատերազմ մը», «Ասանկ երագներ շատ երագեց Սոֆի», «Տախտակներ կը քնանան մեծ քունը գիշերուան», «Սիրոյ տօնը կը տօնեն», «Աշնան միգալալա տու՞գը կը սգաս», «Կը տառապի տառապանքն ամբողջ»⁵ և այլն:

Վերջապես, արևմտահայերենում ևս բայի իմաստային հեռացումները հաճախ հասցնում են համանունության, որտեղ կրկնասեռություն չպետք է տեսնել: Այսպես, *ապշոպել* բայի ներգործականը «շաքտել» և չեզոքը «հուզվել, իրարանցման մեջ ընկնել» իմաստներով ներկայացնում են տարբեր բայեր, ուր կրկնասեռություն չի կարող լինել: Նույնը կարելի է տեսնել *խեղդվիլ* բայի «խեղդվել» կրավորական-չեզոք և «խափանել» ներգործական նշանակությունների մեջ, նաև *մժել* («խմորը հունցել» և «մշուշը սլատել»), *մջջել* («փրար խառնել, խճճել» և «քունը տանել»), *մշել* («մանրել, փշրել» և «խանձվել»), *շիքել* («խայքել, կծել, խարազանել» և «կարկրել»), *շուքափիլ* («փլել» և «շտապել, փութալ»), *օձտել* («փրարից առանձնացնել, ցրել» և «ծիերի անասնձ գնալը») և այլ բայերում:

Այսպիսով, արևմտահայերենը, լինելով միջին հայերենի լեզվաքերականական շատ իրողությունների ժառանգորդը, հատկեցնում է կրավորական (-վիլ) և չեզոք (-իլ) սեռերի ձևակազմական բնութագիրը, ինչը հասկանալի է դարձնում ներգործական-չեզոք իմաստային կրկնասեռության ոչ մեծ բանակը: Միաժամանակ ընդգրկում են կրավորական-չեզոք սեռային անցումները՝ որպես կրկնասեռության ոչ այնքան իմաստային, որքան

քերականական դրսևորումներ: Եթե հստակ է -իլ վերջավորությամբ չեզոք սևռի բայերի մաս կրավորական գործածությունը, ապա -վիլ վերջավորությամբ կրավորական բայերը չեզոք սևռով զգալի գործածմամբ հանդերձ մախադասության մեջ չեն ունենում ներգործող խնդիր, բայց զրտ առկայությունը հստակ գիտակցվում է: Արևմտահայերենում նկատելի է մակ ինքնատիպ ռճական արտահայտություն ունեցող ներքին խնդրով կառուցվածքը:

¹ Ռ.Կ. Սաքալետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Երևան, 2006, էջ 143:

² Ա.Ե. Սարգսյան, Արեւելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985, էջ 214:

³ Ռ.Կ. Սաքալետոյան, Արևմտահայերեն-արեւելահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան, Երևան, 2000:

⁴ Ա.Ե. Սարգսյան, Արևմտահայերենի բառարան, Երևան, 1991:

⁵ Տե՛ս Վ.Ա. Քոսյան, Արևմտահայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1986, էջ 127:

ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԳՁ - Գրիգոր Զոհրապ, Երկեր, հատոր 1, Երևան, 2001:
2. ԴՎ - Դանիել Վարուժան, Չոմ, Երևան, 1975:
3. ՀՊ - Հակոբ Պարոնյան, Երկեր, Երևան, 1979:
4. ՄՄ - Միսաք Մեծարենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1981:
5. ՊԴ - Պետրոս Դուրյան, Տրտունջք, Երևան, 1973:
6. ՍՎ - Սիմանբո, Դ. Վարուժան, (ՀԴԳ), Երկեր, Երևան, 1979:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ռ.Կ. Սաքալետոյան, Արևմտահայերեն-արեւելահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան, Երևան, 2000:
2. Ռ.Կ. Սաքալետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Երևան, 2006:
3. Ա.Ե. Սարգսյան, Արեւելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985:
4. Ա.Ե. Սարգսյան, Արևմտահայերենի բառարան, Երևան, 1991:
5. Վ.Ա. Քոսյան, Արևմտահայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1986:

ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀՈՄԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Նեկատար Միմոնյան
ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Հոմանիշությունը լեզվական ընդհանրական երևույթ է, որ հատուկ է լեզվի գրեթե բոլոր նշանային մակարդակներին: Այն առավել մեծ չափով դրսևորվում է լեզուների բառային կազմում՝ բառապաշարում:

Հոմանիշների նկատմամբ հետաքրքրությունը դրսևորվել է շատ վաղ ժամանակներում: Դեռևս շումերները կազմել են շումերաակկադական զանազան՝ քարգնանական, բացատրական, այդ թվում նաև հոմանիշների բառացունքներ¹: Մ.թ.ա. I դարում չին լեզվաբան Յան Սյունը կազմում է բարբառագիտական առաջին բառարանը՝ «Բարբառներ» վերնագրով. բառարանում բերվում են հոմանիշներ տարբեր բարբառներից, և արվում է դրանց տարածական բաշխումը²: Հին հնդկական բառարանագրության մեջ ևս ուշադրություն է դարձվել բառի ձևի և իմաստի փոխհարաբերության հարցերին՝ համանունությանը, բազմիմաստությանը, հոմանշությանը: Բազմիմաստ բառերի բացատրությունների ժամանակ արվել են հոմանշային շարքերը³:

Հայ բառարանագրության պատմության մեջ հոմանիշների առաջին ձեռագիր բառարանը թվագրվում է XII դարով. դա «Հանդես բանաստեղծաց փառալուծաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» բառարանն է, որում ընդգրկվել է շուրջ 160 բառահոդված. բերվում են, ինչպես երևում է վերնագրից, ոչ միայն բանաստեղծական, այլև բարբառային, ժողովրդավոսակցական հոմանիշներ⁴:

Հոմանիշներ պարունակող հաջորդ բառարանն է Աբանուս Տիրոյանի «Հանրագրությունը» (Վենետիկ, 1907), որը, ըստ Հր.Աճառյանի, «... պարունակում է հայերեն հոմանիշների ճոխ բառարան»⁵:

Առաջին բառարանագիրը, որի բուն նպատակն է եղել կազմել հայերենի հոմանիշ բառերի բառարան, Հովհ. Գալստյանն է («Բառարան զանձարան հայերեն լեզուի», Գանիթ, 1938):

Հայերենի հոմանիշների առավել ընդգրկման բառարան է Ա.Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանը» (Երևան, 1967), որը պարունակում է 83000 բառ և դարձվածաբանական միավոր, որոնք արտացոլում են արդի հայերեն գրական լեզվի բոլոր շերտերի՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի, գրաբարի, միջին հայերենի և բարբառների հոմանիշային իրադրությունները:

2006 թ. քրատարակվեց Ռ.Ղազարյանի «Գրաբարի հոմանիշների բառարանը», որում տեղ են գտել V-XI դարերի հայ ինքնուրույն և քարգնանական երկերում գործածված հոմանիշ բառերը: Նյութը քաղվել է, ինչպես նշում է հեղինակը, «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (Վենետիկ, 1836-37 թթ.) և իր «Գրաբարի բառարան» (2000-2004 թթ.) բառարաններից:

«Լերը ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայ բառարանագրության մեջ կատարվել է բավական մեծ հավաքական աշխատանք՝ հայերենի զարգացման տարբեր շրջանների բառասլաշարից հոմանիշների ընտրության, համակարգման, հոմանիշների բացատրության (տե՛ս Ա.Մուրխասյան «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան», Երևան, 2003 թ.), ուղղությանը:

Բառագիտության հարցերին նվիրված հետազոտություններում (Էդ.Աղսյան, Ա.Մուրվալյան, Ա.Մուրխասյան և ուրիշներ) հոմանիշներին անդրադարձել են՝ նպատակ ունենալով նշել նրանց առաջացման աղբյուրները՝ լեզվի էին և նոր շրջանի բառեր, գրական և բարբառային, արևելահայ և արևմտահայ տարբերակներ, զգացական և վերաբերմունքային տարբերություններ և այլն:

Հոմանիշներին վերաբերող դիսկուսիաներ են հանդիպում ռուսարանական ուսումնասիրությունների մեջ, որոնցում հատկապես ուշադրությունը սենտիմոն է այս կամ այն հեղինակի բառընտրության նպատակներին ու խնդիրներին:

Հայտնի է, որ հոմանիշները իմաստային մերձավորության կամ մոյ-նության հիմքի վրա առանձնացվող բառաշարքեր են, որոնց մեջ կարող են ընդգրկվել բավական մեծ թվով բառեր՝ հաճախ այդ շարքերի առաջին և եզրային օրինակների միջև եղած իմաստային նշանակալի տարբերություններով: Առանձնացվելով իմաստային մերձավորության հիմքի վրա՝ հոմանիշների գործածության մեջ ընդգծվում, հատուկ կարևորություն են տրվում նրանց իմաստային նրբերանգների տարբերությունը, ինչպես նաև կապակցելիությանը, զուգակցելիությանը լեզվական այլ միավորների հետ:

Ստացվում է այնպես, որ հոմանիշային շարքերի առանձնացման ժամանակ ուշադրություն է դարձվում մերձավոր կամ մոյն իմաստների արտահայտությանը, իսկ այդ շարքերի մեջ մտնող առանձին հոմանիշների քննության ժամանակ առաջին պլան են մղվում նրանց արտահայտած իմաստների, ինչպես նաև գործածության, կապակցելիության տարբերությունները:

Հոմանիշների ուսումնասիրություն կարելի է կատարել՝ նկատի ունենալով նաև նրանց բառակազմական առանձնահատկությունները, իմաստային տարբերությունների կամ մերձավորության խնդիրները պայմանավորելով բառակազմական տարբեր ձևայինների առկայությամբ (հմտ. Խզար - գորեղ - գորավոր, տկուր - անկուր - ասլիկուր, գունեղ - գունավոր - գույնգույն, դժպտտեհ - անպտտեհ, դժբախտ - ասպրախտ և այլն):

Հոմանիշությունը հատուկ է եղել նաև Խ.-Ն. լեզվին. այդ են վկայում Խ.-Ն. լեզուներում պահպանված մեծաթիվ հոմանիշ արմատները, որոնք ամփոփված են Կ.Դ.Բաքի հնդեվրոպական լեզուների հոմանիշների բառարանում⁶, որը այդ կարգի միակ, բայց ոչ լիակատար բառարանն է:

Հին հայերենի բայական հոմանիշ արմատներին կարելի է անդրադառնալ նաև այլ տեսանկյունից՝ քննության առնելով այն բայերը, որոնք ուղեկցվում են բառակազմական տարբերի՝ նախդիրների, ածականների տարբերություններով, ինչպես և ձայնդարձի տարբեր ասախճաններով:

Այստեղ կանդաղադանանք հին հայերենի այն հոմանիշ բայերին, որոնց սրմատական ձևերին զուգահեռ առկա են նաև ստորեր նախամասնիկներով ստորերականներ, ստորերականներ, որոնք հաճախ ուղեկցվում են իմաստային ստորերություններով:

Հին հայերենում կան բավական մեծ թվով բայեր, որոնց սլարգ սրմատական ձևերի կողքին գոյություն ունեն գ-, յ-, ընդ- նախամասնիկներով ձևերը: Հատկապես մեծաթանուկ են գ-ով բայերը (սկսանել - զսկսանել, այրել - զայրումալ, արմանալ - զարմանալ, արդել - (յարդարել) - զարդարել, անցանել - զանցանել, արկանել - զարկանել, աչաղել - զաչաղել, եռալ - զեռալ, իջանել - զիջանել և այլն): Չ-ով սկսվող հ.-ե. ծագման սրմատներ հայերենում չկան, երև գ-ն նախամասնիկ չէ: Չ- նախամասնիկով բայերը կարելի է բաժանել երկու խմբի. մի խումբ են կազմում այն բայերը, որոնց գ-ով ձևերը սրմատականներից տարբերվում են սաստկական իմաստի արտահայտությամբ: Երկրորդ խմբի բայերի առանց գ-ի ձևերի բացակայությունը հնարավորություն չի ընձևում որոշելու նրա բերած իմաստային նրբերանգը:

Առաջին խմբի բայերից է *զայրանալ* բայը. այն կազմվել է հ.-ե. ծագման *այրել* բայից գ- նախամասնիկով:

Այրել բայը հանգում է հ.-ե. **āl(e)r*- «կրակ» նախածին⁸: Այս սրմատը վկայված է նաև զենդերենում՝ **ātarš* «կրակ», լատ. *āter*, ումբր. *atru* «սև», հինդլ. *ātharvan*- «կրակապաշտ քահանա»: Հայերենում գոյականական իմաստը պահպանված չէ: Ինչպես նշում է Հր.Աճառյանը, *այր* սլարգ սրմատը «*հուր* բառի մրցությամբ կորած է»⁹:

Այրել արմատից գ-ի հավելումով կազմվել է *զայրանալ* բայը, որը նախապես նշանակել է «սուրանալ, բորբոքվել», իսկ հետագայում փոխաբերաբար՝ «սաստիկ բարկանալ»¹⁰:

Այն, որ *կրակ* նշանակությամբ սրմատներից կտրուղ են ծագել *զայրանալ*, *զայրույթ* նշանակությամբ բառեր, հաստատվում է նաև հ.-ե. այլ լեզուներում վկայված իմաստային զարգացումներով: Հ.-ե. **pur*- սրմատից (այն հայերենում արտացոլված է *հուր* «կրակ» նշանակությամբ, և որից բայսրմատի կրկնությամբ առաջացել է հայերեն *կրահրել* «բորբոքել, դրդել» իմաստով բայը) ծագել են լատ. *formāx*, *furnāx* «փուռարան», *furo*, *ere* «զայրումալ, մոլեգներ», *furore* «զայրույթ, կատաղություն», ինչպես նաև ֆր. *feu*- «կրակ» և *fureur* «զայրույթ, կատաղություն» բառերը:

Կտրելի է հիշատակել նաև հայ. *բարկ* → *բարկանալ* իմաստային անցումը:

Իմաստային մման զարգացումներ են նկատվում արդեն - զարդարեն, եռալ - զեռալ, իջանել - զիջանել և այլ բայերի մեջ:

Հետաքրքրական են ընդ- նախդիրով կազմված բայերի իմաստային տարբերությունները: Անդրադառնանք դրանցից մեկին: Հայերեն *կուլ* սլարգ սրմատը, որը հանգում է հ.-ե. **gʷel*- նախածին, գրաբարում պահպանված չէ (հայերեն բարբառներում այն առկա է «կոկորդ» իմաստով): *Կուլ տալ*, *կրանել* → *կոկորդ* իմաստային անցումները արտացոլված են նաև հ.-ե. այլ

լեզուներում. հմմտ. լատ. *gula* «կոկորդ», *gultio*, *-ire* «կուլ տալ», լուս. *głotać*, *głotok*, *głotka* և այլն: *Կլանել* բայի խոնարհման հարսցույցում պահպանված *եկուլ* ձևում վկայված է արմատական ձայնավորը: Արմատի ընդ-նախդիրով ձևերում՝ *ընկլնուլ*, *ընկղմել*, *կուլ* արմատը հանդես է գալիս չդ լծորդ ենչյուններով. այս տարբերակները դրսևորում են որոշակի իմաստային տարբերություններ: «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» I հատորում (էջ 1101) *կլնում* բառստեղծում բերվում են *ընկլնուլ* և *ընկղմել* բայերի իմաստները. առաջինը բացատրվում է «զեղեալն 'ի բերան ... վայրարերկ ընդ կոկորդն որպես զումպ ջրոյ», իսկ *ընկղմել*-ը՝ «խորստույզ տունել, անհետ առնել»:

Հայերենի հոմանիշների իմաստային նման տեղաշարժերը զուգահեռներ ունեն հ.-ե. մյուս լեզուներում: Այսպիսի ընդհանրությունները վկայում են հ.-ե. լեզուներին բնորոշ տիպաբանական համընկնումների (ունիվերսալիտետների) առկայությունը լեզուների ոչ միայն կառուցվածքային, այլև իմաստային զարգացումների մեջ:

1. Տե՛ս Գ.Բ.Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ.1, Երևան, 1960, էջ 14-15:

² Նույն տեղում, էջ 18:

³ Նույն տեղում, էջ 30:

4. Տե՛ս Գ.Կ.Գասպարյան, Հայ բառարանագիտության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 33-34:

⁵ Տե՛ս Հր.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Երևան, 1971, էջ 7:

6. Buck C.D. A Dictionary of selected Synonyms in the principal Indo-European languages, Chicago-London, 1949.

7. Նույն արմատից տարբեր նախամասնիկներով հոմանիշ բայերի կազմության եղանակը շատ գործում է ուսերենում. այսպիսի հոմանիշ բայերի ռառմնասիրությանը նվիրվել են առանձին աշխատություններ (տե՛ս Аминова А.А. Глагольные синонимы русского языка, Казань, 1988):

8. Pokorny J., Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, Bern-München, 1959-19694

р. 69.

9. Հր.Աճառյան, ՀԱԲ, հ. I, 1971, էջ 175:

10. Նույն տեղում:

Ինտերֆեյսը ԷՀՄ-ն ցուցասարքին միացնող հաղորդակցության (նաև ցուցասարքերի) համակարգ¹ է, որի լեզուն մեր հանրապետության պատկան մարմինները դարձրել են հայերեն ու գցելով համացանց՝ հանձնել օգտվողների լայն շրջաններին: Ի՞նչ է այն ներկայացնում:

Նշենք, որ ցանկացած մասնագիտական բնագավառ, քրպես գոյության սլարտադիր սլայման, տերմինների մշակված, հղված համակարգով է ներկայանում. վերջինս, ինչպես իմաստային, այնպես էլ կառուցվածքային տեսակետներից ունի իր առանձնահատուկ նկարագիրը: Մի դեպքում գերակայում կամ հաճախական են, ասենք, *-ում*-ով կազմված բայանունները, օրինակ՝ բեկնում, արդարացում, վավերացում, ներում, համաներում և այլն (սլարգ դարձավ, որ խոսքը իրավաբանական տերմինների մասին է), այլ դեպքում դարձյալ նույն բառակազմական մասնիկի առկայությամբ (անգգայացում, բորբոքում, ցնցում, դիակիզում և այլն) նաև *-ություն*-ով կազմությունների առկայություն՝ շնչարգելություն, ամություն, անարյունություն, անքնություն, ցրտահարություն² և այլն (այստեղ էլ, սլարգ է, խոսքը բժշկական տերմինների մասին է): Այս շարքը կարելի է շարունակել ինչպես մեր մանրամասն ուսումնասիրած տնտեսագիտական, այնպես էլ երաժշտական, ճարտարապետաշինարարական ու այլ բնագավառների տերմիններով:

Գրանցից ամեն մեկը խիստ կարգավորված է թե՛ իմաստային, թե՛ կառուցվածքային տեսակետից, ու հետագա համալրումները կատարվում են լեզվական համաարտասխան կադասլարներով:

Հարցը բոլորովին այլ է մեր այս ուսումնասիրության բնագավառում՝ ինֆորմատիկայի տերմինահամակարգում:

Microsoft ընկերությունն ու նրա հայկական գրասենյակի ղեկավար Գրիգոր Բարսեղյանը համապատասխան սլայմանավորվածությամբ համաձայնության են եկել Հայաստանում իրականացնել Windows-ի հայկական տարբերակը, որը հայկական շուկայում կհայտնվի ընթացիկ տարվա ամսանը, իսկ Microsoft Office 2007-ը՝ մինչև տարեվերջ³:

Իսկ առայժմ մենք ունենք ցանցում գցված այսպիսի հայերեն. աշխատանքն սկսում ենք մեկնարկել պատահանից, որը սլարունակում է

1. Ծրագրի մատչումը և լույսայնները. սրա գործառույթն է՝ «Անտրում է որոշակի գործունությունների (օրինակ՝ Ոստայնի զննման կամ էմսկների (հավանաբար՝ նամակների՝ U.S.) ուղարկման) համար լույսայն ծրագրեր, որոնք մաաչելի են Մեկնարկային ցանցից, սեղանից և այլ սեղադրություններից»:

2. Պիտույքներ՝

- ա) բուսական, որը ստեղծում և խմբագրում է բարդ ձևաչափով գրվածքային փաստաթղթերը
- բ) համաժամել. սա արդյունքում է անցիմ խմբագրած նյութերի, օրինակ՝ փաստաթղթերի, օրացույցերի, էլեկտրոնային ուղերձների ցանցային պատճենները
- գ) հետախույզ-ը ցուցադրում է համակարգչի նիշերը և պանակները
- դ) հրամանի հուշակ-ը կատարում է գրվածքային (հրամանատու-դային) գործառնություններ

3. Այս համակարգում պահեստավորված նիշեր
4. Համագումագործած փաստաթղթեր (պարունակում է համակարգչի օգտվող-ների միջև համագումագործած նիշերը և պանակներ)
5. Կոշտ սկավառակավարներ
6. Սարքեր հեռացվելի պահեստով
7. Մամբանաներ. այս հաավածը ցուցադրում է չափ, նիշի տիպ և այլ տեղեկույթ՝ ընտրված միայնի մասին
8. Տեղափոխում է ընտրված միայնները ձեր ընտրված տեղը:
9. Ընդգծված «տեղմիները», «տեղմիային կապակցություններն» ու «նախադասությունները» հիմնականում հրահանգներ են. քվեր ոչ մեծ մի ընտրանի՝ ինտերֆեյսի լեզվի մասին պատկերացում կազմելու համար՝

մեկնարկել	փչով	բաշել պանակը
տեղեկույթ	արդյունքներ	հրչի և տեսակցիկի մոգ
մատչում	միայն	սարքերի պատկերակներ
լույսայն	միացքներ	ուժգնություն կառավար
գործունություն	հրամանի հուշակ	սկավառակի սպառնաճառիչ
ոստայն	ընտրված միայն	վեպերի դիտակ
հետախույզ	բարդ ձևաչափով	գրվածքային փաստաթղթեր
ուղարկել	կոշտ սկավառակավար	
տեղադրություններ	անցիմ խմբագրած նյութեր	
համաժամել	համագումագործած նիշեր և պանակներ	
նիշ	սարքեր հեռացվելի պահեստով	
պանակ	գրվածքային (հրամանատուդային) գործառնություն	
դիտել համակարգի տեղեկույթը		
ուղարկում և ստանում է էլ-փոստ և լուրախմբի ուղերձներ		

Ակամայից հիշում ես Հովհաննես Հովհաննիսյանի՝ իր ժամանակին զայրույթով գրած հետևյալ տողերը. «Շատ անգամ հայերեն գրածը, եթե ուսերենից է բարգմանած, պիտի նորից ուսերենի շուտ տաս, որ հասկանաս, քե ինչ է ուզում ասել գրողը»⁴:

Մեր պարագայում պիտի անգլերենի շուտ տալ, նախ՝ հասկանալու տերմինների իմաստը, և սույլ՝ քննելու դրանց կառուցվածքը: Ինչևէ, այս՝ երեք տասնյակի հասնող տերմինները ըստ կառուցվածքի այսպիսին են՝

անորոշ դերբայով արտահայտվածներ՝ արդյունքներ, մեկնարկել, ուղարկել, համաժամել, չեղարկել, դուրս գրվել, տեղակայել, նլրիել (կամ նաև որոնել, դիտել, հավելել, հեռացնել և այլ՝ կամոնավոր ու տեղին բառու-

գործածություններ, որոնց քիվը փաթր է). սրանք՝ -ել-ով կազմությունները, օրինակափ են ճշգրիտ գիտությունների համար (հիշենք մաթեմատիկական՝ ապացուցել, սորտածել, զուսարել, հանել, դուրս բերել ու հազարավոր այլ տերմինները),

-ում -գոյականակերտ սծանցով կազմվածներ՝ աջակցում, կապակցում, համօգտագործում, ընտելացում, մատչում,

-ույթ-ով՝ տեղեկույթ, միույթ,

-ուրյուն-ով՝ գործունություն, տեղադրություն,

-ք-ով՝ ճիշք, միացք, տեսք և այլն, ինչպես նաև այսպիսի կազմություններ՝ կարճատ, պանակ, հուշակ, ոստայն, հետախույզ, ընտրյալներ:

-(ս)վար ածանցակերպով կազմված միակ՝ սկավառակավար տերմինը, որ այստեղ հանդես է գալիս «գործիքի» իմաստով, չկա Էդ. Ադայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»:

Ի՞նչ եզրակացության կարելի է հանգել այս ամենից:

1. Հայերեն չեն նախադասությունները ինչպես կառուցվածքի ու շարադասության, այնպես էլ իմաստային տեսակետներից (իմաս.՝ Ընտրեք այս տուփը, որպեսզի միայն դուք մատչում ունենաք, Տեղափոխում է ընտրված միությունը ձեր ընտրված տեղը, Առկա միացքների ցուցակը դիտելու համար կտաացրեք այստեղ, Ուղարկում և ստանում է էլ-փոստ և լուրսվամբի ուղերձներ, Այս խնդիրները գործադրվում են ընտրված ճիշքերին ու պահակներին, Ցուցադրում է ճիշքեր, պահակներ, ծրագրի կարճատներ և միություններ սեղանի վրա և այլն):

2. Առկա են սխալ բառագործածություններ, օրինակ՝ արդիացնել-ը Էդ. Ադայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» ներկայացված է՝ տե՛ս արդիականացնել հսնճնորարականով, մատչում-ը, որ մատչելի, հասանելի դարձնելն է այս պարագայում և առհասարակ, կարելի էր ավելի խելամիտ բառային միավորով ներկայացնել, լուրսխումբ-ը, որ ըստ երևույթին լուրերի խումբն է, նույնպես բառակազմական ճիշտ կադապարով պիտի կիրառվեր և այլն:

3. Ածանցավոր ոչ ճիշտ կազմությունների գործածության օրինակներ. սկավառակավար-ը -(ս)վար ածանցակերպով կազմված միակ՝ ոչ անձ ցույց տվող տերմինն է ըստ «Հայոց լեզվի հանգաբառարանի» տվյալների⁵. քուքր առկա կազմությունները՝ ապարատավար, մեքենավար, վագոնավար, կամուկավար, հաղորդավար և այլն՝ գործող անձներ են:

4. Եվ վերջինը, բայց ոչ երկրորդականը. մտահոգությունն է (ինչը դրդեց գրելու այս մասին), քե որքան անտարբեր պետք է լինել մայրենի լեզվի, անպատասխանատու՝ նրանում ներդրվող նոր տերմինաբանակարգի նկատմամբ, որ առանց որևէ իրավասու կազմակերպության կամ մասնագետի հետ խորհրդակցելու՝ համացանցում տեղադրելը այսպիսի, մեղմ ասած, անհեթեթությունը:

Ավելին, Microsoft ընկերությունը Հայաստանում կյանքի է կոչելու իր հիմնական ծրագրերը, որոնցից սուսջնայինն ու առաջնակարգը այսպիսի հայերենն արդեն տեղադրած (ինատուլյացիա արած) համակարգիչներով

դպրոցներն ու համալսարաններն (ամբողջ կրթական ոլորտը) մայսի 1-ին և, որպեսզի բոլոր ուսանողներն ու դասավանդողները Microsoft-ի ծրագրերից անվճար օգտվելու հնարավորություն ունենան⁶:

¹ Տե՛ս Ռուս-հայերեն սլովիտեխնիկական բառարան, Եր., 1988, էջ 192:

² Օրինակները քաղված են Արևմտահայ աշխարհաբանի եզրաբանական խորհրդի հրատարակած Ուղեցույցներից, Ֆրանսիա, 2002:

³ Նյութերը քաղված են համացանցից:

⁴ Տեքմիաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Եր., 2006, էջ 15:

⁵ Հայոց լեզվի հանգաբառարան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ, Եր., 1976, էջ 537–538:

⁶ Նյութերը քաղված են համացանցից:

Ռաբերա Ուռուտյան
ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Նոր գիտական ուղղությունների պատմությունը քննելիս դժվար չէ նկատել, որ դրանք հիմնականում սաղմնավորվել են ոչ քաղաքին գիտական օջախներում: Բացառություն չէ նաև լեզվաբանական նորագույն ուղղությունների հիմնադրամբ Հայաստանում: Այն XX դ. 60-ական թվականներին տեղի է ունեցել ՀՀ ԳԱԱ ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման ինստիտուտում, իսկ հետագայում աշխատանքները շարունակվել են ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում: Ակադ. Ջախուկյանի կողմից լեզվաբանական գործընթացների ճշգրիտ վերլուծության և օբյեկտիվ գնահատման շնորհիվ այստեղ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին այդ ուղղությունների զարգացման համար:

Ներկայացնելով XX դարում լեզվաբանության զարգացման ընթացքը՝ Գ.Ջախուկյանը նշում է [Ջախուկյան 1978, էջ 68-69], որ համակարգային-օպերացիոնալ լեզվաբանության ձևավորման մեջ կարելի է առանձնացնել կրիսիցիզմի (XX դ. I քառորդ), տակաոմիզմի (XX դ. II քառորդ) և դինամիզմի (գեներատիվիզմի) (XX դ. III քառորդ) փուլերը, և եթե երկրորդ փուլում հետազոտողները ձգտում էին ստանալ լեզվի օբյեկտիվ և սպառիչ նկարագրություն, իրականացնել բուն լեզվաբանության և այլ գիտակարգերի ճշգրիտ սահմանափակում, ստեղծել բոլոր լեզուների համար նկարագրության ընդհանուր սկզբունքներ, բացահայտել լեզվի կառուցվածքի՝ որպես որոշակի ստորակարգության, և նրա տարրերի բաշխումը, ապա երրորդ փուլում առաջին սլլան է քաշվում լեզվական համակարգի դինամիկ ուսումնասիրությունը, առաջնային է համարվում լեզվի մեխանիզմի կադապտումը, ընդհանուր հատկանիշների համակարգումը և լեզուների զարգացման դիստրիբյուցիոն որոշ իզոլյակային կառուցվածքի դրսևորումներ (տարբերակներ): Միաժամանակ նա ընդունում էր, որ լեզվաբանության կիրառական ուղղությունները լեզվի տեսության զարգացման ու խորացման աղբյուրներից են, որոնք դարձել են տարբեր գիտությունների փոխգործունեության և փոխադարձ հարստացման դաշտ: Իբրև ապացույց՝ կարելի է նշել հաջորդականությունների ձևային փոխակերպումների տեսությունը, որ լեզվաբանության մեջ հայտնի է որպես սերող և փոխակերպական քերականություն: Այն սաղմնավորվել է դիսկրետ մաթեմատիկայի բնագավառում, այնուհետև լայնորեն օգտագործվել հաշվադական տեխնիկայի ու ծրագրավորման բնագավառներում, իսկ նրա առանձին մասնավոր տար-

բերականեր հաջողությամբ կիրառվում են բնական լեզուներով տրված տվյալների վերամշակման համար:

Լեզուն՝ իբրև երևույթ, կազմակերպված է որոշակի ձևով, և նրա ցանկացած արտահայտություն ենթարկվում է որոշակի կանոնների, որոնք տարածվում են ոչ միայն առանձին տարրերի, այլև նրանց համալսման վրա: Հարկ է նշել նաև, որ, ի թիվս այլ գործոնների, լեզվաբանական տեսությունը բարդանում է նաև նրանով, որ լեզվական կառուցվածքներում տալիս ընդհանուր հասկանիշներից ոչ մեկը սլարառադիք չի համարվում, բունի որ նրանք ունեն հավանական բնութագրեր:

Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունվում է լեզվական միավորների և նրանց հասկանիշների դասակարգման ու նկարագրության երեք մակարդակ՝ ձևական, իմաստային և հարաբերակցային: Առաջին աստիճանում քննություն առարկան ձևն է (արտահայտության պլանը), երբ սահմանվում է ուղղություն չի դարձվում իմաստային կողմին, և ձևի ուսումնասիրությունը կարծես դառնում է ինքնանպատակ: Երկրորդ աստիճանում քննության հիմնական առարկան իմաստն է, իսկ երրորդ աստիճանում՝ լեզվական միավորների միջև առկա հարաբերակցային հարաբերությունները:

Գիտագործնական աշխատանքներում և լեզվի ձևային նկարագրություն հասկացությունները:

Լեզվի ձևայնացում նշանակում է որևէ բնական լեզու նկարագրելու համար նրա հիմքի վրա ստեղծել մի ձևային լեզու: Փորձը ցույց տվեց, որ այդ եղանակով ստեղծված ցանկացած նկարագրող ձևային լեզվում առաջ են գալիս նույնախի, գույն և ավելի շատ բարդություններ, ինչպիսիք նկարագրվող բնական լեզվում: Հարկ է նշել, որ XX դարի կեսերին ք.գ.դ. Վ.Գրիգորյանի գլխավորությամբ ձևաբանության բնագավառում կատարվող աշխատանքները ընթանում էին ռուսերենի և հայերենի ձևայնացման ուղիով:

Լեզվի ձևային նկարագրությունը ենթադրում է մարեմատիկական մեթոդների և կադաստրների կիրառությունը լեզվական (այլև լեզվաբանական) միավորների և երևույթների նկարագրության համար:

Վերցնենք, օրինակ, մի այնպիսի լեզվական միավոր, ինչպիսին բառն է: Մասնագիտական գրականության մեջ տրվում է բառի 300-ից ավելի սահմանում [Шмелев]: Իբրև բառի սլարգագույն սահմանում օգտագործվում է, այսպես կոչված, համակարգչային սահմանումը՝ բառը տողում բացատից բացատ ձգվող տառակապակցությունն է: Միանգամայն սլարգ է, որ այս սահմանումը գուրկ է լեզվաբանական հիմքից: Բերենք մի երկու սահմանում ևս:

Պ.Կուրցեցովը բառը սահմանում է այսպես. այն հնչյունական հաջորդականությունը, որը կարող է սահմանավարկվել ցանկացած տեղադրությամբ դադարներով, առնվազն մեկ ինքնուրույն բառ սլարմունակող հնչյունական

հաջորդականությունն է: Այս եղանակով որոշված հնչյունական հաջորդականությունը, որի ներսում չի կարող գետեղվել մի ուրիշ հնչյունական հաջորդականություն, ստանձին, ինքնություն բառ է [Кузнецов]:

Ակադ. Է.Ադայանը գտնում է, որ բառ կարող է կոչվել այն հնչյունը կամ հնչյունախումբը, որն ունի կոնկրետացած իմաստ և անկախ գոյություն ու գործածություն [Ադայան]: Հետագայում «հնչյուն», «հնչյունախումբ» և «կոնկրետացած իմաստ» բառերը փոխարինվեցին «հնչույթ», «հնչույթախումբ» և «բառային իմաստ» բառերով, և ստացվեց բառի ավելի ընդհանուր սահմանում, որը, ինչպես պնդում է Է.Ադայանը, լրովին բնորոշում է հայերենի բառը: Մեյեն պնդում է, որ բառը այն հնչույթախումբն է, որը ենթարկվում է քերականական մշակման և այլն, և այլն: Այսօր, կախված նախագծվող համակարգին ներկայացվող պահանջներից, հիմք է ընդունվում բառի այս կամ այն սահմանումը: Նույն բանը կարելի է պնդել լեզվական այլ միավորների վերաբերյալ:

Ինչպես գիտության ցանկացած մոր ձևավորվող բնագավառ, այնպես էլ կառուցվածքային լեզվաբանությունը զերծ չմնաց անհաջողություններից: Կառուցվածքային լեզվաբանության անհաջողությունների պատճառներից մեկը ստացված գիտական արդյունքների չիմնավորված գերազանցատուն էր: Հաճախ մասնակի լուծումները ընդհանրացվում էին ողջ համակարգի համար՝ առաջարկվող մեթոդները դիտելով որպես լեզվի գիտական ընկալման միակ ընդունելի եղանակ, որ բացառում է լեզվի նկարագրության այլ մեթոդների գոյությունը:

Այդ ընդհանուր մտայնությունն իր արձագանքը գտավ նաև հայ լեզվաբանության մեջ:

Այսպես, Է.Ադայանը գրում է, թե լեզվի կառուցվածքային վերլուծությունը, օրինակ, լիովին արդարացրել է իրեն ինչպես լեզվի համաժամանակյա, այնպես էլ պատմական ուսումնասիրության բնագավառում: Դա մի մեթոդ է, որը հնարավորություն է տալիս առանց հակասությունների (ընդգծումը՝ Ռ.Ռ.), սալախյ վերլուծել լեզվական միավորները և ստանալ օբյեկտիվաբեն ճշգրիտ արդյունքներ, իսկ սա մեծ նվաճում է լեզվաբանության համար: Եթե հավելենք նաև Ռ.Իշխանյանի այն պնդումը, թե սեպա է խոստովել հոլովների իմաստային բնորոշումներից, որոնց անհրաժեշտությունը հսկիվ թե զգացվի հոլովների ձևաբանական ստույգ նկարագրությունների դեպքում, և քերականմենից ավելի նախատակահարմար է հոլովները բնութագրել ըստ հոլովանիշ կամ հոլովակերտ քերայքներին և հետո փարկել յուրաքանչյուր հոլովի շարահյուսական կիրառությունները, սալա պարզ կդուռնա, թե ինչպիսի գնահատումների էր արժանանում կառուցվածքային լեզվաբանությունը մեզանում:

Ակսյոյ. Գ.Ջահուկյանը, ինչպէս լեզվաբանության մյուս բնագավառներում, այստեղ ևս գրավում է հավասարակշիւ դիրք: Նախ՝ նա ժխտում էր լեզվի անհակասական նկարագրության հնարավորությունը՝ նույն լեզվական համակարգի ստեղծման մասին դեպքում, այնուհետև՝ զանազան լր, որ համընդհանուր ուղղությունը այնտեղ է բնութագրվի իբրև սուբստանցիոնալ մոտեցում, որը, ի հակադրություն կառուցվածքային մոտեցման, նախատեսուողոված է ոչ միայն նկարագրելու, այլև, ելնելով լեզվաբանական համակարգերի կառուցման միասնական սկզբունքներից, մեկնաբանելու այն ոչ իբրև ներկայի համակարգ, այլ իրականության արտապատկերում, որն ըմբռնելի կլինի, եթե կառուցվի աշխարհընկալման ընդհանուր տեսությունը և կիրառվի լեզվի՝ որպէս նրա դրսևորումներից մեկի նկատմամբ: Այս մոտեցումն ունեցավ իր արձագանքը, և որպէս օրինակ նշենք առդերիս հեղինակի «Ժամանակի լեզվաբանական հայեցակետը» աշխատանքը [Уртыян]:

Ձևային նկարագրության դասական օրինակ է Բ.Գ.Պ. Լ.Հովսեփյանի «Գրարարի բառակազմություն» աշխատությունը:

Ձևաբանական երևույթների նկարագրության մեջ կարևոր ներդրում էր ակսյոյ. Գ.Ջահուկյանի կողմից զրո մասնիկի գաղափարի զարգացումը, որի փորձերն արվել էին դեռևս անցյալ դարի 60-ական թվականներին [Գ.Ջահուկյան, 1967]: Այն իր հետագա ծավալումն ստացավ 1974 թ. հրատարակած «Հայոց լեզվի տեսության հիմունքները» մենագրության մեջ: «Չոր մասնիկը կարող է միաստմանակ հակադրվել մի բանի մասնիկի: Այս դեպքում կունենանք յուրաքանչյուր մասնիկին հակադրվող զրո մասնիկ՝ բաղադր-ներ-ի-ն – բաղադր +0+0+0» [Ջահուկյան 1974]: Այս դրույքը հիմք հանդիսացավ ժամանակակից հայերենի անվանական և բայական բառափոխումների ձևային նկարագրության համար:

ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտն ամփոփում է մնացել լեզվական միավորների վիճակագրական բնութագրերի վերլուծությունների հետ կապված խնդիրներից, որոնց վճռման մեջ մեծ ներդրում ունեն Բ.Գ.Պ. Ա.Սարգսյանը, Բ.Գ.Պ. Բ.Ղազարյանը: Բ.Գ.Պ. Օ.Խաչատրյանի աշխատակցությամբ փորձել ենք պարզել Մ.Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկի մի բանի քանակական բնութագրեր: Ստացված արդյունքները ցույց տվեցին, որ երկը արժանի է ավելի խոր և համակողմանի քննության:

Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունվում է քերականությունների երեք տիպ՝ նկարագրական, տառիկ և դիմամիկ: Նկարագրական քերականության մեջ լեզուն նկարագրվում է առանց ձևերի հատուկ ընտրության: Տառաիկ քերականության մեջ լեզուն դիմավում է որպէս տառաիկ կառուցվածք: Մերոք քերականությունը սովորաբար դիմամիկ քերականություն է:

Բերենք սերտոյ քերականության մի տարբերակ:

Արտածումը (դեղուկցիւսն) լայն առումով մատածողության ձև է, երբ նոր միտքը տրամաբանական օրենքներով արտածվում է նախասլես ընտրված որոշակի տվյալների համախմբից: Մտքերի այդպիսի հաջորդականությունը կոչվում է արտածում, իսկ նրա առնձն մի բաղադրիչ՝ կամ ապացուցվող միտք, կամ արսիմա, կամ նախորդ մտքերի արամաբանական հետևանք: Նման դատողության վերջին միտքը նույնպես կոչվում է արտածում:

Եթե այս պնդումը արտահայտենք սխեմայով, ապա կատանանք հետևյալ արտահայտությունը.

$D \Rightarrow G(B).$

որտեղ

D – արտածումն է,

G – նախադրույքների համախմբն է (անվանենք քերականություն),

B – արտածման բաղադրիչներն են:

Կիրառելով $D(G.B)$ ներկայացումը լեզվի (խոսքի) կառուցվածքը նկարագրելու համար՝ կատանանք հետևյալը.

սլարբերության մակարդակում՝ սլարբերություն $\Rightarrow G_1$ (նախադասություն),
նախադասության մակարդակում՝ նախադասություն $\Rightarrow G_2$ (բառակա-
պակցություն, նախադասություն),

բառակապակցության մակարդակում՝ բառակապակցություն $\Rightarrow G_3$ (բառ,
բառակապակցություն),

բառային մակարդակում՝ բառ $\Rightarrow G_4$ (ենթաձևույթ),

ենթաձևույթային մակարդակում՝ ենթաձևույթ $\Rightarrow G_5$ (ենթահնչույթ),

ենթահնչույթային մակարդակում՝ ենթահնչույթ $\Rightarrow G_6$ (ենթահնչույթ):

Տրված D -քերականությունը լիովին համահունչ է սկսող. Գ.Ջանուկյանի այն պնդմանը, թե լեզվական առնձն մի օբյեկտ դրսևորվում է բաղկացու-
կանության հատկանիշով, որն ընդգրկում է օբյեկտների ներքին և արտաքին
կողմերը: Առնձն մի օբյեկտ կարելի է բնութագրել նրանով, թե ինչ գոյություն
ունի նրա ներքում, և ինչ՝ դրսում, այսինքն՝ ներքին հատկանիշներով ու
հարաբերություններով և արտաքին հատկանիշներով ու հարաբերություն-
ներով (Джаукян 1978, էջ 86):

Լեզվի կառուցվածքի նկարագրության ժամանակ վերին ծայրագույն
միավորը կարող ենք համարել սլարբերությունը, իսկ ստորին ծայրագույն
միավորը՝ ենթահնչույթը: Այն դրսևորում է հնչույթը՝ աճրաժանելի
ինչյունական միավորները, որոնք ծառայում են բառեր կառուցելու և նրանց
ինչյունային ձևերը տարբերակելու համար:

Պարզ է, որ եթե որպես ելակետային միավոր ընդունենք ենթահնչույթը,
ապա

ենթաձևույթ $\Rightarrow (G_5, G_6)$ (ենթահնչույթ),

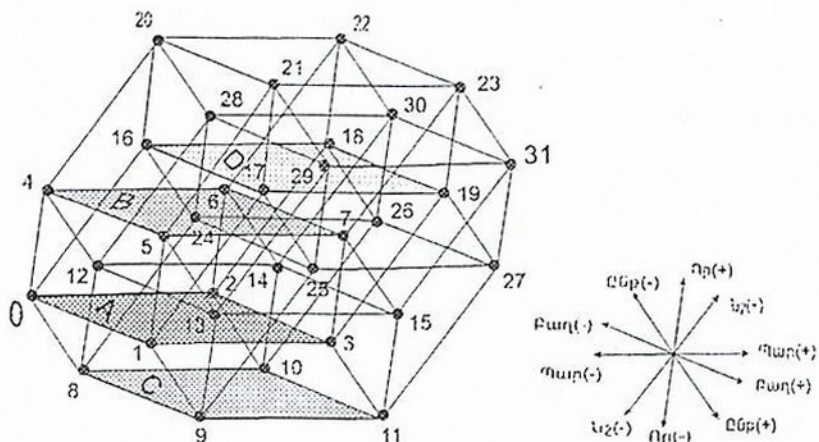
բառ $\Rightarrow (G_4, G_5, G_6)$ (ենթահնչույթ),

բառակապակցություն $\Rightarrow (G_3, G_4, G_5, G_6)$ (ենթահնչույթ),

նախադասություն $\Rightarrow (G_2, G_3, G_4, G_5, G_6)$ (ենթահնչույթ),

սյարքերություն $\Rightarrow (G_1, G_2, G_3, G_4, G_5, G_6)$ (ենթահնչույթ):

Ակադ. Գ.Ջահուկյանը, ընդհանրացնելով ձևային նկարագրությունների հետ կապված հարցերը, ընդունելով տարածական կարգերը (բաղկացուկականություն, սյարքանականություն) իբրև հիմք (երկչափ տարածություն), հավելելով ևս երկու հասկանիշ՝ որակականություն և ընթացայնություն, այնուհետև նշանայնությունը իբրև լեզվական հատկանիշ, սրբյունբում ստանում է 5-չափանի տարածություն, որտեղ նկարագրելի և լեզուն (տե՛ս գծապատկերը):

Մեկնաբանենք այն. եթե ընդունենք նշանայնություն, ընթացայնություն և որակականություն հատկանիշների բացակայությունը, ապա կստանանք A ուղղունկյունը, որի զագաքները համապատասխանում են տեղ (0), չափ (1), կարգ (2) և քիմ (3) հասկացություններին, որոնք բնութագրում են տարածության կարգերը: Այժմ տարածության հասկացությանը համապատասխանող A հարթությունը պրոյեկտենք որակականության հատկանիշի առանցքով: Մենք կստանանք մի նոր հարթություն (B), որը ներկայացնում է նյութականություն կարգերը՝ ուղղություն (4), ձև (5), կախում (6), կազմ (7): Այլ կերպ ասած՝ եթե տրված համակարգը փոխակերպենք

այնպես, որ տարածության հասկացության կարգերի համար առկայանան որակականություն հատկանիշը, ապա *տեղ* հասկացությունը կվերածվի *ուղղություն* հասկացության, *չափը՝ ձևի, կարգը՝ կախման, քիվը՝ կազմի*:

Այս բոլոր կարգերի համար ընդհանուր է Ընթացայնություն (Վիճակայնություն) հատկանիշի բացակայությունը: Եթե առկայացնենք Ընթացայնություն հատկանիշը, ապա կստանանք ևս 8 կարգ՝ *Նպատակ(ակետ), Ժամանակ, Եղանակ (Վիճակաձև), Տեղություն, Պատճառականություն, Ընթացք, Վիճակակազմ, Բազմսպառնկություն*:

Այս բոլոր 16 կարգերը բնութագրվում են Նշանայնության հատկանիշի բացակայությամբ: Եթե ավելացնենք նաև այդ, ապա կարող ենք ուղղեն ներկայացնել մարդու հոգեկան աշխարհին վերաբերող կարգեր՝ *Նշանային ուղղության, Նշանային տեղի, Նշանային ձևի, Նշանային չափի* և այլն:

Միաժամանակ մենք պետք է համաձայնենք, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ կիրառվող նորագույն մեթոդները՝

ա) բավականին բարդ են,

բ) ունեն փորձաքարական բնույթ և կապված են հսկայական փաստական նյութի մշակման հետ,

գ) լեզվաբանից պահանջում են ճշգրիտ գիտությունների, ինչպես մաթեմատիկական վիճակագրության, մաթեմատիկական կադասյալման տարրերի խմացություն և համակարգիչների օգտագործման հմտություն:

Իբրև վերջաբան կարելի է ասել, որ մեքենական քարզմանությունը լեզվի ձևային նկարագրությունների փորձաքարն է:

Առաջին փորձը տեղի է ունեցել 30-ական թվականներին, երբ ծագումով հայ Գևորգ Արծրունին մշակեց քարզմանության մեքենան, որն օգտագործվում էր բառերի և բառակապակցությունների քարզմանությունների համար:

Երկրորդ փորձարկումը կատարվեց 70-ական թվականներին: Հայ մասնագետները արտոնագիր ստացան ուսերենից հայերեն քարզմանող մեքենայի ստեղծման համար:

Երրորդ վորձարկումը կատարվում է այսօր: Շրջանառության մեջ է դրվել UNL չհանգստացած լեզուն, որը նախատեսված է տեքստերի իմաստային քարզմանությունների: Այն հենվում է լեզվական միավորների հարաբերակցային առնչությունների վրա, որոնց արձանները մենք գտնում ենք սկադեմիկոս Գ.Ջահուկյանի վերջին աշխատանքներում [Джаукян 1999]

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աղայան Է.Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:
 Իշխանյան Ռ.Ա., Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971:
 Հովսեփյանի Լ., Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, 1987:
 Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:
 Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեղության հիմունքները, Երևան, 1974:
 Ուտույան Ռ., Լեզվի ձևային նկարագրության հետ կապված մի քանի խնդիրներ,
 «Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու», Երևան-Համաձոր,
 2005:
 Джаукян Г.Б., Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978:
 Джаукян Г.Б., Универсальная теория языка, Москва, 1999:
 Кузнецов П.С., Опыт формального определения слова, "Вопросы языко-
 знания", 1964, 5.
 Урутян Р. Лингвистический аспект времени, в кн. "Математические
 модели в лингвистике", Ереван, 1988.
 Шмелев Д.Н., Проблемы семантического анализа лексики, М., "Наука",
 1973.

Տիեզերքի ատարկաներն ու երևույթները մարդու զգայարանների միջոցով արտացոլվում են նրա ուղեղում՝ ստեղծելով աշխարհի պատկերը: Սակայն կարծել, քե իրականության արամաբանական արտացոլումը վերարտադրում է աշխարհի քեկուզ և հարսերականներն ամբողջական պատկերը, փաստորեն կնշանակեր արքասուցնել իրականության պատկերը: Իրականում աշխարհի արամաբանական կադասարքումը անստանալեղներն և հաստատապես ենթադրում է լեզվական պատկերը, որը երբեմն համընկնում է նրա հետ, երբեմն էլ հակասում՝ մեծ մասամբ նրա համեմատությամբ հանդես գալով ինչ-որ չափով տեղաշարժված¹:

Այս կասարկությամբ ակադ. Գ. Ջահուկյանը գրում է. « Համընդհանուր լեզվաբանական կադասարքի կառուցումը պետք է նպաստակառուղղված լինի ոչ միայն նկարագրելու, այլև, եղնելով լեզվաբանական համակարգերի կառուցման միասնական սկզբունքներից, մեկնաբանելու այն ոչ իբրև ներփակ համակարգ, այլ իրականության արտապատկերում, որն ըմբռնելի կլինի, եթե կառուցվի աշխարհընկալման ընդհանուր տեսությամբ և կիրառվի լեզվի՝ որպես նրա դրսևորումներից մեկի նկատմամբ»²:

Գույները, իբրև իրականության մեջ առկա օբյեկտներ, նշանայնության հասկանիշով արտապատկերվում են լեզվում, այդ պատկերը տարբեր լեզուներում տարբեր նշանակումներ կարող է ստանալ:

Իբրև օբյեկտ քերենք ծիածանի գույների անվանումները, որոնք, ի տարբերություն հայերենի և ռուսերենի, անգլերենում վեցն են:

Հայերեն	Կարմիր	Նարնջագույն	Դեղին	Կանաչ	Երկնագույն	Կապույտ	Մանուշակագույն
Ռուսերեն	Красный	Оранжевый	Желтый	Зеленый	Голубой	Синий	Фиолетовый
Անգլերեն	Red	Orange	Yellow	Green	Blue		Purple

Մեր խնդիրն է զանել գունանունների համապատասխանակներ հայերենում և ռուսերենում, որը քույլ կառ պարզելու գունանունների քազմագունությունը և դրանց քունակական կազմը նշված լեզուներում:

Ջանի որ լույսը, նրա տարբարումումը և համադրությունը ֆիզիկական երևույթներ են, ապա ույդ բնագավառից ընդունենք մի քանի դրույթներ՝ որպես մեր եզրակացությունների հիմք:

Հայտնի է, որ մարդուն տեսանելի սպիտակ լույսը միաստարը չէ, և այն տարրալուծելիս առաջանում է մի գունավոր շերտ, որի մեջ գույները դասավորվում են ըստ ավիքային երկարությունների (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1³

Ջգացողություն (գույնը)	Ալիքի երկարություն nm $1 \text{ nm} = 10^{-9} \text{ m}$
Կարմիր	770-630
Նարնջագույն	630-590
Դեղին	590-570
Կանաչ	570-500
Երկնագույն (մով)	500-470
Կապույտ	470-435
Մանուշակագույն	435-390

Անշուշտ, գույների նման մեկնաբանումը պայմանական է, քանի որ իրականում գույների միջև սահմանագծերը հստակ չեն. առաջանում են բազմաթիվ տոներ, որոնց շնորհիվ էլ անցումը մի գույնից մյուսին հարթ է: Գործնական նպատակներով որպես հիմնական գույներ ընդունվում են կարմիրը, կանաչը և կապույտը, որոնցից համադրվում են բոլոր գույները: Ժամանակակից համակարգիչների օգնությամբ կարելի է համադրել 15625000 երանգ:

Գունային տոների բնական սանդղակը սպեկտր է, որի մեջ մշտապես պահպանվում է գույների միևնույն հաջորդումը՝ մանուշակագույնից մինչև կարմիր: Խառնելով եզրային մանուշակագույն և կարմիր գույները՝ կստանանք սպեկտրի գունային անցումներ, որոնք անվանվում են ծիրանի: Մարդու աչքը կարող է տարբերակել մոտ 180 սպեկտրային գույն, որից 30-ը բաժին է հասնում ծիրանիի երանգներին:

Օպտիկայում բացահայտվել են գույները խառնելու հետևյալ օրենքները:

- 1) Սպեկտրային գույները խառնելիս ստացվում է սպիտակ:
- 2) Միատեսակ երևացող գույների (անկախ դրանց ծագման եղանակներից) օպտիկական խառնուրդը տալիս է միևնույն արդյունքը:
- 3) Անեն մի գույնի համար կարելի է ընտրել այնպիսի մի գույն (կոչվում է լրացուցիչ գույն), որոնք խառնելիս ստացվում է սպիտակ (տե՛ս աղյուսակ 2):

4) Ոչ լրացուցիչ գույներից ստացվում են գույներ, որոնց գունային տոնը գրավում է միջանկյալ դիրք խառնվող գույների նկատմամբ (սեսս աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 2⁴

Գույն	Կարմիր	Նարնջագույն	Դեղին	Կանաչ	Լեղակագույն	Կապույտ	Մանուշակագույն
Լրացուցիչ գույն	Կապույտ-կանաչավուն	Կապույտ	Մանուշակագույն	Ծիրանի	Դեղին	Նարնջագույն	Դեղնականաչավուն

Աղյուսակ 3

	Մանուշակագույն	Լեղակեմիկապույտ	Երկնագույն	Կապույտ-կանաչավուն	Կանաչ	Կանաչավուն դեղին	Դեղին
Կարմիր	Ծիրանի	Մուգ վարդագույն	Բաց վարդագույն	Սպիտակ	Բաց դեղին	Ոսկեդեղին	Նարնջագույն
Նարնջագույն	Մուգ վարդագույն	Բաց վարդագույն	Սպիտակ	Բաց դեղին	Դեղին	Դեղին	
Դեղին	Բաց վարդագույն	Սպիտակ	Բաց կանաչ	Բաց կանաչ	Կանաչավուն դեղին		
Կանաչավուն դեղին	Սպիտակ	Բաց կանաչ	Բաց կանաչ	Կանաչ			
Կանաչ	Բաց կապույտ	Ծովակ-նագույն	Երկնավուն կանաչ				
Երկնավուն կանաչ	Ծովակ-նագույն	Ծովակ-նագույն					
Երկնագույն	Լեղակագույն կապույտ						

Հարկ ենք համարում մշել, որ անհրաժեշտ է տարբերել գույների խառնելը ներկերի խառնելուց. վերջիններս իրար խառնելով հնարավոր չէ ստանալ սպիտակ գույն:

Ահա գույների սյասպիսի բազմազանությունը ցանկանում ենք զուգադրել համապատասխան գունամուրներին հետ, որոնք ստացվում են նշված երկու լեզուների բառարաններում:

Համեմատությունը սկսենք սպեկտրի հիմնական գույները նշանակող գունամուրներին: Է.Ազոյանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» սպեկտրի համար նշվում է յոթ հիմնական գույն, սակայն նախնա-գույնի և մանուշակագույնի համար «իբրև սպեկտրի հիմնական գույն» նշումները բացակայում են: Մանուշակագույնը (իբրև սպեկտրի հիմնական գույն) չի նշվում նաև ռուսերենի բառարանում⁵: Այսինքն՝ սպեկտրը ըստ հայերենի բառարանի ունի հինգ հիմնական գույն, ըստ ռուսերենի՝ բառարանի՝ վեց, իսկ իրականում՝ յոթ:

Մեր կարծիքով դեղինի երանգներն արտահայտող գունամուրները հայերենում ավելի շատ սկսար և լինեն, քան ռուսերենում (ստորև բերում ենք այդ գունամուրները⁶ և դրանց բարգմանությունները ըստ «Հայ-ռուսերեն բառարանի»): Փակագծերում տրված բարգմանությունները հեղինակային են):

Բերված բառացանկն ասպացուցում է մեր պնդումը:

Նման արդյունքներ են ստացվել նաև ռուսերենի բառարանների օգնությամբ կատարված փորձերից:

դեղին, ձվի դեղնուցի կամ ռսկու գույն ունեցող	желтый (золотой)
դեղը, դեղին, դեղնավուն	(желтоватый)
դեղ-դալար, կանաչ	(незрелый, зеленый)
դեղձագույն, դեղձի գույն ունեցող	персиковый
դեղձան, բաց դեղնավուն, խաբարյաշ	светло-желтый (соломенный)
դեղձանագույն, դեղձան գույն ունեցող, խաբուխագույն	(ярко-желтый)
դեղնագորշ, դեղնին տվող գորշ	темно-желтый
դեղնագույն, դեղին գույն ունեցող, դեղին գույնի դեղնալարչնագույն, դեղնին տվող դարչնագույն	желтый (желтовато- коричневый)
դեղնադժգույն, դեղին ու դժգույն	(бледно- желтый)
դեղնաբուխ, դեղնին տվող բուխ	(темно-желтый)
դեղնաբույր, դեղնագույն, դեղին բույրով՝ գույնով	(желтой масти)
դեղնաժեռ, բաց դեղին, դեղնավուն	(желтоватый)
դեղնախառն, դեղին գույնի պես խառն մեկ ուրիշ գույն ունեցող	(с прожелтью)
դեղնականաչ, դեղնին տվող կանաչ, կանաչավուն	желто-зеленый
դեղնականաչավուն, դեղնին տվող կանաչ, կանաչավուն	желто-зеленый
դեղնակապտադույն, դեղնին տվող կապույտ, կապտավուն	(желтовато- синий), (синевато- желтый)

դեղնակապտավուն, դեղին տվող կապույտ, կապտավուն	(желтовато-синего оттенка)
դեղնակալամիր, դեղին տվող կարմիր	желто-красный
դեղնակարմրավուն, դեղին տվող կարմիր	(желтовато-красного оттенка)
դեղնակինամոմագույն, դեղին տվող կինամոմագույն	(желтовато-коричневый)
դեղնաճերմակ, դեղին տվող ճերմակ	желто-белый
դեղնամույն, դեղին գույն ունեցող, դեղնագույն	желтоватый
դեղնամարինջ, մարնջի նման դեղին, մարնջագույն դեղին	(апельсиновый)
դեղնամարնջագույն, մարնջի նման դեղին, մարնջագույն դեղին	(оранжево-желтый)
դեղնաշեկ, դեղին տվող շեկ	(желтовато-русый)
դեղնաշիկավուն, դեղին տվող շիկավուն	(желто-рыжеватый)
դեղնաաշխետ, դեղնավուն աշխետ, դեղին տվող աշխետ	(каурый) рыжеватый
դեղնաշորթ, դեղնավուն, կրեմի գույնի	(кремовый)
դեղնասպիտակ, դեղին տվող սպիտակ	(желто-белый)
դեղնասպիտակագույն, դեղին տվող սպիտակ	(желто-белый)
դեղնասպիտակավուն, դեղին տվող սպիտակ	(желто-белый)
դեղնավարդագույն, դեղին տվող վարդագույն	(розовато-желтый)
դեղնավուն, դեղին տվող, բաց դեղին	желтоватый
դեղնեղունգ, դեղին երանգ ունեցող	желтоватый
դեղնորակ, դեղին տվող, դեղնավուն	желтоватый
դեղնուկ, դեղնավուն, դեղնորակ	
խորտյաշ, ոսկեգույն դեղին և շագանակագույնի տվող գույն	русый, светловолосый

¹ Բրուտյան Գ.Ա., Փիլիսոփայություն և լեզու, Երևան, 1972, էջ 31-31:

² Джаукян Г.Б., Универсальная теория языка, Москва, 1999:

³ Ռոբերտ Ուոուդսոն, Վլադիմիր Սահակյան, Web-իլլալյան, Երևան, 2002:

⁴ Кухлин Х. Справочник по физике, Москва, 1982:

⁵ Словарь русского языка, т. 1 — 4, М., 1985-88:

⁶ Է.Ալլախյան, Արլի հույերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976:

ՀՀ ԳԱՍ Հ. ԱԾԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՋԱՆՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ-2007

Հանրադիմական գիտական նստաժողովի զեկուցումներ
(Երևան, ապրիլի 3-4, 2007թ.)

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА НАН РА

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ-2007

Доклады республиканской научной сессии
(Ереван, апрель 3-4, 2007 г.)

INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA

JAHUKIAN READINGS-2007

Republican Scientific session reports
(Yerevan, April 3-4, 2007)

ԵՐԵՎԱՆ
ՎՎ
«ՎԱՆ ԱՐՅԱՆ»
2007

Հրատարակիչ-խմբագիր՝
Վան ԱՐՅԱՆ

Համակարգչային ձևավորումը՝
Ռ. ՌԻՌ.ՈՒՏՅԱՆԻ

Զափը՝ 60X84, 1/16: Ծավալը՝ 12 տպ. մամուլ:
Թուղթը և տպագրությունը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ

Տպագրվել է «Վան Արյան» հրատարակչատան տպարանում

[2000yp.]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

FL0170662

A 7
95793